

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XV. évfolyam

2008. 2. szám

E számunk szerzői

Kovács Zsolt (ELTE BTK, Kora újkori magyar történeti program, PhD-hallgató),
Mihalik Béla Vilmos (ELTE BTK, Kora újkori magyar történeti program,
PhD-hallgató),
Oross András (MOL, levéltáros)

BTK = Bölcsészettudományi Kar, ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem,
MOL = Magyar Országos Levéltár

*

Lapunkat támogatták:
Budapest Főváros Levéltára

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon
A Theatrum Europaeum 1635-ben megjelent első kötetének címlapja

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XV. évfolyam

2008. 2. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 30 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.
Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

E-mail: kenyeresi@bparchiv.hu, dreska@vipmail.hu

siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

oross.andras@mol.gov.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címen várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címen.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

OROSS ANDRÁS

A SZEPESI KAMARA, A HABSBURG-PÉNZÜGYIGAZGATÁS ÉS KATONAI KIADÁSOK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az 1567-ben alapított és fennállása során több névvel is illetett Szepesi Kamara a kora újkori Magyar Királyság egyik különleges szerve volt. Mindenkori megnevezése hűen tükrözte viszonyát a bécsi Udvari Kamrához ill. a pozsonyi Magyar Kamarához. Legyen bár kamara („Camerae Scepusiensis”) vagy adminisztráció („Zipserische Administration”, „Ober Hungarische Cameral Administration”) a rangja, illessék Kassai, Szepesi vagy Felső-magyarországi előnévvel, felügyeljük a magyar uralkodók, az erdélyi fejedelmek vagy éppen Thököly Imre ill. II. Rákóczi Ferenc, sorsán mindig modellezhető a magyarországi belpolitikai viszonyok alakulása. Közleményem célja egyrészt, hogy bemutassam egy eddig kevésbé kutatott időszakbeli működését, elsősorban bevételei és kiadásai szerkezetének vizsgálatán keresztül, másrészt, hogy rávilágítsak a XVII. század második felének magyarországi hadsereg-finanszírozási rendszerére is, amelyhez több, a Magyar Királyság területén illetékes kamara hasonló kimutatásait, jelentéseit használtam fel. Ezen szervek működésének, számadásainak vizsgálata új eredményeket hozhat a magyarországi török háború (1683–1699) finanszírozási rendszerének megismerésében, egyúttal segítségükkel teljesebbé tehetők az ország 1686 utáni átalakításáról kialakult elképzeléseink.

Az 1650–1660-as évek eseményei helyi jellegű összetűzéseknek tűnhettek a XVII. század végi, több hadszíntérre és állandó jelleggel kiterjedő háborúktól zajos évtizedekhez viszonyítva. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem kudarcba fulladt lengyel hadjárata, a Porta büntető ellenakciója, majd a Raimondo Montecuccoli vezette, Erdély elfoglalását célul kitűző hadjárat mind-mind a terület békéjét megzavaró küzdelmek voltak, sőt felvonulási területté tették a régió keleti felét. 1660-ban elesett Várad, tovább növelve a hódoltság területét és a töröknek is adózó falvak számát. A Wesselényi-féle szervezkedés és annak kudarca azonban soha nem látott szenvedést hozott: Felső-Magyarország tartós katonai megszállás alá került, gyakorlatilag előzőnlőtték területét az állandó hadsereg ezredei, kiszolgáltatottá téve az országrész lakosait. A Gubernium működése és az udvar abszolutisztikus törekvései pedig a magyar rendiség visszaszorulását eredményezték. Az 1670–1680-as években szinte folyamatos hadszíntérre váltak Magyarország

északkeleti vármegyéi: 1672-től megindult Felső-Magyarországon a végvári szolgálatból elbocsátott katonaelemek és az ún. „bujdosók” harca az elvesztett kiváltságok visszaszerzéséért, amely mozgalom élén előbb Teleki Mihály, majd Thököly Imre állt.¹ Sikeres harcai nyomán 1682–1685 között még egy külön oszmán vazallus államalakulat is létrejött az országrész területén.² A törökellenes visszafoglaló és a Thököly ellen vezetett háborúk Felső-Magyarország közvetlen területén Munkács 1688. januári bevételével lezárultak. A tágabb régióban a harcok csak Várad 1692. és Gyula 1695. évi keresztény kézre kerülésével szűntek meg: a Szepesi Kamara is ekkor terjeszthette ki hatáskörét egy-egy olyan területre, amely mindaddig az Oszmán Birodalomhoz tartozott. A fokozódó társadalmi elégedetlenség végül a II. Rákóczi Ferenc által irányított szabadságharchoz vezetett. A tartós háborús és polgárháborús viszonyokat³ csak az 1710-es évek közepétől váltotta fel a békés fejlődés. A közel félévszázadnyi háborúskodás, a belpolitikai viszonyok éleződé-

1 A magyar történetírás az 1660-as éveket követő időszakot elsősorban a „Habsburg-abszolutizmus” elleni, a „rendi szabadságjogokért” folytatott küzdelemnek ábrázolta, amelyben ugyanakkor megjelentek a „függetlenségi törekvések” is. Pl. *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus, centralizáció a XVII. század végi Magyarországon 1664–1685. Bp., 1980. (Értekezések a történettudományok köréből, Új sorozat 91.). A hivataltörténeti szempontból alig kutatott több mint 60 év – gyakorlatilag a vesztfáliai béke és a szatmári béke közötti időszak – vizsgálata mindaddig főleg politika- ill. eseménytörténeti síkon zajlott. Talán csak Iványi Emma munkássága említhető ettől eltérően, aki Eszterházy Pál nádor hivatali működése során érintett több intézménytörténeti problémát; *Iványi Emma*: A Pozsonyi, a Budai és a Kassai Bizottság a Rákóczi-szabadságharc előtt, 1697–1704. In: *Levélári Közlemények* 44–45. (1973/74) 212–238. p. (a továbbiakban: *Iványi*, 1973/74.) és *Iványi Emma*: Eszterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 10.) (a továbbiakban: *Iványi*, 1991.) ill. a levéltáros-történészek által írt monográfiák: *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak, Kincstári levéltárak 7.; továbbiakban: *Szűcs*, 1990.), *Nagy István*: A Magyar Kamara 1686–1848. Bp., 1971 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.; továbbiakban: *Nagy*, 1971.), amelyek ennek az átmeneti korszaknak a hivataltörténetébe is bepillantást engednek.

2 Legújabbban Varga J. János foglalkozott Thököly Imre „üstökösszerű” felemelkedésével, a létrejött állam bel- és külpolitikai mozgásterével, az 1682–84. évek kényszerpályájával és Thököly Imre útkeresésével. *Varga J. János*: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ban. Budapest, 2007. (História Könyvtár, Monográfiák 23.) Thököly Imrét egyértelműen negatív történelmi személyiségként állítja be *Szita László – Gerhard Seewann*: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699. Pécs, 1999. XIII. p.

3 Legújabbban Pálffy Géza értékelte a XVII. század folyamatos háborúit, elsősorban az erdélyi fejedelmek Magyar Királyság elleni akcióit, ill. a Thököly Imre által vezetett mozgalmat polgárháborúként. *Pálffy Géza*: Romlás és megújulás: a kétarcú 17. század (1606–1711). In: Magyarország története. Főszerk.: Romsics Ignác. (Akadémiai Kézikönyvek) Bp., 2007. 396–487. p.

se, az állandó katonai jelenlét tehát alapvetően határozta meg a Szepesi Kamara működési lehetőségeit, hivatali kereteit.⁴

A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság XVII. század végi pénzügyigazgatása

A Bécsben, illetőleg az uralkodó mellett⁵ működő Udvari Kamara gyakorlatilag az egész Habsburg Monarchia központi pénzügyigazgatási szerve volt. Illetékessége kiterjedt a Cseh Korona országainak kamaráira (Cseh Kamara ill. Sziléziai Kamara) és az Örökös Tartományok közül Alsó-Ausztriára (az Enns folyón inneni és túli területek), amely terület kamarája 1635 óta az Udvari Kamara részét képezte,⁶ csak az Alsó-ausztriai Számvevőség látott el komolyabb feladatot: felügyelte az egyes tartományi kamarák által beküldött elszámolásokat, jelentéseket. A Belső-ausztriai és a Tiroli Kamara, valamint a Magyar Kamara viszonylagosan nagyobb önállósággal rendelkezett, bár utóbbi 1672 után egyre szorosabb függésbe került a központtól. A Magyar Királyság tekintetében ugyanakkor egyértelműen az Udvari Kamara igazgatása alá tartozott az Alsó-magyarországi Főkamaragróf (amely feladatot a beolvadt Alsó-ausztriai Kamarától vette át) és Felső-Magyarország katonai megszállását követően (1670) a Szepesi Kamara is, amely területről 16 város továbbra is Lengyelországhoz tartozott (Luxemburgi Zsigmond zálogosította el őket 1412-ben és csak 360 évvel később 1772-ben Lengyelország felosztásakor kerültek vissza). A visszafoglalt területek igazgatására 1686-ban létrehozott Budai

4 Szűcs Jenő a Szepesi Kamara Levéltáráról írt ismertető leltárában foglalkozik a korszak belpolitikai eseményeivel, de alapvetően a hivatalszervezetre, az ügyintézés menetére és változásaira, a Kamara hatáskörére és ügyköreire koncentrál. Ld. Szűcs, 1990. passim.

5 A központi kormánysszervek az uralkodó mellett működtek. Amikor a császár, I. Lipót a birodalomba utazott – mint 1689/90-ben József fia német királlyá koronázásakor – a kancellária, a haditanács, a kamara is úgymond „kettévált”, azaz egy „anwesende”, az uralkodó melletti és egy „hinterlassene”, azaz Bécsben hátrahagyott részre. (A XVI. század végén egyébként hasonlóan két részre szakadtak a kormánysszervek, amikor Rudolf császár Prágába költözött.) A kettő, ám mégis egy szerv egymást kiegészítve tevékenykedett, úgy, hogy előbbi az uralkodóval való közvetlen kapcsolattartást, míg utóbbi az egyes országokkal és tartományokkal való érintkezést végezte.

6 Valójában már 1625-ben megszüntették, de néhány év múlva egy rövid időszakra visszaállították az Alsó-ausztriai Kamarát. *Fellner, Thomas – Kretschmayer, Heinrich: Die Österreichische Zentralverwaltung*. I. Wien, 1907. 85. p. (a továbbiakban ÖZV) és *Inventare Österreichischer Archive*. VII. Inventar des Wiener Hofkammerarchivs. Wien, 1951. 5. p.

Kamarai Adminisztráció is teljes egészében az Udvari Kamara alá rendeltetett. 1690 után Erdély jövedelmei is az Udvari Kamara illetékességébe tartoztak.

Az Udvari Kamara hatásköre az udvartartás költségeinek fedezésére terjedt ki, továbbá az „államköltségvetés” és a katonai kiadások összeállítása és szétosztása is feladatai közé tartozott. A sikkasztásairól elhíresült Georg Ludwig Sinzendorf elnöksége (1657–1679) után meghozott 1681. évi új utasítás sem változtatott a nehézkes ügymeneten és a kamara belső szervezetén, megreformálására csak Gundaker Starhemberg elnöksége (1703–1715) alatt történtek jelentősebb kísérletek. Az Udvari Kamara alárendeltségében működtek a pénzkezelési szervek, azaz az egyes pénztárak, amelyek tevékenységi körük szerint különböztek el: az Udvari Fizető Pénztár (Hofzahltamt) az udvartartás költségeivel, az Udvari Hadi Fizető Pénztár (Hofkriegszahlamt) a katonai kiadásokkal, a csak háború idején működtetett Tábori Hadi Fizető Pénztár (Feldkriegszahlamt) a formálódó állandó hadsereg közvetlen kiadásaival foglalkozott.⁷ Utóbbi pénztárak élén hadi fizető mester állt, sőt pl. 1696-ban egy személy, Johann Karl Bertholotti von Parttenfeldt töltötte be mindkét hivatalt.

Bonyolult, sokszor a kortársak számára sem egyértelműen elhatárolható és hivatali sűrűlódásokra okot adó feladatrendszerrel működött az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács közös felügyelete alatt (és egyúttal mellett) a XVII. század közepe táján kifejlődött Főhadbiztosság (Generalriegkskommissariatamt). Feladata volt a formálódó Habsburg állandó hadsereg alakulatai mellett a magyarországi várőrségek, a szabad századok létszámának megállapítása, egyenruhával és felszereléssel való ellátása, téli szállásának meghatározása, természetesen folyamatos egyeztetés útján a két említett központi kormány szervvel és az egyes tartományok képviselőivel.

Az élelmezési szervezet szintén az Udvari Kamara ellenőrzése és irányítása alatt működött: a mezei seregek élelmezését a török háborúban a Tábori Élelmezési

7 A korszakból gyakorlatilag csak az Udvari Fizető Hivatal elszámolás-könyvei (a kötetekre, mint történeti forrásokra vonatkozóan ld. *Sapper, Christian*: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 35. <1982> 404–455. p.) maradtak fenn, míg a katonai kiadásokkal foglalkozó pénztáraké csak elszórtan, egy-egy töredékes, általában heti vagy havi kimutatás formájában. Utóbbi szerv kimutatásait nehéz összevetni a hivatalos, egy naptári évre szóló költségvetéssel, mert a „katonai év”, így a katonai költségvetések is november 1.–október 31. közötti időszakra szólnak! A pénztárak XVII. század végi működését érinti röviden: *Körbl, Hansdieter*: Die Hofkammer unter Leopold I. Aufgaben, Struktur und Arbeitsweise einer Hofbehörde der Barockzeit. Phil. Diss. Wien, 2005. 85–88. p. (a továbbiakban: *Körbl*, 2005.)

Hivatal (General Feldproviantamt) látta el;⁸ az egyes várakban, városokban működő éléstárak rendszerén keresztül pedig a várőrségek folyamatos élelemellátását igyekeztek biztosítani. A struktúra élén a Fő Élelmezési Hivatal (Obrist Proviant Amt) állt, amely önálló bevételekkel ugyan nem rendelkezett, de az egyes kamarai jövedelmekből biztosítottak számára pénzforrásokat. Az élésmesterek az egyes területileg illetékes kamarákkal álltak folyamatos kapcsolatban,⁹ igaz utóbbiak beleszólása a katonaság élelmezésének szervezésébe csekély volt, a kamarák az élelem felvásárlásában és szállításában fejtettek ki tevékenységet. A régiónyi területen működő élelmezési főbiztosok is — mint látni fogjuk — folyamatosan informálódtak mind a kamaráknál, mind az élésmestereknél, hogy a reguláris hadak élelem-szükségletét kielégítsék.¹⁰

- 8 Az Tábori Élelmezési Hivatal számára több forrásból is különítették el összegeket, így az 1693. év 3. negyedévi (júl. 1.–szept.30.) elszámolása ismeretében kiderül, hogy az Udvari Hadi Fizető Hivatal 92.639 forintot, a Tábori Hadi Fizető Hivatal 60.500 Ft-ot utalt át. ÖSTA (Österreichisches Staatsarchiv) HKA (Hofkammerarchiv) HFU (Hoffinanz Ungarn) 30. Dez. 1693. (rote Nummer <a továbbiakban: RN> 360. fol. 437–445.)
- 9 Az élésmesterek rendszeresen jelentéstétellel tartoztak az egyes kamarák felé: megírták az adott raktár (Magazin) anyagi helyzetét és az élelmiszerral való ellátottságról (Proviant Extract) is kimutatásokat küldtek.
- 10 A Habsburg Monarchia 1700 körüli pénzügy- és igazgatástörténetére vonatkozóan bő nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre. ÖZV I/1. 80–105. p.; Körbl, 2005. 17–92. p.; Adam Wolf: Die Hofkammer unter Kaiser Leopold I. In: Sitzungsbericht der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse 11. (1853) 440–484.; Mensi, Franz Freiherr von: Die Finanzen Oesterreichs von 1701 bis 1740. Wien, 1890. (a továbbiakban: Mensi, 1890.); Winkelbauer, Thomas: Kriegswesen und Finanzen. In: Uő: Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg. im konfessionellen Zeitalter. (Österreichische Geschichte 1522–1699) Wien, 2003 409–529.p.; Uő: Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700. In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas. Herausgeben von Petr Mat'a und Thomas Winkelbauer. Stuttgart, 2006. (továbbiakban: Habsburgermonarchie) 179–216. p.; Holl, Brigitte: Hofkammerpräsident Gundaker Thomas Graf Starhemberg und die österreichische Finanzpolitik der Barockzeit (1703–1715). Wien, 1976. (Archiv für österreichische Geschichte Band 132. a továbbiakban: Holl, 1976.), Hochedlinger, Michael: Austria's Wars of Emergence. 1683–1797. New York-London, 2003., különösen: 78–97. és 219–245. p.; Uő: Der gewaffnete Doppeladler. Ständische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung“ in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: Habsburgermonarchie 217–250. p. A hazai munkák közül ebben a vonatkozásban kiemelendők: a XVI–XVII. századi bécsi központi igazgatást tárgyalja Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsról a török kiűzéséig. Bp., 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III., Hatóság- és hivaltörténet 1.; a továbbiakban: Ember, 1946.) 48–74. p., a

A korszak pénzügyi rendszerét, a gazdaság szerkezetét alapvetően meghatározta a Habsburgok által a XVII. század második felében folytatott, kényszerű kétfrontos háború. A franciák ellen a nyugati hadszíntéren (Németalföld, Rajna-mente, Itália) zajlott devolúciós háború (1667–1668), a hollandiai háború (1672–1679), a Pfalzi örökösödési háború (1689–1697), a spanyol örökösödési háború (1701–1714) mellett a Magyar Királyság területén is több csatározást kellett megvívniuk: az 1663–64. évi török elleni háború, a „bujdosók” és Thököly Imre csapatai elleni felső-magyarországi harcok (1672–1688), a nagy visszafoglaló háború (1683–1699) és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711). Az 1660-as évektől az 1710-es évekig jellemző szinte folyamatos háborús állapot egyik tanulsága, hogy a Habsburg Monarchia bevételei nem tudták finanszírozni a hadsereg szükségleteit, sőt az egyes évek katonai költségvetései messze felülmúlták a tervezett bevételek összegét.¹¹ A szakirodalomban ugyanakkor több helyütt is hangsúlyosan jelenik meg, hogy ezek a háborúk alapozták meg a XVIII. századra a Habsburg Monarchia nagyhatalmi státusát, ráadásul az egyre nagyobb területek feletti uralom maga után vonta, hogy a meghódított tartományok adói és jövedelmei a kincstár bevételeit növelhették.¹² Érdekes kettősség tehát, hogy ilyen roppant nehéz gazdasági viszonyok közepette mégis sikerült a Monarchiának látványos katonai és politikai sikereket elérnie.

Az állam rendes és rendkívüli jövedelmekből teremtette elő a pénzt: az előbbibe tartoztak a királyi jogon szedett jövedelmek (regálék, kincstári birtokok, monopóliumok stb.), amelyeket elvileg az állam és hivatalainak működésére, az udvartartásra fordítottak, utóbbiba a rendek által évről-évre megajánlott (hadi)adó, ill. bizonyos törvények alapján szedett egyéb járadék, mint a félharmincad, amelyeket

korabeli gazdasági szisztémát összefoglalja *Szakály Ferenc*: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Bp., 1971 (Magyar-zsidó oklevéltár XIV.) 31–78. p. (a továbbiakban: *Szakály*, 1971.), a pénzügyigazgatás katonai vonatkozásainak kiemelésével ír *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp., 2004. (a továbbiakban: *Zachar*, 2004.) 64–103. p., összefoglaló intézménytörténetet ad a XVII. század végéről *Nagy*, 1971. 18–23. p.

- 11 Az 1682–1714. évekre tervezett hadikiadások összegét ld. *Zachar*, 2004. 71. és 75. p. Az igazsághoz tartozik, hogy a hatalmas katonai kiadások teljeskörű fedezésére nemcsak a Habsburg Monarchia, de minden bizonnyal Európa egyik állama sem lett volna képes.
- 12 I. Lipót felszólította a Bajorországot 1704-ben uralma alá hajtó Savoyai Jenőt, hogy mivel a tartomány már a Birodalom része, így annak jövedelmei már az Udvari Kamarát illetik. *Holl*, 1976. 151. p.

kizárólag katonai kiadások fedezésére használhattak fel.¹³ A XVII. századra ez a szétválasztás teljesen megszűnt: az uralkodó szabadon rendelkezett a befolyt összegekkel, amint ezt a közölt források elemzéséből is látni fogjuk.

A XVII. század végének gazdasági szisztémája az állandó pénzhiány megszüntetésére irányult, melyben így folyamatos „válsággazdálkodásnak” lehetünk szemtanúi. Jelentős mennyiségű hitelt csak úgy kaphatott az állam, ha a hitelezőknek bizonyos jövedelmeket lekötött. Így ezek a jövedelmek több éven keresztül nem folytak be az államháztartásba, hanem a felvett hitelt törlesztették, sőt nem ritkán előfordult, hogy azért vettek fel hitelt, hogy egy korábbi, már lejárt hitel részleteit törlesszék.¹⁴ Ilyen lekötött jövedelem volt pl. Magyarországon a réz: 1702-ben 2,5 millió Ft-nyi, a holland állam által biztosított kölcsön fejében a besztercebányai és szomolnoki réz értékesítését zálogosították el.¹⁵ Ámde a Rákóczi-szabadságharc miatt ez a jövedelmi forrás teljesen elapadt, így a Kamara a betáblázott adósságot csak a hadműveletek lezárultával tudta törleszteni. A spanyol örökösödési háború alatti egyik legjelentősebb hitelügylet az ún. angliai kölcsön volt, amelynek értelmében 250.000 fontot utaltak át Savoyai Jenő Itáliában harcoló csapatai számára. Ennek a tranzakciónak a biztosítéka Szilézia hadiadója volt, a törlesztő részleteket a Boroszlói Adóhivatalnál vehették fel a Hadi Fizető Hivatal nyugtája ellenében.¹⁶

A katonaság ellátásának és ezzel összefüggésben az adórendszer működésének átláthatóbbá tételére 1697–1700 között történtek jelentősebb lépések. Ide sorolhatjuk a „Ministerialis Bancodeputacio” létrehozását,¹⁷ a pénzadó előtérbe helyezését a természetbeni járulékok helyett, a polgári lakosság és a katonaság közötti problémák megoldására létrehozott Budai, Kassai és Pozsonyi bizottságok munkáját,¹⁸ a katonaság számára kiadott új hadirendtartást (Regulamentum), a zsoldosok ellátá-

13 A félharmincadot az 1635:1.tc. értelmében szedték a vámhelyeken. A kamarai számadások — mint azt látni fogjuk — külön rovatban tüntették fel az ebből befolyt összegeket, hiszen ezt csak katonai célra fordíthatták.

14 *Holl*, 1976. 152. p. 1705-ben az összes kamarai jövedelmekre felvett hitelek adósságállománya 21,358.144 Ft volt. *Mensi*, 1890. 748. p., összehasonlításképpen az 1703. évre tervezett hadikiadás 28,709.343 Ft volt!

15 *Szakály*, 1971. 40., *Holl*, 1976. 51., *Mensi*, 1890. 342–352. p. A felvett hitelekről, a kényszerkölcsönök rendszeréről, az egymás kifizetésére felvett hitelekről, az államadósság alakulásáról és a korabeli bankrendszerről a korábbi szakirodalom felhasználásával és nagy mennyiségű levéltári forrás bevonásával Brigitte Holl munkája foglalkozik kimerítően.

16 *Hans Leo Mikoletzky*: Die große Anleihe von 1706. Ein Beitrag zur österreichischen Finanzgeschichte. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 7. (1954) 268–293. p.

17 *Iványi*, 1973/74. 230–234. p., *ÖZV* I./1. 60–62. p., uo. I/2. 24–38., *Ember*, 1946. 73. p.

18 *Iványi*, 1973/74. passim.

sának szabályozását¹⁹ és az új alapokra helyezett repartíciós rendszert.²⁰ Utóbbi a hadiadó felosztási módját (gyakorlatilag az adó kivetését) jelentette az egyes Habsburg-uralom alatt lévő tartományok és azon belül a középszintű igazgatási egységek között és nem pedig egy új adófajta volt.²¹ Az elvileg csak az államháztartás, az udvartartás költségeire fordítható uralkodói jövedelmek ill. a katonai kiadásokra fordítható tartományok adóiból származó rendkívüli jövedelmek pontosabb nyilvántartását és kezelését célozta az 1700-ban létrehozott Központi Hadipénztár („Cassa generalis bellica”) is.²² Ezen intézkedések azonban Magyarországon kevésbé éreztették hosszabb távú hatásukat, hiszen az újabb háborús helyzet miatt 1703 után szinte teljesen elapadtak az onnan származó rendes és rendkívüli jövedelmek. Az igazi korszakváltásra a Magyar Királyságban katonai és ezzel összefüggésben pénzügyi téren csak az 1708–1715. évi országgyűlés határozataival került sor.

Az 1680–90-es években a Magyar Királyság területén több megváltozott feladatokkal felruházott kamara, azaz pénzügyigazgatási szerv is működött és járult hozzá a császári-királyi hadsereg finanszírozásához. Az ország nyugati és északnyugati területein a Magyar Kamara, az északkeleti területen a Szepesi Kamara volt illetékes, a Budai Kamarai Adminisztráció a visszafoglalt területek nagyobb részét, a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció 1694. évi megszűnéséig változó nagyságrendben a dél-dunántúli és a Dráván túli részeket felügyelte, nem beszélve a XVII. század végén kialakuló szlavóniai (pénzügy-)igazgatási szervekről és az

19 Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. I. Serie. I. Band. Einleitung zur Darstellung der Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Wien, 1876. 276–283. p. *Zachar*, 2004. 71–74. p. és ÖStA KA HKR Akten Exp. 1697. Mai. nro. 68. Az elszállásolási rendszerhez adalékot szolgáltat egy ezred példáján keresztül: *Oross András*: Ír ezredek Magyarországon. Adalékok az állandó hadsereg téli beszállásolásának gyakorlatához az 1690-es években. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 121. (2008) megjelenés alatt.

20 ÖStA KA (Kriegsarchiv) HKR (Hofkriegsrat) Akten Exp. 1697. Dez. nro. 261. A tartományoktól kívánt 12 millió Ft beszedése a következő felosztás szerint történt volna: Csehország: 2,284.722; Morvaország: 761.577; Szilézia: 1,523.148; Belső-Ausztria: 1,215.278; Alsó-Ausztria: 810.185; Felső-Ausztria: 405.093; Magyarország: 4,000.000; Erdély: 1,000.000.

21 *Nagy István* – *F. Kiss Erzsébet*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 9.) Bp., 1995. (a továbbiakban: *Nagy–F. Kiss*, 1995.) 15. és 22. p. szerint adó a repartíció.

22 MOL (Magyar Országos Levéltár) E 118 (Commissio subdelegata Posoniensis) 1700. jún. 2. A hadipénztár működési szabályzatát tárgyalja *Iványi*, 1991. 184. p. A Központi Hadipénztár létrehozást már a Kollonics Lipót vezette Einrichtungswerk-bizottság is szorgalmazta. *Theodor Mayer*: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien-Leipzig, 1911. 67. és XXXV. p.

alsó-magyarországi bányászatot irányító Udvari Kamaráról. A Magyar Kamara — hagyományaira is tekintettel — ugyan rendszeresen nyilvánított véleményt országos ügyekben, mégis a gyakorlatban a többi kamarának mellérendeltje volt, ha nem is azonos súllyal. A rendszert az Udvari Kamara oly módon egészítette ki, hogy egyrészt illetékes volt a bányászat és pénzverés tekintetében, másrészt az előbb említett szervek munkáját felügyelte. Látható, hogy egyidejűleg 6 pénzügyigazgatási szerv is illetékes volt a Magyar Királyság területén, ami nehézzé és egyúttal elhamarkodottá is teheti a teljes magyar területre vonatkozóan azokat a becsléseket, amelyek az ország teherbíró és tehervállaló képességével kapcsolatosak.

A XVI–XVII. században oly meghatározó pozsonyi Magyar Kamara XVII. század végi története leginkább a folyamatos háttérbe szorulás, alárendelődés és gyakori mellőzöttség képét mutatja. 1672-ben ugyan új utasítást kapott, de ez továbbra is fenntartotta alárendeltségét az Udvari Kamarával szemben, ráadásul Kollonics Lipót elnöksége (1671–1684) ezt a folyamatot erősítette. A magyar rendek és a kamara számára a legnagyobb sérelem azonban az volt, hogy a visszafoglalt területek nem a régi kamarai szerv, hanem az ekkor újonnan létrehozott Budai Kamarai Adminisztráció igazgatása alá kerültek. Erdődy Kristóf kamaraelnök (1684–1704) ugyan gyakran szorgalmazta, hogy állítsák helyre pénzügyi téren a Magyar Királyság egységét, de az Udvari Kamara ekkor még nem volt hajlandó a kérésnek eleget tenni. A XVIII. század közepére megszilárdult gyakorlattal ellentétben ráadásul sem a sóügy igazgatása, sem a pénzverés és a bányászat nem tartozott ekkor még a Magyar Kamara illetékességébe. A gyakori háborúk idején a kamara jövedelmei nem gyarapodtak, éves átlagban 120.000 Ft körül mozogtak. A XVII. század végi alacsonyabb jövedelmekhez hozzájárult még, hogy az 1670 után elkobzott hatalmas birtok-komplexumok²³ sem maradtak huzamos ideig a Magyar Kamara igazgatása alatt: gyakorlatilag fizetőeszközként használva magyar és idegen származású nagybirtokosok kapták érdemeik vagy elmaradt javadalmazásuk fejében. Kiemelendő az alábbi források értelmezése szempontjából, hogy a Magyar Kamara 1670-ig sikeresen terjesztette ki főhatóságát a Szepesi Kamara felé, ám Felső-Magyarország katonai megszállását követően a kiharcolt függőségi viszonyt többé-kevésbé az 1710-es évekig elveszítette.²⁴

Az Alsó-magyarországi Főkamagrófi és az alárendelt Selmecebányai és Körömbányai Kamara, a Köröci Pénzverde és a besztarcebányai rézvéralat pénztári, igazgatási és számvetési ügyekben közvetlenül az Udvari Kamara igazgatása

23 Egy kimutatás szerint a felső- és alsó-magyarországi elkobzott birtokok értéke, ha a becslés szerint az éves jövedelem a birtokérték 5%-a, akkor 2,267.058 Ft volt. Nagy, 1971. 29. p.

24 Szűcs, 1990. 88–89. p. és Ember, 1946. 198–201. p.

alá tartozott.²⁵ Sajnos ezen hivatalok XVII. századi (igazgatás)történetére csak elszórt adatok állnak rendelkezésre, ám az kijelenthető, hogy az alsó-magyarországi bányászat a XVI–XVII. században szinte egészen kikapcsolódott a magyarországi közigazgatás szervezetéből.²⁶ (A XVI–XVII. században kialakult helyzet és függőségi viszony csak Mária Terézia átfogó reformjainak eredményeként megszületett 1741:14. törvénycikkkel szűnt meg, amelyben kimondták, hogy a Magyar Kamara önállóan rendelkezhet mind bányászati, mind sőügyekben.) A főkamagrófról az alárendelt kamarák bevételeit közvetlenül az Udvari Fizető Pénztárnak utalta át, gyakran nem készpénzben, hanem nemesfémbe — mint arról a pénztárkönyvek tanúskodnak. Az Udvari Kamara minden évben több olyan kiadást is ráterhelt a Körmöci Kamara és a Besztercebányai Réz Adminisztráció jövedelmeire, amelyek valójában nem tartoztak tevékenységi körükbe: az 1690-es évek elején többször fizették innen az Udvari Kamara elnökét, Wolfgang Andreas Orsini de Rosenberg-et vagy az egyik udvari ékszerészt Jakob Gärb-et.²⁷

Szintén közvetlenül az Udvari Kamara irányítása alatt működött a Budai Kamarai Adminisztráció, amely szerv tevékenysége kiterjedt a töröktől visszafoglalt területek igazgatására, létezése pedig meghatározó volt a korszak gazdasági és politikai életében. Létrejött és működése a magyar rendek és a Magyar Kamara egyik legnagyobb sérelme volt, szinte folyamatosan követelték megszüntetését és álláspontjuk szerint törvényellenes tevékenységének befejezését. A Budai Kamarai Adminisztráció (korábban Inspekció néven is szerepelt) illetékessége a Karánsebes, Gyula, Eger, Esztergom, Érsekújvár, Székesfehérvár, a Balaton, Kanizsa, Dráva folyó vonalán belüli területre terjedt ki. Hatásköre a visszaszerzett birtokok felügyeletére, összeírására, visszaadására, betelepítésére, a kamarai gazdálkodás minden ágának biztosítására, a jövedelmek beszedésére, felhasználására volt érvényes. Nemcsak az állami (harmincad, accissa, sőjövedelem, tized bérlése), hanem a földesúri jövedelmek (kilenced, robot igénybevétele, telekkönyvi bevételek, italmérés, mészárszék stb.) kezelése is a kamarai alkalmazottak feladata volt.

Az új szerv élén az adminisztrátor²⁸ és kancelláriája állt, mellette működött a számvevőség és a főpenztári hivatal. A felügyelete alatt lévő hivatalok közül a százdafordulóra kialakult rendszernek megfelelően a fontosabb helyeken ún. prefek-

25 Az alsó-magyarországi bányászat megszervezésére ld. *Eckhart Ferenc*: A főbányagrófi hivatal szervezése. In: *Századok* 48. (1914) 197–211. p.

26 *Ember*, 1946. 286–355. p. főleg a XVI. századi történésekre ill. a kamaragrófság működésére és a bányahivatalok szervezetére koncentrálnak.

27 ÖStA HKA Hofzahlambücher. 1690: 135., 1691: 136., 1692: 137., 1693: 138., 1694: 139. kötet.

28 Az adminisztrátorok a szerv fennállása alatt: Johann Stephan Werlein 1686. nov.–1691. jan,

tusok működtek (Eger, Szeged, Lippa, Pécs), míg a többi helységben kamarai tisztartók, azaz provizorok szolgáltak (Karánsebes, Siklós, Kanizsa, Szigetvár, Baja, Dunaföldvár, Vörösmart, Kaposvár, Székesfehérvár). A prefektus a vidéki kerületek vezetőjeként hasonló jogosítványokkal rendelkezett, mint a Budán székelő adminisztrátor az egész újszerzeményi terület felett. A felsorolt településeken és több más helyen (pl. Újpalánka, Mohács, Szolnok, Érsekújvár, Esztergom) 1686 után újonnan felállított harmincadhivatal is működött.²⁹ Az 1686–1700. évek jövedelmének tiszta haszna 1,176.960 Ft volt,³⁰ ebbe a kimutatásba azonban nem számították be többek között az olyan különleges bevételeket, mint pl. az 1690–91-ben az Udvari Hadi Fizető Hivataltól a budai vár felújítására kiutalt 85.000 ill. az eszéki vár rendb hozatalára szánt 35.000 Ft-ot.³¹

A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció kezdetei az 1670. évi Zrínyi-Frangepán birtokok elkobzása idejére nyúlnak vissza: a Magyar Kamara alárendeltségében ugyanis külön a tenger melléki javakkal (administrator portus Buccarensis reliquorum bonorum maritimo-fiscalium) ill. a muraközi birtokokkal (administrator insulano et croatico fiscalium ill. administrator Csáktornyiensis) foglalkozó tisztviselő működött. 1692-ben a tengerparti javakat — kivonva a Magyar Kamara illetékessége alól — az Udvari Kamara a Grazi Kamarának adta el 500.000 Ft-ért.³² A muraközi jövedelmek kezelését 1670–73 között a nedelici főharmincados Prasinszky Péter látta el, őt 1673–79 között Pavesics Gergely,

Ferdinand Helffrich Plass von Mühlleiten 1691. ápr.–1693. dec. 31., Johann Ignatz von Kurz 1694. márc.–1709. június. A Budai Kamarai Adminisztráció alárendelt hivatalainak alkalmazottai — csekély kivételtől eltekintve — német és délszláv nemzetiségűek voltak.

29 A szerv történetéről és működéséről részletes monográfia még nem született. Hivataltörténeti ismertetés több is van: Nagy-F. Kiss, 1995. 385–425. p., *Fallenbüchl, Zoltán*: Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn (1683) 1685–1709. In: Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft. 16. Bd. Heft 4. Wien 1983. 487–505. p., *H. Pálffy Ilona*: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 474–487. p.; *Oross András*: Végvárakból kaszárnnyá. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezkedésében a 17–18. század fordulóján. In: Századok 140. (2006) 6. sz. 1441–1473. p. (a továbbiakban: *Oross*, 2006.)

30 A forrás kiadását ld. *Tagányi Károly*: A budai kamarai jószágkormányzóság jövedelmei és kiadásai. 1686–1700-ig. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 285–297. p. (a továbbiakban: *Tagányi*, 1897.) és *Uő*: A budai kamarai jószágkormányzóság hivatalai 1686–98-ig. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 4. (1897) 411–419. p.

31 Minden bizonnyal több ilyen célzott támogatás is érkezett különböző központi forrásokból. Az említett építkezések elszámolását ld. *ÖStA HKA HFU* 10. Nov. 1693 (RN 360. fol. 87–97.)

32 *ÖStA HKA HFU* 4. Junius 1692 (RN 348. fol. 77–83.) Az Udvari Kamara a szerződésben („Khauff Contracts”) rögzítette, hogy a vételárat vagy készpénzben vagy a Kamara várható

1679–1685 között Szombathy Ferenc, majd 1686–1694. január között Nagy György László követte. Utóbbi tevékenysége alatt érte el az adminisztráció a legnagyobb kiterjedését, hiszen 1689 májusában³³ királyi rendelettel csatolták igazgatása alá a Dráva és Száva közötti területet, majd 1693. június³⁴ — 1694. október³⁵ között a teljes Dél-Dunántúlt. Érdekes kettősség figyelhető meg működése során, hiszen mint muraközi adminisztrátor a Magyar Kamara, mint az említett újszerzeményi területek vezetője az Udvari Kamara volt a feleltes hatósága.³⁶ Az 1694-es év azonban gyakorlatilag a szerv megszűnését hozta, hiszen Nagy György László januári halála (Makár János ezredes gyilkolta meg és rabolta ki, amikor az adminisztrátor éppen Bécsbe tartott 2000 guldenrel³⁷), a muraközi birtokok Hercules Josephus Ladislaus Turinetti de Prie márkinak történő eladása, a dél-dunántúli hivatalok visszacsatolása a Budai Kamarai Adminisztráció alá azt eredményezte, hogy már csak a Dráván túli területek igazgatása tartozott rövid ideig az újonnan kinevezett adminisztrátor, Kéry Balázs feladatai közé.³⁸ Feladatát ugyanis ebben a régióban 1695-től egy új, ám jóval hosszabb életű szerv vette át: a szintén az Udvari Kamarától függő Szlavón Kamarai Inspekció.

A visszafoglalt Dráva-Száva közötti területre azonban a Budai Kamarai Adminisztráció és hivatalnokai is igényüket jelentették be. A kincstári igazgatás egyértelműen Eszék központ köré szerveződött, hiszen a Budai Kamarai Adminisztráció működtetett itt 1690-ig harmincadhivalt, majd sóértékesítőt is rendelt ki, de a hivatali szervezetet már az említett Csáktornyai Adminisztráció ill. később a Szlavón Kamarai Inspekció építette ki, amelynek első vezetője 1695 márciusától Martin

bevételeire történő terheléssel kell kiegyenlíteni. Fel kell hívni a figyelmet, hogy ez a provizórikusnak tekinthető adásvétel csak 1705-ig állt fenn, amikor a belső-ausztriai szervek, a gráci Haditanács és a Kamara önállóságát megszüntették.

33 ŐSLA HKA HFU 23. Mai 1689 (RN 329. fol. 552–555.)

34 MOL E 280 (Budai Kamarai Adminisztráció, Hofbefehle) 1693. jún. nro. 1.

35 MOL E 280 1694. okt. nro. 10.

36 A szerv és vezetőjének címében sem mutatható ki állandóság: nevezték Csáktornyai ill. 1690 után Kanizsai Kamarai Adminisztrációnak, de olvasható a „muraközi, a Száván és a Dráván inneni újszerzeményi javak kamarai adminisztrátora”, „Camerai administrator an der Sau Strom”, „Bonorum fiscalium Chaktorniensium Administrator” stb. megnevezés a forrásokban.

37 ŐSLA HKA HFU 29. Jan. 1694 (RN 361. fol. 418–419.)

38 A szerv történetét tárgyalja *Fábiánné Kiss Erzsébet*: A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció vázlatos története 1673–1773. In: *Levéltári Közlemények* 59. (1988) 291–304. p. Az itt felvetett problémákat és a szlavón területek kincstári igazgatásának pontos kialakulását és berendezkedését további kutatásoknak kell tisztázni. Egyelőre nem világos az sem, hogy a tárgyalta szervek mellett mekkora és milyen feladatokkal felruházott és személyi állománnyal ellátott hivatal működött.

Zembliai (Zemlyak), pozsegai prefektus volt, akit 1697-től Maximilian Gerold von Ley, eszéki harmincados követett. A terület nyugati részén Eszék, a keleti részen Pétervárad központtal — tekintettel az Oszmán Birodalommal való határra és a folyamatos katonai készültségre — jelentős haderő állomásozott, így a várak parancsnokai nagy mértékben beleszóltak a régió igazgatásába. A hadügyi szempontok alapvetően határozták meg az új berendezkedést: a Ferdinand Carl Caraffa di Stigliano-féle bizottság,³⁹ mind 1698-ban, mind 1702-ben feladatául tűzte ki a kincstár és a hadsereg szempontjainak ötvözését.

Végül külön szükséges megemlíteni azt, hogy Erdély az 1690. évi Diploma Leopoldinum kiadását követően csatlakozott végleg a Habsburg Monarchiához: I. Lipót és tanácsosai értelmezésében a fejedelemség fegyverjogon került Habsburg-igazgatás alá.⁴⁰ Az ország jövedelmeit a kamarai tanácsosok éves szinten 600–700.000 Ft-ra becsülték. A politikai helyzet nehézségei, a bizalmatlanság, hogy a tartomány ismét az oszmánok kezére kerül, végül oda vezetett, hogy a jövedelmek kezelése terén az 1690-es években az erdélyi arisztokrácia legtöbb pénzügyi kívánságát is teljesítették. Gyakorlatilag az erdélyi elittel olyan gazdasági és politikai kompromisszumot kötöttek, amely az évtized végéig szolgálta mindkét fél érdekeit. A regálékra és a kincstári birtokokra vonatkozóan bérletrendszer léptetett életbe: az egyes főurak, társaságok bizonyos pénzösszeg lefizetéséért cserébe megkapták az adott jövedelem hasznélvezetét a szerződéstől függően, akár több évre is. Bár a tartomány pénzügyeit a rendek által megválasztott kincstartó intézte, aki az Udvari Kamara közvetlen fennhatósága alatt működött, a gyakorlatban a legnagyobb jövedelmek zálogban voltak: így pl. 1694-ben az összes kincstári jövedelmet 100.000 Ft-ért három évre az erdélyi főurak társaságának adták bérbe, akiknek vezetői Apor István és Bánffy György voltak. Hasonlóképpen kapcsolódhattak be az erdélyiek az Eszterházy Pál (áttételesen Samuel Oppenheimer) által bérelt sókereskedelembé és a szászok a tizedbérletbe. A bérleti rendszer egyik legfontosabb jellemzője volt, hogy a bérlő kötelessége volt a hivatali szervezet működtetése is — ezzel nagyban különbözött attól az eljárástól, hogy egy bizonyos jövedelemfajtára hitelt vett fel az Udvari Kamara. A nagy török háború befejezését

39 A bizottság jelentéseinek kiadását ld. *Ive Mažuran*: Izvještaji Caraffine komisije o uredenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698, i 1702. godine. Osijek, 1989. (Grada za historiju Osijeka i Slavonije. Knjiga 7.) Az 1698. évi jelentés: 57–139., a katonai berendezkedésről szóló jelentés: 141–165., a kamarai berendezkedésről szóló összefoglaló: 167–267. p.

40 *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp., 1988. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 8.) Az integrációra: 194–304., a kincstári politikára és igazgatásra: 241–268. p.

követően az Udvari Kamara azonban sorra felmondta ezeket a szerződéseket és a jövedelmeket mind saját kezelésbe vonta.⁴¹

A fenti vázlatos áttekintéssel céлом volt egyrészt, hogy a Szepesi Kamara helyét a magyarországi pénzügyi-közigazgatási szervek rendszerében meghatározhasam, másrészt, hogy a központi szervek hivatali kapcsolódásait bemutatva érzékeltessem a bonyolult, első látásra sokszor áttekinthetetlen feladatrendszert és finanszírozási módokat. Így a Függelékben közzétett források és az abból levont következtetések is érthetőbbé válnak, megteremtve az alapot a további összehasonlító vizsgálatokhoz is. Az alaposan kutatott XVI. századdal ellentétben⁴² ugyanis a XVII. század végére vonatkozóan — alapkutatások hiányában és a felvázolt gazdasági szisztéma bonyolultsága miatt — nagyon nehéz teljes képet adni a Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyeinek pontos helyzetéről, hiszen ebben a kérdésben még a legilletékesebb kortársak sem rendelkeztek mindig pontos és megfelelő információkkal. Az egyes tartományok különféle és bonyolult adórendszere, a hitelezőknek lekötött jövedelmek sokasága, a kincstári jövedelmek háborúk miatti elapadása mind-mind erősítették ezt a tendenciát.

A Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. század második felében

Elhelyezvén Felső-Magyarország pénzügyigazgatási szervét a Habsburgok uralta teljes terület pénzügyi szervezetébe kimondható, hogy a Szepesi Kamara egy elvileg igen, de gyakorlatilag nem független „tartományi” kamara (pozsonyi Magyar Kamara) alárendeltségében működő szerv volt, amely 1670–1704 között mégis olyan önálló pénzügyi-közigazgatási szervként működött, amely egyenrangúnak tekinthető a Magyar Kamarával, jelentősebb jövedelmekkel is rendelkezett, viszont egyre szorosabb függésbe került az Udvari Kamarától. A XVII. század köze-

41 Erdély jövedelmeiről, a bérleti rendszerről és az Esterházy-féle sómonopóliumról részletesen ír: *Sinkovics István*: Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1937. 504–533. p. és *Sinkovics István*: Esterházy Pál nádor és az erdélyiek kereskedelmi társasága. Bp., 1937. (a továbbiakban: *Sinkovics*, 1937.); a sómonopóliumra vonatkozóan ld. még *Szakály*, 1971.

42 Kenyeres István kutatásai újabban alapvető eredményekkel szolgáltak a XVI. századra és a XVII. század elejére vonatkozóan. *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. In: Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103. p. (a továbbiakban: *Kenyeres*, 2003.), a hadi kiadásokra ld. *Uő*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján 1543–1623. In: Levéltári Közlemények 78 (2007) 2. sz. 85–138. p., *Uő*: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602). In: Sahin-Tóth Péter Emlékkönyv. Megjelenés alatt.

pétől hivatalt betöltő kamarai alkalmazottak fontos feladata volt a kincstári gazdálkodás mellett a „rebellisnek” tekintett felső-magyarországi, túlnyomórészt protestánsok lakta régió politikai eseményeinek a figyelemmel kísérése. A megbízható, helyismerettel és szakszerű hivatali ismeretekkel rendelkező tanácsosok kinevezésébe a Magyar Kamara mellett az Udvari Kamara is egyre inkább belefolyt, így a konfliktusokkal terhelt országrész felügyeletét ezen a csatornán is igyekezett megvalósítani.⁴³

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a XVII. század második felében, mind a kamara, mind az általa az 1567. évi alapító instrukció értelmében⁴⁴ igazgatott terület folyamatosan változott. A bécsi (1606), a nikolsburgi (1621/22) és a linzi béke (1645) értelmében ugyanis az ún. 7 felső-magyarországi vármegye újra meg újra az Erdélyi Fejedelemség kezébe került. Bereg, Ugocsa, Borsod, Abaúj és Zemplén I. Rákóczi György halála után 1648-ban, Szabolcs és Szatmár 1660-ban került vissza a Magyar Királysághoz. A Partium hovatatartozása azonban továbbra is kérdéses volt: a magyarországi Részek közül 1732-ban a Szepesi Kamara által igazgatott területhez csatolták Máramaros megyét, míg Kraszna, Közép-Szolnok és Kővár vidéke megosztásra került (Zaránd vármegye megszűnt, területét felosztották Erdély és Magyarország között).⁴⁵ A Budai Kamarai Adminisztrációval is rendszeres területi vitában állt a Szepesi Kamara, egyrészt Borsod, Nógrád, Heves megye vonatkozásában, amelyek déli területe előbbi, északi területe utóbbi szerv illetékességébe tartozott. Nagyvárad és környéke (Bihar megye, valamint Debrecen vidéke) a vár visszafoglalását követően, mint újszerzeményi terület 1692 októberében a Budai Kamarai Adminisztráció illetékességébe került. A debreceni és nagyváradai harmincad, ill. a nagyváradai prefektus hivatala 1694 márciusában került újfent a Szepesi Kamara igazgatása alá.⁴⁶ Kijelenthető, hogy a XVII. század második felében lezajlott területi változások — és

43 A XVII. század közepének meghatározó tisztviselői voltak Vas Márton, Podbelányi Mihály, Holló Zsigmond, Bélaváry Miklós. Pályájukra, a hivatalviselés módjaira és a kinevezés gyakorlatára ld. *Gecsényi Lajos – Tatjana Guszarova: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között.* In: *Századok* 137. (2003) 653–672. p.

44 1567-ben Szepes, Sáros, Abaúj, Torma, Gömör, Pest, Solt, Borsod, Heves, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Belső- és Külső-Szolnok, Kraszna, Bihar, Békés, Zaránd, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál, Temes vármegyéket csatolták a Szepesi Kamara igazgatása alá. Az utasítást ismerteteli *Szücs*, 1990. 18–20., 31–35. p., *Ember*, 1946. 150–158. p.

45 Az erdélyi-magyar határra vonatkozóan ld. *Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711.* Bp., 1918.

46 MOL E 280 1694. jan. nro. 5. 1693-ban a Budai Kamarai Adminisztráció debreceni harmincadosa Azalitsch Gáspár, a nagyváradai harmincados Trencsényi Ferenc Ignác, a nagyváradai prefektus Sánta Ferenc László volt.

mint majd a későbbiekben látni fogjuk, hatásköri változások — komolyan befolyásolták a felső-magyarországi pénzügyigazgatási szerv bevételeinek nagyságát.

Szűcs Jenő a Szepesi Kamara történetét ismertető munkájában felvázolta azokat a legfontosabb összefüggéseket, amelyek meghatározták a XVII. század második felének alapvető és a számadásokból is érezhető változásait. A legfontosabb megállapítás, hogy Felső-Magyarország 1670-től katonai megszállás alatt állt, így az itt állomásozó hadak élelemmel való ellátása vált a kamara fő tevékenységévé, valamint, hogy a visszafoglaló háborúk eseményeivel párhuzamosan a mintegy 150 éven keresztül működő végvári rendszer alapjaiban rendült meg és gyakorlatilag — mivel elveszítette eredeti határvédelmi funkcióját — fokozatosan megszűnt. Erre az időszakra tehetők a Wesselényi-szervezkedés következményeként lezajlott birtokelkobzások is, amelyek jelentősen megemelték a kamara bevételeit. Szűcs Jenő munkájában egyúttal kitért a XVII. századi bevételek és kiadások bemutatására, de konkrét adatok nélkül, elsősorban az 1689–90. évi Christoph Seifried Breuner-féle és az 1694. évi Karl Teofil Aichpüchl-féle bizottságok becsléseire hagyatkozott.⁴⁷ A Függelékben közölt források tételes számadatai azonban jobban megvilágítják a Szepesi Kamara pénzügyi helyzetét.

Az 1655–65. évek bevételeinek éves átlaga 61.246 Ft volt, amely jövedelem nem azonosítható az országrész által fizetett összegekkel, hiszen a magyar diétán megszavazott hadiadó kezelése 1635 óta nem a Kamara, hanem a rendek által kijelölt adószedők feladata volt.⁴⁸ Ez az összeg a XVI. század második felének 80–100 ezer Ft körüli bevételeinél mindenképpen alacsonyabb. Magyarozatként szolgálhat, hogy a XVI. század végén megkezdett várbirtok eladományozás miatt azok bevételei már nem gyarapították a kamara jövedelmeit, de az országrészből befolyt hadiadót sem a kamara pénztára kezelte. Általánosságban elmondható, hogy a bevételek tekintetében emelkedő tendencia nem érvényesült — inkább jobb és rosszabb évek váltogatták egymást. Feltételezhető volt, hogy az 1660. évi területgyarapodás a jövedelmekre is jelentős hatással van, de ez a forrás alapján nem igazolható. Ennek oka talán éppen a Várad török kézre kerülése és az országrész nehezebb gazdasági helyzete lehetett.

47 Szűcs, 1990. az 1607–72. évekre vonatkozóan 74–84.; 1672–1720. évekre 102–119. p.; a bizottságokra Szűcs, 1990. 90–93. p.

48 A XVI–XVII. századi adóigazgatásra ld. Nagy István: A Magyar Kamara adóigazgatási tevékenysége a XVI–XVII. században. In: Levéltári Közlemények 56. (1995) 31–51. p.; a nádor szerepére az adóigazgatásban és a XVII. század végi adópolitikára vonatkozóan ld. Iványi, 1991. 134–223. p.

A bevételek terén a XVI. század tekintetében ismert tendenciák állapíthatók meg, hiszen a befolyt összeg több, közel kétharmad részét (65%) a rendes bevételek és a félharmincad jövedelem tette ki.⁴⁹ A rendes bevételek, azaz a királyi jogon befolyt összegek közül a harmincadvám, azaz a külkereskedelem vámja jelentette a legnagyobb tételt, amelyet kiegészítettek az elfogott csempészáruk értékével is. A rendes bevételekhez tartoztak még a kisebb haszonvételek is, mint a sör-, bor- és húsmérés haszna. A félharmincadból befolyt jövedelmet — mint arról már szó volt — kizárólag hadi célokra szedték, a beszedett összeg a teljes bevétel 23%-át tette ki ebben a korszakban. Az előző évi maradványt is feltüntették minden újabb esztendőben, mint bevételt, bár ez valós készpénzforgalmat nem jelentett, csak a Kamara jó gazdálkodását mutatja ezekben az esztendőekben, hiszen mindig maradt a pénztárban kisebb-nagyobb összegű pénz, amely a hivatal működésének folytonosságát biztosította. Ezeket a pénzeket minden évben levontam az összbevételből, hogy a „nettó” bevételeket megkapjam. Külön rovatban ugyan nem tüntették fel a váruradalmakból bejövő összegeket, de tudni kell, hogy ebben a korszakban csak Kálló és Szatmár környékén voltak tartósan kamarai kezelésben lévő várbirtokok, amely uradalmak működési költségein és a katonaságnak történő kifizetésen felüli jövedelme nem volt jelentős.

A végvári katonák fizetésére érkezett segélypénzek („Gräniz Bezallung”, „Zubues Gelder”) a vizsgált időszakban a Kamara összbevételének 11%-át képezték. Az összegeket feltételezhetően az Udvari Fizető Hivatal vagy az Udvari Hadi Fizető Hivatal utalhatta át; háromszor (1656, 1658, 1661) találkozunk velük a közölt számadásban.

A korabeli gazdálkodásra jellemző módon a Kamara alárendelt szervei, a vidéki hivatalok, mint a harmincadhelyek, gyakran nem készpénzben szolgáltatták be a jövedelmeket, hanem csak nyugtákkal igazolták a bevételeket és kiadásokat (3%). Váltókat azonban nemcsak ők, hanem pl. a hadsereg is adhatott, amelynek ellenértékét azután a Kamara a Központi Hadi Pénztáron keresztül kapta meg.

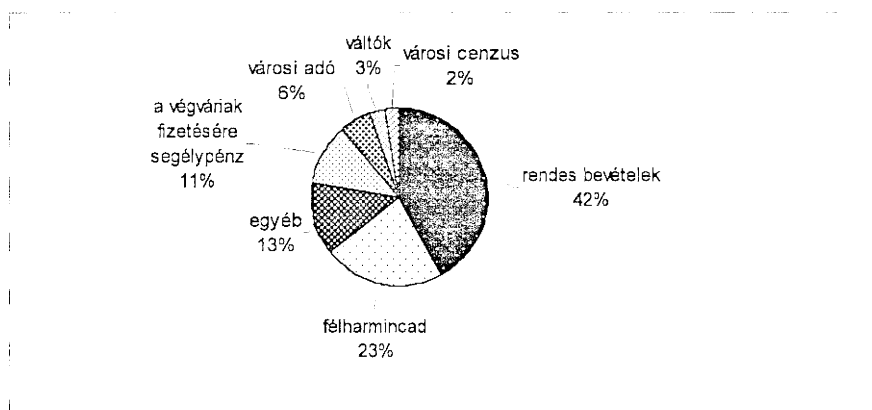
Az egyéb bevételek (13%) között sok olyan jövedelemfajta van, amelyeket, lévén, hogy az 1655–65. évek összbevételének mintegy 1–2%-át teszik ki, nem tüntettem fel külön-külön az alábbi diagramban, de a Függelékben közölt forrás segítségével azonosíthatóak. Ide tartoznak pl. a nagybányai pénzverő jövedelme (2%), a megyék (a német nyelvű forrásban: Grafschaften) ingyenmunkája és az ennek

49 A Szepesi Kamara XVI. század végi pénzügyi helyzetének elemzését ld. *Kenyeres*, 2003. 86–92. p. Összehasonlításképpen az 1580-as években a bevételek 26,8%-a harmincadból, 21,9%-a hadiadóbból, 20,7%-a várbirtokokból, 15,3%-a tizedből, 9,4%-a a városoktól, 5,5%-a a *lucrum camerae*-ből és 0,5%-a a sóból származott. Uo. 89. p.

megváltásáért fizetett összegek, a koronapénz (azaz a Szent Korona őrzésére fizetett adó), a sóvári sóbánya jövedelme, uradalmaik zálogbaadásáért befolyt egyszeri bevételek, a kassai élésház jövedelme, kölcsönök, a betöltetlen egyházi tisztségek jövedelme.

1. sz. diagram

A Szepesi Kamara 1655–1665. évi bevételeinek megoszlása

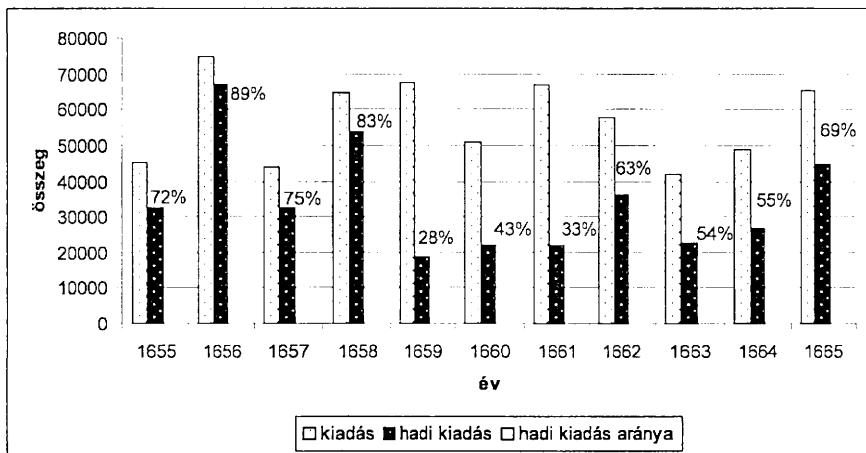
A kiadások és azon belül a hadi kiadások jelen tanulmány vizsgálódásainak középpontjában állnak, hiszen a Szepesi Kamarát eleve azért hívták életre már 1567-ben, hogy katonai szükségletekre a legnagyobb figyelmet fordítsa, utasítása gyakorlatilag a legfontosabb feladatként jelölte meg a várak fenntartását, a várbirtokok igazgatását és a katonaság ellátását. A tizenegy év vizsgálata alapján megállapítható, hogy 1655–1665 között átlagban a összes kiadás 60%-át fordították katonai kiadásokra. Összevetve a XVI. századra vonatkozó kimutatásokkal, megállapítható, hogy ha csekély mértékben is, de ezen esztendő átlaga valamivel alatta maradt a korábbi ismerteknek (a Szepesi Kamara kiadásainak ugyanis közel 70%-a volt katonai kiadás).⁵⁰ A fennmaradó 40% gyakorlatilag a működési költségeket jelentette, kiegészítve néhány állandónak mondható „rendkívüli” kiadással. A Szepesi Kamara saját jövedelmeiből fizette tisztségviselőit, továbbá az ún. külső tisztségviselőket (ilyen pl. a kamarai orvos, sebész, a bécsi ügyvivő vagy a XVII. szá-

⁵⁰ Kenyeres, 2003. 98. p.

zad végén az országbíró), az eperjesi és kassai postamestereket, a tisztviselők úti költségét, napidíját, a küldötteknek járó pénzeket.

2. sz. diagram

Az 1655–66. évek kiadásai és a hadi kiadások aránya, átlag: 60%

1. sz. táblázat

Az 1655–1665. évek hadi kiadásainak megoszlása

hadi kiadás fajtája	összege ⁵¹	százalék
összes hadikiadás 1655–1665	378.919	100
szendrői, ónodi, putnoki, tokaji, diósgyőri, kállói, szatmári végvári katonák („Gränizer”) fizetése	100.077	26
kassai helyőrség fizetése	95.152	25

⁵¹ A kiadásoknál az azonos tételeknél az egyes években feltüntetett számokat adtam össze, de a dénárokkal való számolástól eltekintettem, így az adatokban 1-2 Ft-os eltérés mutatkozhat, de meglátásom szerint a tendencia így is világosan kirajzolható.

hadi kiadás fajtája	összege	százalék
felső-magyarországi főkapitány fizetése	58.078	15
tüzérek fizetése	39.098	10
szendrői német katonák fizetése	30.360	8
felső-magyarországi főkapitány-helyettes fizetése	27.032	7
tized bérlése	22.914	6
egyéb hadi kiadások	6208	2

A 1655–1665. év hadi kiadásait végigtekintve megállapítható, hogy legnagyobb százalékban a szendrői, ónodi, putnoki, tokaji, diósgyőri, kállói, szatmári „Gränizer”-ek, azaz végvári katonák kifizetései szerepelnek: az összes hadikiadás 26%-át fordították az ő zsoldjukra. 1656-ban szerepelt egy nagyobb összeg, amely az említett várőrségnek járó posztót fedezte, de a vásárlási ügylet hátralékait még további három évig fizette a Kamara. Mindenképpen figyelemre méltó ez a tény, még annak tudatában is, hogy nem minden évben utaltak ki zsoldot nekik (azaz a 11 év alatt mindössze négyszer 1656, 1658, 1662, 1665-ben), sőt — ismerve a korabeli fizetési rendszert — minden bizonnyal nem is minden hónap zsoldját fizették ki.

Természetesen rögtön felmerül a kérdés, hogy ezeknek a királyi váraknak mekkora volt a várőrsége? Erre vonatkozóan csak elszórt adatok állnak rendelkezésre. Egy 1652. évi, a Titkos Tanács számára készített kimutatás Szendrőn 309, Ónodon 100, Putnokon és Diósgyőrben 50-50, tehát összesen 509 újonnan verbuvált katonát tüntetett fel a Felső-magyarországi Főkapitányság területén, aminél a tényleges számuk csak magasabb lehetett. A felső-magyarországi főkapitány-helyettes és egyúttal ónodi kapitány Pethő Zsigmond által az ónodi végváriakról felvett mustrajegyzőkönyv egyértelműbb és pontosabb adatokat tartalmaz. A mustrán megjelent 366 lovas, 197 gyalogos katona és a 3 egyéb alkalmazott tíz havi zsoldja összesen 19.582 Ft volt (ebből hat hónap posztó 11.902 Ft, ill. négy hónap pénz 7680 Ft).⁵²

Az 1671-ben tervezett létszámcsoökkentés előmunkálatai során felmérték az egyes várakban szolgálók létszámát, aminek értelmében Kassán 220,

⁵² MOL E 210 (Magyar Kamara Archívuma, Miscellanea), Militaria. 67. tétel: Ónod nro. 3. A mustrajegyzék értékét külön növeli, hogy az „íratos” katonák neve (194 lovas, 197 gyalogos) és a nekik járó zsold összege is ránk maradt. A végösszege beleszámolták azt a 16 fogságban lévő és 22 elhunyt katonát, akik hozzátartozóinak tervezett kifizetését csak posztóban adták meg.

Szendrőn 508, Ónodon 555, Putnokon 305, Diósgyőrben 212, Tokajban 202, Kállón 406, Szatmáron 409 katona volt az előírt létszám. Ismert egyébként, hogy a Felső-magyarországi Főkapitányság területén lévő várakban a tényleges létszám csak 2000 fő körül mozgott. Az újonnan nyilvántartásba vehető katonák éves illetménye a tervezett redukción követően 47.692 rajnai Ft lett volna, azonban Czigány István kutatásai kimutatták, hogy a felső-magyarországi várakban ugyanannyi katonára szolgált, mint a redukción előtt.⁵³ A Szepesi Kamara által igazgatott területen természetesen nemcsak a felsorolt végvárak álltak: Munkács, Ungvár, Nagykároly, Kisvárd, Sárospatak, Ecsed, Szerencs stb. várai azonban a XVII. század második felében magánbirtokosok vagy átmenetileg zálogbirtokosok kezében voltak, így az ezekben állomásozó haderőt is hol a királyi, hol a magánföldesúri katonasághoz számolták. Feltűnő, hogy a bevételi oldalon háromszor (1658, 1659, 1661) is megjelenik a várórség fizetésére átutalt segélypénz, aminek eredetét még további kutatásoknak kell tisztázni. A Magyar Kamara számadásaiból ismert — mint azt a későbbiekben látni fogjuk —, hogy pl. 1665-ben is utaltak át csekélyebb összeget a Szepesi Kamarának ebből a célból.⁵⁴

A vizsgált 11 esztendő hadi kiadásainak második legnagyobb tétele a kassai helyőrség fizetése volt. Az 1650–1660-as években még nem létezett a kassai citadella (azt csak 1670 után kezdték építeni), így a vegyesen magyar–német katonaság a polgárok házaiban lakott. Az ő zsoldjuk folyósítása stabilnak mondható, hiszen minden évben 8700 Ft körüli összeget utaltak ki nekik. A rendszeres kifizetésnek minden bizonnyal az azonos helyen való tartózkodás (Kassa) mellett az is oka lehetett, hogy jelen esetben egyúttal a főkapitányi székhelyet védelmező kontingensről volt szó.

A forrásban „Obristen zu Caschau” névvel illetett felső-magyarországi főkapitány zsoldja is — két év kivételével — újra meg újra felbukkan a számadásban, mégpedig összességében a harmadik helyen a hadi kiadások között. Bár a német kifejezés akár másféleképpen is értelmezhető volna, ám a kifizetés nélküli esztendőben maga a főkapitányi poszt is betöltetlen volt: Wesselényi Ferencet (1648–1658) követően 1659-ben kinevezés nélkül gersei Pethő Zsigmond látta el a

53 *Czigány István*: Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadrendjébe. 1600–1700. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Milleniumi Könyvtára 4. Szerk. Veszprémy László) Bp. 2004. 102–103. és 125–127. p. (a továbbiakban: *Czigány*, 2004.)

54 Uo. 105. p. szerint a Felső-magyarországi Főkapitányság katonáinak a zsoldját a Magyar Kamara fedezte volna, ám a közölt forrásokból is látható, hogy erre a Szepesi Kamara volt illetékes. Igaz, hogy ez nem zárja ki azt, hogy a Magyar Kamara utalt át pénzt Kassára ezen kiadások fedezésére.

főkapitányi feladatokat, őt a már kinevezett Homonnai Drugeth György követte, míg Wesselényi 1663-ban lett újra főkapitány.⁵⁵ Szerencsésnek mondható ugyanakkor, hogy a nádor főkapitányi megbízatásakor (1663) kiadott utasítás fennmaradt, amelyből kiolvasható, hogy ezekben az években a főkapitányi fizetés békeidőben havi 500 Ft, háború esetén rajnai 1250 Ft volt.⁵⁶ A javadalmazás (a kilenc kifizetett év átlaga: 6453 Ft) egyébként felettébb ingadozó, ami magyarázható egyrészt azzal, hogy az adott főkapitány nem teljes évet töltött hivatalában, másrészt részesülhetett a főkapitány esetleg máshonnan és másféle módon fizetés kiegészítésben,⁵⁷ de mint láthattunk az egyes hónapok elbírálása is más volt, aszerint hogy béke vagy háború volt. Hangsúlyozni kell egyúttal, hogy a főkapitánnyal szemben rendszeres elmaradása volt a kamarának a fizetés folyósításában.

A következő, még mindig az összes hadi kiadás 10%-át lefedő tétel a felső-magyarországi várakban szolgáló tüzérek fizetése volt. A korábban már említett erődítmények (és ide már az erődített városok, mint Eperjes, Bártfa, Lőcse is sorolhatók) ágyú mestereinek és hadszertárnokainak („Arthellerei Persohnen”) járandósága a XVII. század végén már egyértelműen az egyes kamarákra hárult, amire például a későbbiekben is látni fogunk.

A számadásokban — megkülönböztetve a „Gränitzerektől”, végvári katonáktól — minden esetben szendrői németeknek („Teütschen zu Zendree”) hívott katonák fizetése szintén állandó kiadása volt a Szepesi Kamarának (átlagosan 2760 Ft). Szendrőn valójában egy „Frei Compagnia”, azaz szabad század szolgált, amely alakulatokat a harmincéves háborút követően hoztak létre, elsősorban olyan veterán katonákból, akik a várőri szolgálatot tökéletesen el tudták látni, de a hadműveletekben már nem vettek részt, ezért javadalmazásuk is kisebb volt, ugyanakkor az alakulat nem tartozott az állandó hadsereg kötelékébe. Az 1670-es évektől a Rákóczi-szabadságharcig különösen a visszafoglalt várakban találunk ilyen, főleg a Né-

55 A felső-magyarországi főkapitányok névsorára ld. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. In: *Történelmi Szemle* 39. (1997) 2. szám 257–288. p.

56 Az utasítást ismerteti: *Ember*, 1946. 256–260. p. A Szepesi Kamara vezetője és a felső-magyarországi főkapitány között ebben a korszakban egyedien szoros hivatali kapcsolat alakult ki, amit jelez az is, hogy a király felhatalmazta őket, hogy együttesen intézkedjenek bizonyos ügyekben, királyi jóváhagyás nélkül.

57 Erre az eljárásra jócskán akadt példa. Összehasonlításképpen Donat Heislert 1692 szeptemberében nevezték ki tiszántúli főkapitánnyá 3000 Ft éves bérrel, de az Udvari Kamara abban kérte a Budai Kamarai Adminisztráció véleményét, hogy ezt a járandóságot készpénzben vagy birtokadományban (nevezetesen Diószeg falut) adják-e ki. *ÖStA HKA HFU* 23. Okt. 1692. (RN 350. fol. 533–536.)

met-római Birodalomban verbuvált⁵⁸ katonákból álló századokat. A szabad századok különféle szükségleteinek (szalmazsák, pokróc, gyertya, tűzifa) folyamatos biztosítása a kamarák feladata volt, míg csökkentett fizetésüket a Hadi Pénztáron keresztül kaphatták meg.

A hadi kiadások 7%-át a felső-magyarországi főkapitány-helyettes éves javadalmazása tette ki, amely tisztséget 1654–1672 között gersei Pethő Zsigmond, ónodi kapitány látta el. A „Vice Obristen” kifizetése minden évben szerepelt a számadásban, átlagosan 2457 Ft (tehát havonta 120 Ft körüli összeget kapott).

A tizedbérlet gyakorlata a XVII. század közepén sem szűnt meg, az erre fordított összeg a vizsgált időszak katonai kiadásainak a 6%-át tette ki. Mivel a katonaság eltartása érdekében élt ezzel a jogával a kamara, és a beszedett gabonát, bort közvetlenül élelmészre fordította, ezért számítottam a hadi kiadásokhoz ezt a tételt. Mint láttuk a bevételi oldalon is jelentkezett tizedből származó jövedelem, ez azzal is magyarázható, hogy a kamara a tizedbérletet néhány esetben továbbadta bérbe földesuraknak (ahogy az már a XVI. században is gyakorlat volt).

Ha a fentebb ismertetett számadás katonai kiadásait összevetjük a vonatkozó időszak utolsó évének, a Magyar Kamara által hadi kiadásokra fordított összegekkel, akkor érzékesebb képet kapunk a két szerv gazdálkodásának különbségeiről. A Magyar Kamara ebben a korszakban instrukciója értelmében negyedéves számadásokat nyújtott be az Udvari Kamarának ellenőrzés céljából, de két fajtát: az egyikben a rendes bevételekből a „polgári” kiadásokra, a másikban a hadi célokra szedett félharmincad-bevételekből a katonai kiadásokra fordított összegeket tüntette fel. Utóbbi kimutatást alapul véve kijelenthető, hogy 1665-ben a katonai kiadások egyik magas összegű tétele Louis Raduit Graf de Souches komáromi főkapitány, 2000 Ft-nyi éves fizetése volt, aki 1664–1668 között töltötte be ezt a tisztséget. A pozsonyi vár személyzete a Szent Korona őrzése céljából negyedévente 780 Ft-ot, azaz évente 3120 Ft-ot kapott kézhez, amely összeget mindegyik negyedévben folyósították, tehát állandónak mondható. Szintén állandóan folyósított jövedelme volt Szaluskay Imrének, a komáromi naszádosok vajdájának, aki negyedévente 150 Ft-os fizetést kapott. A forrásokban „török futárok”-nak hívott Dane Rudolf és Hornith Domokos is szerepelnek mindegyik negyedéves számadásban, de nem állandó nagyságú összeggel, mint az előbb említettek, hanem

58 Pl. az 1691 júniusában kanizsai várkapitánnyá kinevezett Christoph von Berge Sziléziában verbuvált katonákat a Kanizsán szolgáló két szabad századba, összesen 159 katonát. ÖStA KA HKR Prot. Exp. (Protocollum Expedit) Band 385. 1691. Sept. nro. 86. fol. 502v. A 300 főre történő kiegészítésként a feloszlott csáktornyai szabad századból további 54 katonát helyeztek át. ÖStA HKA HFU 7. Okt. 1692 (RN 350. fol. 82–96.)

minden bizonnyal a küldetésük hosszához viszonyított pénzzel. Nekik ebben az évben 640 Ft-ot utalt ki a kamara.⁵⁹

A Magyar Kamara számadását vizsgálva feltűnő, hogy 1665-ben háromszor is folyósítottak összeget Felső-Magyarországra. A szendrői német katonák kéthavi zsoldjára 1631 Ft-ot, Johann Peter Rudneby a szendrői német katonák kapitánya részére 150 Ft-ot ill. váltó formájában tizedbérlet céljából 3390 Ft-ot utaltak át a Szepesi Kamarának. Mint a bevételek bemutatásánál láttuk „Wexelgelder”-ek többször is felbukkannak a Szepesi Kamara bevételei közt, ezért feltételezhető, hogy az itt ismertetett 5171 Ft-ot (a katonai kiadások 15%-a!) is váltóként tüntették fel az 1666. évi bevételi oldalon.

Zichy István, a Magyar Kamara elnöke (1655–1671), de egyúttal a vázsonyi vár kapitánya éves szinten 662 Ft-ot kapott utóbbi tisztje ellátásáért, akárcsak Raimondo Montecuccoli, aki mint győri végvidéki főkapitány kapott egyszeri kifizetésként 300 Ft-ot. Ugyanígy rendkívüli átutalásként értelmezhető néhai Keglevich Péter hátraléka (minden bizonnyal az 1641–1656 között betöltött Kanizsával szembeni főkapitány-helyettesi tisztjének elmaradt járandóságát törlesztette ekkor a kamara), amely 777 Ft-ot feltehetőleg valamelyik hozzátartozója kapott meg.⁶⁰

Érdekes, hogy a Magyar Kamara katonai kiadásai ebben az évben a királyi végvidékek várai közül csak Komáromot (várparancsnok, naszádosok vajdája), Pozsonyt (a vár teljes személyzete), Szendrőt (német katonák és parancsnokok esetinek tekinthető kiadása), Győrt (Raimondo Montecuccoli) és Vázsonyköt (Zichy István várparancsnok) érintették, a többi várat, várkatonaságot, várkapitányt nem. Tanulságos még, hogy a kifejezetten hadi célra fordítható bevételeket végül nem csak katonai kiadásokra költötték, mert a befolyt pénz felét átutalták a „polgári” kiadásokat fedező pénztárba.⁶¹ Így a fent említett tételek, kiegészülve

59 A török futárok XVII. századi névsorát ld. *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. In: *Levéltári Közlemények* 39. (1968) 233–265. p.

60 A Magyar Kamara 1665. évi elszámolását ld. *ÖStA HKA HFU* 8. Sept. 1699 (RN 401. fol. 688–703.)

61 Érdekes, hogy a rendes bevételként elkönyvelt harmincadbevételekből történő kiadásként számolták el 1665-ben pl. a pozsonyi vár „restaurálására” kifizetett 597 Ft-ot vagy Ernst Graf von Abensperg und Traun, az Udvari Haditanács alelnöke ill. bécsi városkapitány részére „ratione visitationis confiniorum” címen kiutalt 1000 Ft-ot. A rendes bevételekből fedezték egyébként – a Szepesi Kamarához hasonlóan – a kamarai alkalmazottak fizetését, de itt könyvelték el a nádor (Wesselényi Ferenc), az országbíró (Nádasdy Ferenc), a főkancellár (Szelepcsényi György) járandóságát, különböző nyugdíjak, kegydíjak, segélyek kiutalását, követségekhez való hozzájárulást stb.

még egy „Restantia Földvariensis”⁶² elnevezésű 100 Ft-os tétellel, csak a félharmincad bevételek 50%-át tették ki, azaz körülbelül 16800 Ft-ot (a félharmincad jövedelmekből egyébként ebben az esztendőben összesen 32821 Ft bevétele volt a kamarának). Figyelemreméltó tehát, hogy meglehetősen csekély összegeket határoztak meg előre a katonai költségvetésben, rendkívüli kiadások pedig csak elvétve fordultak elő. Végül összevetve a Szepesi Kamara adott évi (1665) katonai kiadásaival, megállapítható, hogy Felső-Magyarország pénzügyi szerve több mint két és félszer nagyobb összeget költött erre a célra (kb. 45.000 Ft-ot), igaz ennek a pénznek egy részét éppen a Magyar Kamarától kapta.

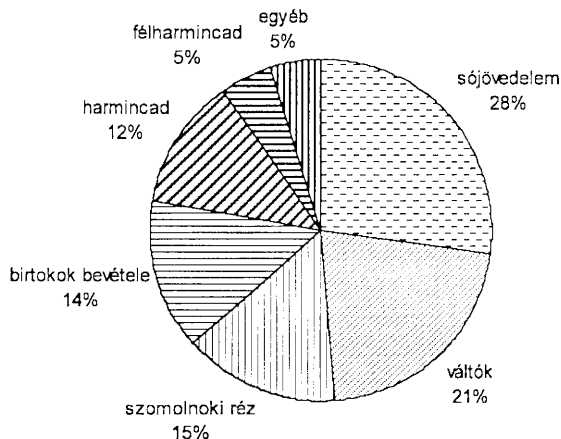
A Függelékben közölt második forrás az 1690–94. évek bevétel-kiadási számadása, amely kimutatás elemzését kiegészítettem az általam ismert 1689. évi bevételek ismertetésével.⁶³ Ebben a korszakban már több kamara működött a Magyar Királyság területén, így sokrétűbb összehasonlításra lesz módunk az alábbiakban. Ez az időszak egyúttal már egy korszakváltás első szakasza, hiszen megindult a törökök kiűzése az országból, ezáltal olyan megoldandó problémák is jelentkeztek a Habsburg-uralkodó számára, amelyek gyakorlatilag 1526, a magyar trón megszerzése és a front állandósulása óta nem. Ekkor kellett elindítani a Magyar Királyságot (és az újonnan megszerzett Erdélyt) a békés fejlődés útján, amely összetett folyamat természetesen nem mehetett zökkenőmentesen. A most közölt forrás rávilágít a változásokkal teli korszak nehézségei mellett a fejlődés irányába mutató jövedelemgazdálkodásra is.

A Szepesi Kamara 1690–94. évi bevételei tekintetében azonnal szembetűnő, hogy a korábbi időszakhoz képest olyan jövedelemforrások jelentették a legnagyobb bevételeket, amelyek az 1650–60-as években még egyáltalán nem jelentkeztek.

62 Feltételezhető, hogy Földvári Gábor, aki 1650 körül volt komáromi vajda, hátralékáról lehet szó.

63 Az 1689. évi bevételeket ld. ŐStA HKA HFU 29. März 1690 (RN 334. fol. 280–283.) Az összbevétel ekkor 215.981 Ft volt, részletezve: harmincad 79.308, szomolnoki rézbánya 50.072, sójövedelem 43.023, kincstári birtokok 32.345, tized 3241, zsidók 10 éves hátralékos cenzusa 2200, görögök cenzusa 300, különleges bevételek 35 Ft. Sajnos ennek az évnak a kiadásaira vonatkozó számadást még nem sikerült fellelni.

3. sz. diagram

A Szepesi Kamara bevételeinek megoszlása az 1690–94. években

Így első helyen ekkor a sójövdelem állt, amely évente 120-130 ezer Ft-os állandó jövedelmet jelentett (azaz az 1650–60-as évek összbevételeinek duplája!), ennek legfontosabb magyarázata, hogy a sóbányákban gazdag Erdély, immár véglegesen a Habsburg Monarchia részévé vált. A sót a kamara alkalmazottai Máramarosban, Erdélyben vagy Lengyelországban vásárolták fel és a tokaji központi raktárba szállították, ahonnan aztán tovább értékesítették a kereskedőknek. A sóval való kereskedés ugyanis (a középkori viszonyokkal való ellentétben) 1694-ig — amikor is az Udvari Kamara és Esterházy Pál nádor (ill. Samuel Oppenheimer, akinek a nádor továbbadta a sókereskedést és annak szervezetét is⁶⁴) közötti szerződés létrejött — szabad volt a Magyar Királyság területén. A Szepesi Kamara is, éppen a Breuner-bizottság észrevételei alapján, fokozatosan kapcsolódott be ebbe a jól jövedelmező ágazatba. A fejlődés a bevételek tekintetében is megfigyelhető:

64 A híres 1694. évi sókereskedési szerződésre és a sómonopóliumra vonatkozóan ld. Sinkovics, 1937. és Szakály, 1971.

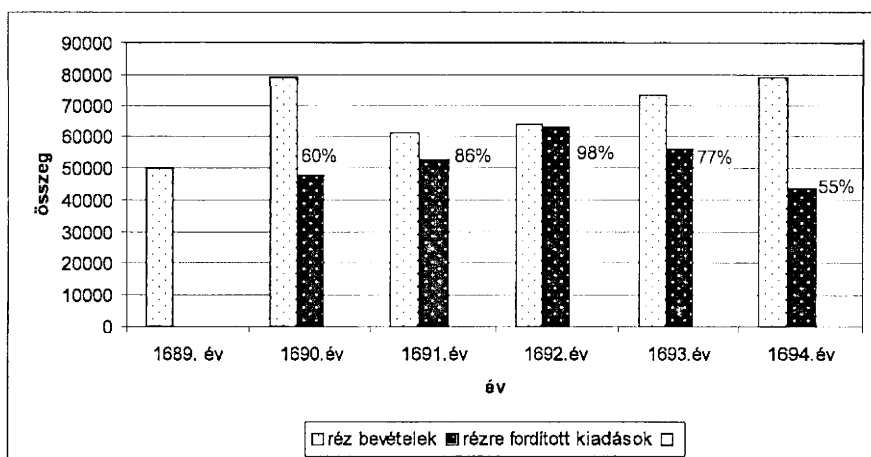
míg 1689-ben 43 ezer Ft, addig 1692-ben 164 ezer Ft jövedelme (tehát közel négyszerese!) származott a sókereskedésből, igaz ugyanakkor az is, hogy átlagosan évente mintegy 50 ezer Ft-ot fordított a kamara a só elővásárlására.

A váltók felszaporodása a korabeli gazdasági szisztémát jellemzi, hiszen elsősorban a katonaság — különösen a mezei hadsereg és az ideiglenesen elszállásolt ezredek — nem tudott készpénzzel fizetni a nekik nyújtott szolgáltatásért, ők nyugtát adtak ellenértékként, amelyet a Kamarának kellett a megfelelő hadipénztárban beváltani. Az 1691. esztendőben kiugróan magas (277 ezer Ft) a váltókból származó bevétel, feltételezhető, hogy ebben az évben nagyobb segílyt kaphatott a Szepesi Kamara.⁶⁵

Az 1690-es évek eleje a Szepesi Kamara történetében azért is nagy váltás, mert ekkor kerültek immáron huzamosabb időre igazgatása alá a hatalmas konfiskált javak. Emellett a Breuner-bizottság kifejezett utasítására törekedtek arra is, hogy a zálogbirtokosoktól visszaváltsák a zálogban lévő birtokokat és jövedelemforrásokat. A szomolnoki rézbányák, amelyek az öt év összbevételeinek 15%-át adták, 1688-ban kerültek vissza a Kamara igazgatása alá attól a Csáky-családtól, akik addig évente 2500 Ft-ért bérelték. A kamarai igazgatás új időszaka alatt szinte folyamatos a jövedelememelkedés, kisebb ingadozásokkal ugyan, de markáns bevételi forrást jelentett a rézbányászat és értékesítés. A kamara úgy ügyelt leginkább a minél nagyobb hozam elérésére, hogy jelentős pénzüsszeget forgatott vissza a bányászat fellendítésébe, fejlesztésébe. A diagramon is látható tőke-visszafordítás eredményezte elsősorban azt, hogy még a XVIII. század elején is meghatározó maradt a Szomolnokról származó bevétel.

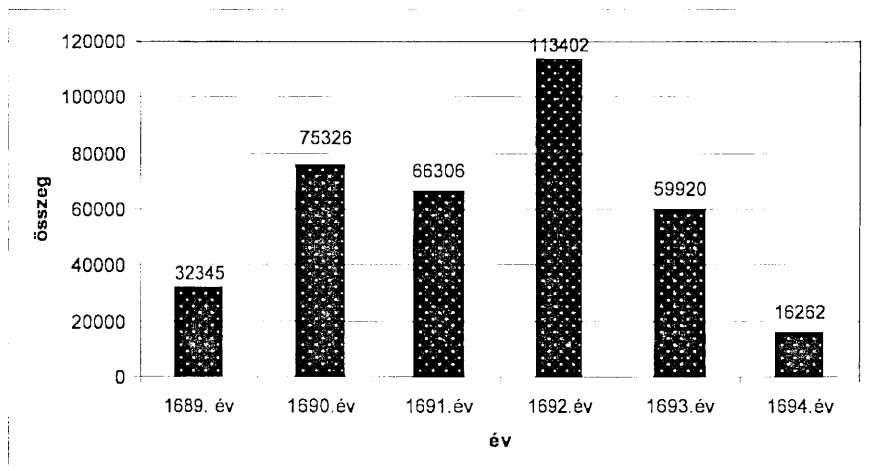
65 Ennek a rendszernek a tisztázása még további kutatások feladata lesz, de nyilvánvaló, hogy jelentős összegekről lévén szó nem szabad figyelmen kívül hagyni a pénzügyi mozgások útját.

*A szomolnoki rézből származó bevételek
és a bányászat fellendítésére fordított összeg aránya*

Munkács 1688. januári bevételét követően II. Rákóczi Ferenc neveltetése Kollonics Lipót irányításával zajlott Csehországban, így örökségét, a kiterjedt Rákóczi-birtokokat csak 1694 tavaszán kapta vissza: ebben az időszakban tehát a Szepesi Kamara kezelésében koncentráálódtak a javak. A birtokok jövedelme kategóriába több alkategóriát is beleszámoltam, amelyek a birtokigazgatással voltak szoros összefüggésben: így itt tüntettem fel a kincstári birtokok jövedelmét, a kincstári birtokok bérleti díját, a birtokok eladásából, zálogbaadásából származó bevételt, a kincstári bor értékét és a magva szakadt jószágok értékét. Bár kamarai gazdálkodásról beszélünk, a kimutatásból feltűnő, hogy a legnagyobb bevétel a felsorolt kategóriákon belül a birtokok újra el- és zálogbaadásából származott. Ez azt jelenti, hogy a hatalmas birtokkomplexumokból igyekezett a Szepesi Kamara is minél gyorsabban (kész)pénzhez jutni.

5. sz. diagram

A Szepesi Kamara által igazgatott birtokok jövedelmének alakulása

A bevételi források közül az 1650–60-as években domináló harmincadbevételek tekintetében kijelenthető, hogy összességében közel duplájára nőttek, ám az egyéb bevételi források megjelenése miatt százalékosan csak csekélyebb mértékben vannak jelen.⁶⁶ Igaz ugyanakkor, hogy ez a jövedelem még mindig a legbiztosabbnak számított, hiszen a külkereskedelem kevésbé függött a politikai-katonai változásoktól, amely akár a sójövédelmet, akár a birtokigazgatást jellemezte. A félharmincadra hasonló megállapítások vonatkoztathatóak, hiszen a bevételek nőttek. 1690-ben a harmincad és félharmincad bevételeket együtt adta meg a számadás „universis tricesimis” néven, így ebben az évben nem tudjuk a külön értékeket!

Az egyéb kategóriába kerültek azok a jövedelem-források, amelyek az összbevétel 1%-át alig érték el, és amelyek közül több a korábbi időszakban bizony jelentős forrás volt. Így a városok adója (a debreceni és pataki ill. szepesi görögök, valamint a zsidók cenzusa), a tized bérbeadása, a nagybányai pénzverő jelentőségének csökkenését figyelhetjük meg az összbevételek szempontjából. Mindkét

⁶⁶ A kassai harmincad (vezetője: Granath János) bevételei az 1689–1702 közötti években összesen 134.391 Ft voltak. MOL E 254 (Szepesi Kamara, Representationes, informationes et instatntiae) 1702. aug. nro. 41.

korszak bevételeit csak érintőlegesen elemeztem, de a közölt források segítségével majd a további kutatásoknak kell részleteiben tisztázni a folyamatokat, itt csak — mivel a tanulmány a katonai kiadásokra koncentrál — a legfontosabb tendenciák bemutatására nyílt mód.

Tanulságos még, hogy amennyiben összevetjük az 1690–94. évekre vetítve a három legjelentősebb Magyarországon működő kamara átlagos éves bevételeit, a Szepesi Kamara kimagaslik közülük.⁶⁷ Nem csodálkozhatunk, hiszen a Magyar Kamara alacsony bevételekkel rendelkező szerv volt, ami éppen területi és illetékességi hatáskörének, korábban már vázolt, korlátozott volta miatt alakult így, a Budai Kamarai Adminisztráció pedig az 1690-es évek elején kezdte meg egyre erőteljesebb tevékenységét a visszafoglalt területen. A Szepesi Kamara esetében pedig elmondható, hogy több szempontból is szerencsés ez az időszak, hiszen a hadi események ekkor már elkerülték az országrészt, a konfiskációk miatt jelentős jövedelememelkedésnek lehetünk szemtanúi. Összevetve a korábban vizsgált időszakokkal, megállapítható, hogy a Szepesi Kamara közel nyolcszor nagyobb bevételekkel rendelkezett a XVII. század végén, mint a XVII. század közepén! Ennek eredménye, hogy a XVII. század végi adatok jelentős eltéréseket mutatnak, azaz az 1686–1689. évek bevételeit 180.000 Ft-ra becsülte a Breuner-bizottság, láthattuk, hogy az 1690–94. években 477 ezer Ft az átlagos éves jövedelem, majd 1701–1702-ben 240 ezer Ft körüli az átlagos éves bevétel. A Rákóczi-szabadságharc érthetően csökkenést okozott (az 1710-es évek elején 100 Ft körüli bevétel), majd az igazi fellendülés 1720-ra következett be, hiszen ekkor már a 400 ezer Ft-ot közelítette az éves bevétel.⁶⁸ Az általam vizsgált öt esztendőre (1690–94) vonatkozóan véleményem szerint a felsorolt indokok mellett a hadi állapot volt jelentős befolyással a bevételekre, hiszen a hadipénztárakból jelentős mennyiségű váltó ellenértékét válthatta ki a kamara, amelyek a későbbi korszakokban nem álltak természetesen rendelkezésre. A folyamatos hadi állapot hatásai a bevételek és kiadások terén is éreztették tehát hatásukat: bevételek növekedésében jelentős szerepet játszott, hogy külföldről segélyek érkeztek a kamarához, ugyanakkor tény az is, hogy a katonai kiadások nagy terhet róttak a Szepesi Kamarára.

67 A vizsgált öt év átlaga: Körömcői Kamara: 918.639 Ft; Szepesi Kamara: 477.268 Ft; Magyar Kamara: 140.640 Ft; Budai Kamarai Adminisztráció 141.402 Ft. A Körömcői Kamara bevételeit az Udvari Fizető Pénztár számadáskönyveit felhasználva számoltam ki, a Magyar Kamara számadását ld. ÖStA HKA HFU 8. Sept. 1699 (RN 401. fol. 358.), a Budai Kamarai Adminisztráció adatait ld. *Tagányi*, 1897. A Magyar Kamara bevételei az 1690-es években inkább a stagnálás, míg a Budai Kamarai Adminisztrációt a folyamatos emelkedés jellemzi.

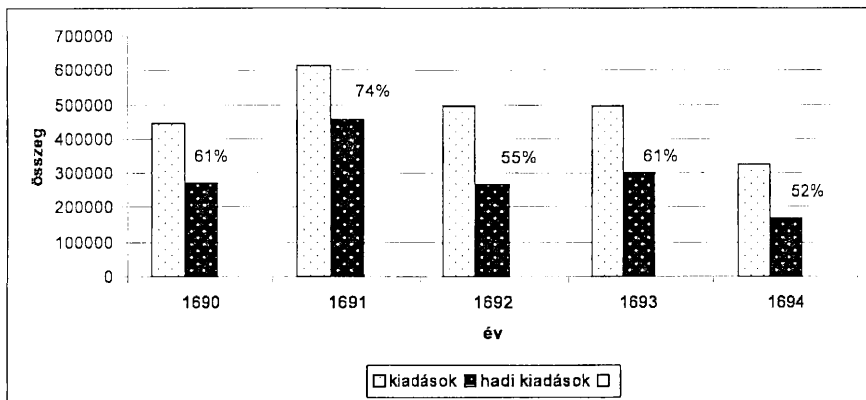
68 A bevételeket *Szűcs*, 1990. 114–115. p. elemzi, de a vizsgált 1690–94. évekre vonatkozóan adatot nem közöl.

Ismét hangsúlyozni szükséges, hogy a felsorolt bevételek korántsem azonosíthatók az országrész teljes jövedelmeivel, hiszen a befizetett hadiadó (ill. annak természetben kifejezett értékei a porciók) a vármegyei hadipénztárakon ill. az Udvari Hadi Fizető Hivatalon keresztül kerültek felhasználásra, nem is csekély összegben.⁶⁹

A Szepesi Kamara 1690–94. évi kiadásain végigtekintve kijelenthető, hogy a XVII. század közepi időszakhoz viszonyítva gyakorlatilag semmi nem változott a kiadási szerkezetben, csak nagyságrendileg nőttek az egyes tételek. A katonai kiadások aránya sem változott, továbbra is 60% körül mozgott, miközben a működési költségek a fennmaradó 40%-ot fedték le. Továbbra is a Szepesi Kamara fizette tehát saját alkalmazottainak járandóságát, a kamarán kívüli tisztségviselők illetményét (orvos, sebész, országbíró, bécsi ügyvivő), a postamestereket és a postaköltséget (levélváltás). Kiadási tételként szerepelt még — ez viszont újdonságnak tekinthető — a bevételi források növelése érdekében az egyes gazdasági ágakra fordított összeg, így megjelentek a szomolnoki rézbányáknál említett tőkeösszegek (ld. 4. sz. diagram), valamint a szőlőművelés fejlesztésére kiadott pénz. A kamara kiadásai között jelent meg a további értékesítés céljából felvásárolt só és a bor, előbbi évente 40–50 ezer Ft, utóbbi 4–5000 Ft körüli értékben. A kegydíjak, tiszteletdíjak, követségi napidíjak és útiköltségek finanszírozása, az árvaháznak fordított segélypénz, a kamarai épületek javítása vagy a kisebb kamarai költségek mind-mind a számadás részét képezték, ám súlyuk az összkiadások tekintetében elenyésző volt.

⁶⁹ *Iványi*, 1991. 153 p. Felső-Magyarország követei többször is nehezményezték Eszterházy nádornál, hogy az ő adóterheik magasabbak a dunáninneni és a dunántúli vármegyékre kiosztott adónál. Hivatkoztak arra, hogy utóbbi területen 1664 óta viszonylag béke van, míg az ő országrészükben háborús állapotok uralkodtak. Az Alsó- és Felső-Magyarország közötti adófelfizetési és adófizetési ellentéteket a nádornak sem sikerült felszámolnia.

Az 1690–94. évek kiadásai és a hadi kiadások aránya, átlag: 60%

A katonai kiadásokra koncentrálva a legfontosabb megállapítás e tekintetben, hogy ezen esztendők éppen a törökellenes háború középső szakaszát jelentik, igaz már tényleges felső-magyarországi hadműveletek nélkül. Jelentősebb hadieseménynek csak Várad 1692. évi visszafoglalása tekinthető, amelynek kihatása természetesen jelentkezett az ismertetett kimutatásban. A váradi ostromra, majd az erősítések javításaira és az építési anyagokra az Udvari Kamara utasítására a Szepesi Kamarának 10.000 Ft-ot a sójövadalmakból, 20.000 Ft-ot a Bercsényi Miklós által az ungvári uradalomért kifizetett összegből kellett állnia.⁷⁰ Miután a 30 ezer Ft-ot kiutalták, uralkodói rendeletre a bihari terület igazgatása a teljes egészében az Udvari Kamara fennhatósága alá tartozó Budai Kamarai Adminisztráció alá került, mint a töröktől visszafoglalt régió.

⁷⁰ ÖStA HKA HFU 29. Juli 1692 (RN 349. fol. 596–608.)

2. sz. táblázat

Az 1690–1694. évek hadi kiadásainak megoszlása, átlag: 60%

hadi kiadás fajtája	összege	százalék
összes hadi kiadás	1.468.633	100
élelem és szállítása	960.443	65
hadi pénztár	249.600	17
tüzérség és hadszertárak	94.531	6
tized bérlése	60.535	4
várőrség és kapitányok	46.499	3
várak felújítása (1692: Várad ostroma)	39.946	3
egyéb hadi kiadások	17.079	2

Az alábbiakban — hasonlóan az 1655–65. évekhez — elemzem a 2. sz. táblázatban bemutatott katonai kiadásokat és megkísérlem a számok mögött rejtőző hadi finanszírozási tendenciákat jobban megvilágítani, nemcsak a Szepesi Kamara, de a többi, korábban említett Magyarországon illetékes kamara esetében is.

Tény, hogy nem túl jelentős tétel a tárgyalt öt évben a várak felújítására, javítására fordított összeg, mindössze a katonai kiadások 3%-a. Ez az összeg csak kisebb kiigazításokra lehetett elégséges, szó sem lehetett a várak korszerűsítéséről, modern várépítési elveknek megfelelő átalakításukról. Gyaníthatóan palánkok javításáról, egy-egy kőfal megerősítéséről, sáncok helyreállításáról lehetett szó, amely esetekben a kifizetéseket anyagköltségre, mesteremberek munkadíjára fordították, hiszen a jobbágyok ingyenmunkája elvileg rendelkezésre állt. Forrásaink alapján remekül illusztrálhatók a fenti megállapítások, így néhány konkrét példa jobban megvilágítja a korabeli állapotokat. Christian Andreas Jörger munkácsi kapitány (1688. március — 1691. március) a vár építkezéseire kifizetett összegeket („Baugeldt”) az Udvari Kamara közbenjárásával akarta kicsikarni a Szepesi Kamaratól.⁷¹ Utódja Michael Kayser (1691. március — 1696. november) már beszámolt a Haditanácsnak a vár épületeinek megrongálódott tetejéről, a torony összeomlásáról. Az Udvari Kamara intézkedett is, hogy a Szepesi Kamara fizesse a javí-

71 ÖStA HKA HFU 1. Sept. 1689 (RN 331. fol. 25.)

tásokat, egyúttal megszabta, hogy a Rákóczi-családot is keresse meg, hogy járuljon hozzá a javítási költségekhez.⁷² Az 1660 óta pénzügyi szempontból a Szepesi Kamara igazgatása alatt álló szatmári vár állapotát is siralmasnak festette le a frissen kinevezett várkapitány, Franz Karl Rudolf Schwertz, Freiherr von Reis: „...a várban minden összedől, a falak, a bástyák, a palliszádok, a kapuk, a hidak, senki nem épít semmit, a Kamara ráadásul semmilyen költséget nem akar megtéríteni, ha a nyáron nem javítanak meg mindent, akkor télen már katona sem maradhat meg itt. Nem lehet nehéz terhet kivontatni a kapukon, mert a híd összedől...”⁷³ Tokaj várát a Bodrog és a Tisza áradása is fenyegette egyidejűleg, mint arról a livóniai származású várkapitány Berhardt Robert Baron von Wrangel (1689–1699) is beszámolt: „ha a Bodrogon kevés a víz, akkor a vár védtelen, ezért itt palliszádokkal kell elzárni az utat, ha viszont magas a folyó vízállása, akkor nemcsak a várkapu fog a folyóba dőlni, hanem a védőművek és a mellvédek is.”⁷⁴ A sor folytatható volna, de a néhány kiragadott példával érzékeltetni szerettem volna, mennyire égető problémáról volt szó, ám a Kamara mégsem fordított erre kellő figyelmet és pénzösszeget. Hozzá kell tenni azonban, hogy további kutatásoknak kell még tisztázni azt, hogy a felsorolt erősségek vajon más forrásból, azaz a hadipénztárakból, megyei adókból jutottak-e a vár javításokhoz szükséges pénzhez?

Hasonló nagyságú pénzt, a katonai kiadások 3%-át fordította a Szepesi Kamara a felső-magyarországi várak kapitányainak és várőrségeinek a fizetésére. Egy 1695. évi kimutatásból ismert, hogy az 1690-es évek elején éves szinten a kassai, munkácsi és tokaji kapitányok 720, a szendrői parancsnok 576, míg a váradi kapitány (már amikor a Szepesi Kamarához tartozott pénzügyi szempontból a vár) 1200 Ft-ot kapott a Kamarától.⁷⁵ Fontos megjegyezni, hogy ezekben az esetekben az egyes várakban állomásozó szabad századok élén álló parancsnok éves javadal-

⁷² ÖStA HKA HFU 17. Okt. 1692 (RN 350. fol. 307–311.)

⁷³ ÖStA HKA HFU 22. Mai 1693 (RN 355. fol. 444–446.) Az állapotok öt év múlva sem voltak jobbak, amikor a vár kapitánya Georg Wilhelm von Löffelholz így írt Szatmár erődítéseinek állapotáról és a fenyegető veszélyről, amelyben egyúttal „hangulatjelentést” is ad az országrészről: „bei einiger Rebellion diser Haupt Posto verlohren gehen solte, der Feindt sich in selbigen vermittels seiner vortheilhafter Situation leicht dergestell würde verbauen können, daß man eine Armee und gantze Campagne zu Widereroberung würde anwenden müssen, anbei auch bei Verlust diser Vestung die Communication mit Siebenbürgen unterbrochen und das ganze Landt disseits der Theiss mit der Marmarosch verlohren ginge...” ÖStA KA HKR Akten Exp. 1698. Juli nro. 33.

⁷⁴ ÖStA HKA HFU 14. Nov. 1693 (RN 360. fol. 137–145.)

⁷⁵ ÖStA HKA HFU 20. Juni 1695. (RN 370. fol. 230.) Azaz évente 2736 (ill. 3936) Ft-ot fordítottak a kapitányok fizetésére.

máról van szó. A Szendrőn állomásozó szabad század élén 1683–1700 között Alexander Gvadanyi állt, Kassán az egyúttal felső-magyarországi generális, ill. az állandó hadsereg egyik ezred-tulajdonosa, Ottavio Nigrelli volt a kapitány (1689–1703), Nagyváradot a vár visszafoglalását követően előbb Johann Ander Corbelli (1692–1693), őt 1693–1695 között Matthias Abraham de Dolne ezredes követte, a tokaji és munkácsi kapitányokról pedig fentebb már esett szó. A várkapitányok az 1690-es években több helyről is kaptak járandóságot: a kamaráktól a fent említett összegeket, amelyeket a forrásaink „adiuta”-nak ill. „Tafelgeld”-nek hívnak; a Központi Élelmezési Hivatal ugyanakkor a nekik előre meghatározott élelmiszeradagot adta ki az élelmiszerraktárakból, míg a Központi Hadi Pénztár katonai tisztüknek megfelelő összeget utalt ki havonta. Az ország más területeiről ismert, hogy az állandó hadsereg adott várba beszállsolt ezredének parancsnoka irányította egyúttal a vár katonai tevékenységét, kinevezési okmány nélkül mindaddig, amíg tovább nem vezényelték az alakulatot.⁷⁶

A várőrségeknek kiutalt összegek — amelyeket a kimutatás együtt tárgyal a kapitányoknak kiadott pénzekkel — tekintetében sincs könnyű dolga a kutatónak, ha megpróbálja végigtekinteni, hogy mely várak katonasága mekkora értékben kapott zsoldot a kamarától. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy ebben az esetben sem az egykori végvári katonaság, sem az állandó hadsereg kötelékébe tartozó alakulatok fizetéséről van szó, hanem a korábban már említett szabad századoknak folyósított összegekről, szolgáltatásokról. A felső-magyarországi várak meghatározása tekintetében viszonylag egyszerűbb a dolgunk: amikor Ottavio Nigrelli felső-magyarországi főkapitánnyá történő kinevezéséről értesítette a Haditanács a várak kapitányait, akkor Kassa, Eperjes, Eger, Munkács, Szeged, Szolnok, Tokaj, Murány, Szepesvár, Makovica, Szendrő, Ungvár, Patak kapitányainak küldték el a levelet, így feltételezhetően ezekben a várakban állomásozott helyőrség is.⁷⁷ A katonaság beszállásolásának oldaláról közelítve meg a problémát megfigyelhető, hogy 1691-ben Johann Karl Graf von Thüngen ezredének a Magyar Királyság észak keleti részére történő elhelyezése során az Udvari Haditanács úgy intézke-

76 Az 1687-ben visszafoglalt Eszéken pl. 1690–93 között az ezredek továbbvonulása és váltakozása (a forrásokban: „Mutation”) miatt több várkapitány nevét is ismerjük. 1689. dec.–1690. dec.: Franz Camelli, 1691. jan.–1691. márc.: Philipp Freiherr von Chizzola, 1692: Dietrich Heinrich Freiherr von Nehem, 1692. dec.–1693. ápr.: George Benedict Freiherr von O’Gilvy, 1693. ápr.-okt.: Leopold von Herberstein, 1693. októbertől Guidobald Grafen von Starhemberg. A névsort természetesen a jövőben még további adatokkal is ki kell egészíteni és pontosítani, de így is látható, hogy a folyamatos továbbvonulás miatt egyik kapitány sem maradt sokáig hivatalában.

77 ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Juli. nro. 229. fol. 369.

dett, hogy Kassára 300, Eperjesre 300, Szepesvárra 50, Makovicára 50, Munkácsra 200, Ecsedre 400, Érsekújvárra 200 katonára kerüljön, míg Franz Karl von Auersperg ezredét Szatmár, Kálló, Szentjobb, Nagykároly, Somlyó és Nagybánya fogadja be.⁷⁸ A nagyszámú kis helyőrséggel rendelkező várrendszer jelentős költségeket rótt mind a kamarára, mind az Udvari Hadi Fizetőhivatalra, ezért már 1690-ben kezdeményezték a várak állapotának felmérését és annak eldöntését, mely várakban maradjon őrség, melyekből szállítsák el a tüzérséget és melyeket romboljanak le.⁷⁹ Az 1690–94. évek számadásainak vizsgálata alapján úgy vélem, hogy a kamara az 1650–60-as évek fizetési hagyományait folytatva a kassai és a szendrői várőrség, ill. szabad század bérét fizette, míg a felsorolt várakban állomásozó alakulatokét nem. Egyrészt az erre a célra felhasznált kevés pénz indokolja ezt, másrészt az Udvari Hadi Fizető Hivatalon keresztül fizették az állandó hadsereg ezredeinek felső-magyarországi várakba elszállásolt századait. Feltételezhető ugyanakkor, hogy a XVI. századi gyakorlat⁸⁰ annyiban továbbra is élt, hogy a várőrségek zsoldjának egy részét élelemben adták ki, amivel indokolható, hogy a kamara miért költött hatalmas összegeket az élelmiszervásárlásra.

A következő katonai kiadási tétel (4%), amely akár az élelmezéshez is számítható lett volna, a felső-magyarországi tized bérlése volt. Mindenképpen a hadi kiadásokhoz kell azonban a tizedet számolni, mert a beszedett terményeket és bort a felső-magyarországi katonaság élelemmel való ellátására fordították. A visszafoglalt területek miatt jócskán megnőtt az a vidék (jelen esetben az egri püspökség területe), ahonnan a Szepesi Kamara a tizedet bérelhette és beszedhette. Egy 1693. évi előterjesztés konkrétan azt is megmondja, hogy az egri püspök, Fenessy György a szokásos tizedbérlésért 9000 rajnai Ft-ot kért.⁸¹

A várakban szolgáló tüzérek bére és a hadszertárak szükségletei is az egyes kamarák kiadásai tételei között szerepeltek. A Thökölytől ill. a törököktől visszafoglalt várakban alkalmazott pattantyúsok és hadszertárnokok fizetése a vizsgált öt év katonai kiadásainak 6%-át tette ki. A tüzérségi személyzet minden várban fontos szerepet töltött be, azonban éppen a visszafoglalásokat követően felduzzadt létszámot úgy igyekeztek csökkenteni, és ezzel költséget kímélni, hogy az egyes várak-

78 ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Apr. nro. 136. fol. 178r. Hangossy István felső-magyarországi mustramester rendszeresen küldte az itt állomásozó hadak kimutatását, amely alapján a központi döntéshozó szervek utasíthatták a főkapitányt.

79 ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 384. 1690. Okt. nro. 186. fol. 512v.

80 A XVI. századi élelmezési szervezetre, példaként keresztül ld. *Kenyeres István*: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Bp., 2008. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.) 149–199. p.

81 ÖStA HKA HFU 25. Mai 1693 (RN 355. fol. 482.)

ban felszámolták a tüzérségi készleteket, melyet átszállítottak egy nagyobb várba, majd következett a szolgálatot teljesítők áthelyezése. Utóbbi téren kettős tendenciát figyelhetünk meg a várak esetében: egyrészt a dél felé történő áthelyezést, azaz a frontvonal délre húzódásával a hátországgá vált vidéken lévő tüzérek az új országhatáron fekvő nagyobb várakban kaptak alkalmazást,⁸² másrészt egy szűkebb vidék vonatkozásában kijelenthető, hogy a kisebb várakból a nagyobbak felé is rendszeres volt a mozgás.⁸³ Az Udvari Haditanácsnak mindenestre pontos információkkal kellett rendelkeznie a várak hadszertárainak állapotáról, ezért a Fő Hadszertári Hivatallal karöltve rendszeres vizsgálatnak vetette alá az erősségeket. Felső-Magyarország tekintetében az 1690-es évek elején ezt a feladatot Matthias Freundlich kassai hadszertárnok (Zeugwart) végezte el.⁸⁴ Felhívta a figyelmet arra is, hogy Váradszék ostromához a hadi eszközöket éppen a felső-magyarországi várakból szállították, amelyek annyira leromlottak, hogy használhatatlanok: sürgős javításukat kezdeményezte az Udvari Kamaránál. Egy-egy várban a hadszertárnok mellett hadszertári alkalmazottak (Zeugsbediente) és tüzérségi személyzet dolgozott, utóbbiak létszáma változó, mint azt a későbbiekben még látni fogjuk a Budai Kamarai Adminisztráció példáján, általában 6-8 fő között mozgott, igaz a nagyobb várakban, mint Egerben 12 „Pixenmeister” (tüzemester) is tevékenykedett.

A vizsgált öt évben a Szepesi Kamara kétszer utalt a „Cassa Bellica” részére jelentősebb összeget, amely a katonai kiadások 17%-át tette ki. 1691-ben 240 ezer, 1692-ben 9600 Ft-ot átadásáról tudunk, de sajnos pontos információnk nincs arra nézve, hogy melyik hadi pénztár kapta ezt a pénzt: az Udvari Hadi Fizetőpénztár vagy a Tábori Hadi Fizetőpénztár? A kérdést további alapkutatásoknak kell még tisztáznia, annyi azonban megkockáztatható, hogy a bevételként 1691-ben jelentkezett 277 ezer Ft-os váltó beváltása komoly összefüggésben lehetett az ezzel kiadási formával, sőt elképzelhető, hogy mindössze egy ügyes pénzügyi műveletnek lehetünk a tanúi.

82 1689-ben Léváról Szigetvárra vezényelték Martin Thomas és Martin Wülich tüzéreket. ÖStA HKA HFU 1. Sept. 1689. Sárospácsról Eszékre irányították Christoph Moger, Peter Küpf, Georg Weixler tüzéreket akiknek havi járandóságát 8 Ft-ban állapította meg az Udvari Kamara. Uo. 11. Juni 1689 (RN 330. fol. 280–283.)

83 A Győri Főkapitányság területén már az 1680-as évek végén hozzáálltak a hadszertárak felszámolásához, hiszen Veszprém, Tata, Pápa, Sárospácsi és hadi eszközeit, mondván, hogy ott szükségtelenek a továbbiakban, folyamatosan Győrbe szállították. ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 382. 1689. Sept. nro. 56. fol. 65r. Hasonló történt Kanizsa 1690. évi visszafoglalását követően a kisebb Kanizsával szembeni várak esetében. MOL A 14 (Magyar Királyi Udvari Kancellária, Insinuata Consilii Bellici) 1690. nro. 455.

84 ÖStA HKA HFU 13. Nov. 1692 (RN 351. fol. 114–120.)

A legnagyobb katonai kiadási tétel, mint azt Szűcs Jenő is hangsúlyozta a Szepesi Kamara történetéről írt munkájában, a Felső-Magyarország területén állomásozó katonaság részére vásárolt és kiosztott élelmiszer volt (65%, a tized bérléssel együtt közel 70%). A Fő Élelmezési Hivatal és a kamara folyamatos együttműködésben volt, hogy pontos képet kapjanak a felső-magyarországi élelmiszerraktárak állapotáról, feltöltöttségi szintjéről. A forrásokból ismert, hogy szinte mindegyik olyan várban működött az 1690-es években élésmester (Proviantverwalter, annonae officialis), ahol uralkodói katonaság volt elhelyezve. Így Kassa (élésmester 1692-ben: Anton Gervin Berrentz), Bátfá és Makovica (Ladislaus Ladomersky), Szepesvár (Michael Lehoczky), Eperjes (Michael Kössl vagy Stössel), Lőcse (Joannes Vitális), Murány (Johannes Merskovicz, Andreas Gally), Szendrő (ifj. Matthias Freundlich), Eger (Johann Philipp Körber), Tokaj (Andreas Kökh), Patak (Franz Lehner), Munkács (Andreas Hösch), Kálló és Kisvárd (Philipp Max Rupprecht), Ecsed (Christian Haniz), Szatmár (Wolff Christoph Glöggel), Szentjobb (Jakob Karl Skalitzky), Nagyvárad (Matthias Ignatz Teyneczy) váraiban tevékenykedett élésmester.⁸⁵ A felső-magyarországi élelmezési szervezet élén, mint „Ober Proviant Commissarius”, azaz élelmezési főbiztos Levin Potschka állt, akinek a feladata volt, hogy figyelemmel kísérje a raktárak állapotát, a hiányokat közölje a kamarával. Levelezéséből kiderül, hogy az elszállásolt ezredek élelem ellátását is felügyelte, adminisztrálta a kiadott élelmiszermennyiséget, írt a vármegyéknek az élelem fuvarozása céljából. A szállítandó élelem nagyságát és a kamarára, a hadbiztosokra, élésmesterekre háruló tetemes feladatot jól illusztrálja, hogy az 1692 júliusában Belényes mellett állomásozó főszereg számára naponta(!) 12.488 porciót kellett kiosztani.⁸⁶

A törökellenes visszafoglaló háború idején működtetett élelmezési szervezet története, a rendszer irányítása olyan problémakör, amely kapcsán további alapkutatásokat kell folytatni, hogy minél pontosabb és teljesebb képet kapjunk. Összességében jól tetten érhető és adatolható a jelentős változás a Szepesi Kamara katonai ki-

⁸⁵ Az élelmiszerraktárak felsorolását ld. ÖStA HKA HFU 17. Dez. 1692. (RN 351. fol. 195–200.) Az élésmesterek neveit a MOL E 254 állag 1692. évi irataiból kutattam ki.

⁸⁶ MOL E 254 1692. júl. nro. 178. A porció két részből állt: az orális vagyis emberporció, amely kenyérből, húsból, borból vagy sörből állt; míg az equilis vagyis lóporció, amely szénából, szalmából, zabból tevődött össze. Egy közlegény ugyan egy porciót kapott naponta, de a magasabb rangú tisztek ennek többszörösét, amit természetesen nem tudtak mind (tehát sem ők, sem családjuk és kíséretük!) elfogyasztani, így a fennmaradó részt pénzben kellett megváltani. Egy emberporció értéke Magyarországon 6-6,5, míg egy lóporció értéke 5-5,5 forint volt. A porció egyébként természetben naponta két font kenyeret, egy font húst, egy icce bort vagy két pint sört, fekhelyet, tüzelőt és gyertyát, fuvarozást, illetve hat font zabot, nyolc font szénát, és heti két-három köteg szalmát jelentett. *Zachar*, 2004. 72. p.

adásainak struktúrájában. Bizonyos tételek eltűntek, ilyen a felső-magyarországi főkapitány és helyettese fizetése, amely tisztségek viselői — mint a császári-királyi állandó hadsereg ezredtulajdonosai, tisztjei — az 1690-es években minden bizonnyal már a Fő Hadi Pénztártól kapták a javadalmukat. Szinte teljesen eltűnt a végvári katonák fizetése, amely pedig az 1650–60-as évek legnagyobb tétele volt: a könnyűlovas magyar katonaság ekkor már túlnyomórészt az állandó hadsereg valamelyik alakulatában szolgált, a felső-magyarországi várakban pedig — mint azt láttuk — idegen parancsnokok alatt szabad századok szolgáltak. Megjelent viszont a várőrsegek és az állandó hadsereg élelmezésére fordított hatalmas összeg, öt év alatt közel 1 millió Ft, amely markánsan a Kamara legfontosabb feladatává vált. A közölt forrásokból és azok elemzéséből is egyértelműen levonható következtetés, hogy az 1650–60-as években oly meghatározóan jelen lévő végvári katonaságnak járó zsoldfizetés szinte teljesen eltűnt, helyét átvette az állandó hadsereg alakulatainak élelemmel és egyéb szükségletekkel történő ellátása. A XVI–XVII. században működött végvári rendszer tehát gazdasági alapját is elvesztette és fokozatosan megszűnt korábbi működési keretei között létezni: az egykori (főleg magyar nemzetiségű) végvári katonaság új kihívása pedig az állandó hadseregbe történő integrálódás volt.⁸⁷

Az 1690-es évek tekintetében is teljesebb képet kaphatunk a magyarországi hadsereg-finanszírozási rendszerről, ha a többi kamara katonai kiadásait is szemügyre vesszük. A Magyar Kamara gyakorlatilag változatlan formában, a félharmincadból befolyt összegeket külön pénztárban kezelte és azokból állta a hadi természetű kifizetéseket, amelyek — ellentétben a Szepesi Kamarával — nem sokban tértek el az 1650–60-as évek rendszerétől. Megmaradt, méghozzá változatlan összegben a pozsonyi vár kapitányának és hajdúinak éves szinten kifizetett 3120 Ft. Továbbra is a Magyar Kamarától kapták évente 200–300 Ft körüli fizetségmentes „török futárok”, a Zichy-családból a vázsonykői kapitányi posztot betöltő családtag 662 Ft-ot, a komáromi fővajda évi 600 Ft-ot.⁸⁸ Újdonságként jelentkezett viszont a koronaörök, Erdődy Kristóf és Zichy István 1500–1500 Ft-os éves járandósága;⁸⁹ a Báni vagy Kulpa-menti Határörvidék (a forrásban: *militibus Colapianorum et campi scribis*) katonáinak és seregdeákainak zsoldja is immár részben a

87 Az állandó hadsereg kialakulására, működésére, valamint a magyar katonaság integrációs folyamataira ld. *Czigány*, 2004. és *Zachar*, 2004.

88 A számadásban csak 1694-ben jelent meg ez a tétel annak ellenére, hogy 1691. júniusa óta Bokor László helyett disznósi Horváth Ferenc volt a komáromi fővajda ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 386. 1691. Juni. nro. 18. fol. 268r.

89 Erdődy Kristóf kamaraelnök 1680–1704, id. Zichy István 1661–1692, ifj. Zichy István 1693–1701 között volt koronaör.

Magyar Kamara kiadásait terhelte, igaz a kimutatás szerint 1690-ben és 1692-ben fizetés nélkül maradtak. Megjelent még éves rendszerességgel egy 830 Ft 40 dénár-os tétel (azaz havonta 69 Ft 20 dénár), amely id. Zichy István győri magyar főkapitány-helyettes részére, a győri élelmezési hivatalból kiutalt élelemellátmányt fedezte.⁹⁰

A vizsgált öt év legnagyobb katonai kiadása a kimutatásban „Quotta Aulicae” tétel alatt elszámolt összeg volt. A Magyar Kamara bevételeire terhelt állandó jelleű hadi kiadások felsorolásánál, azonban bővebben kifejtették az összeállítás készítői, hogy pontosan mit is fed ez a megnevezés: itt számolták el ugyanis a területen állomásozó szabad századok, a komáromi⁹¹ és a trencsényi kapitány⁹², az alsó-magyarországi fő hadikomisszárius, Ferdinand Frey fizetését. A Magyar Kamara illetékességi területén több olyan vár is volt, ahol a források tanúsága szerint szabad századok szolgáltak: tudjuk, hogy Komáromban, Győrben (ahonnan Magyaróvár őrzését is ellátták), Érsekújváron, Trencsénben, Lipótváron biztosan voltak, elsősorban német nemzetiségű katonákból álló várőrzéssel megbízott katonai alakulatok. Közülük a pozsonyi, a magyaróvári és a két komáromi szabad század zsoldját fizette a Magyar Kamara, egy 1691. évi kimutatás szerint évente 3568 Ft, 50 krajcár értékben.⁹³ A korábbiakról már ismert éves fizetést, azaz 2000 Ft-ot kapott a komáromi várkapitány, míg a trencsényi kapitány zsoldja 1000 Ft volt.⁹⁴ Végül soron megállapítható, hogy az udvari kvóta megnevezés alatt olyan előre, „költségvetésszerűen” meghatározott tételeket állapítottak meg, amelyeket minden évben, úgy tűnik rendszeresen fizetett a Magyar Kamara az 1690-es években.

90 Kőszönnel tartozom Pálffy Gézának, aki ennek, a forrásban „cessionis Jauriensis” elnevezéssel illetett tételnek a „megfejtésében” segített és adatait a rendelkezésemre bocsátotta. Zichy havi 69 Ft 20 dénár élelem-ellátmányban részesült a győri élelmezési hivatalból, ill. az alsó-ausztriai rendek segélyéből. I. Lipót Zichy kérelmére beleegyezett abba, hogy a Magyar Kamara elnökeként élete végéig megkaphassa az összeget. MOL P 707 (Zichy család zselői levéltára) Fasc. 39. et B. No. 23.

91 Komárom várának kapitánya 1692–1714? között az Udvari Haditanács 1701–1703 közötti elnöke, Heinrich Franz Graf von Mansfeld volt.

92 1684–1703 között Johann Dietrich Freiherr von Pfeffershofen, a későbbi budai kapitány Johann Ferdinand Freiherr von Pfeffershofen testvére volt a trencsényi kapitány. A Pfeffershofen testvérek bárói rangra emelését ld. ÖStA KA HKR Akten Reg. 1688. Aug. nro. 223.

93 ÖStA HKA HFU 13. Febr. 1691 (RN 339 fol. 195–235.)

94 Pfeffershofen kéri évi 1000 Ft-os bérét a Magyar Kamarától. ÖStA HKA HFU 25. Okt. 1694 (RN 365 fol. 208–210.)

Jelentős tétel volt ebben az öt évben a várak erősítésére fordított pénz, amelyet érdekes módon nem a hadi kiadásokra szánt bevételekből fedeztek, hanem az ún. „rendes jövedelmek” elszámolásánál tüntették fel.⁹⁵

3. sz. táblázat

A Magyar Kamara 1690–94. évi katonai kiadásai

hadi kiadás fajtája	Ft
szabad századok, komáromi és trencsényi kapitány, alsó-magyarországi hadi komisszárius fizetése, ill. az udvari kvóta	183.117
várak erősítése és felújítása	26.451
pozsonyi vár katonái	15.600
Szent Korona őrzése	14.187
Báni (Kulpa-menti) Határőrvidék	10.903
vázsonykői kapitány	3310
Zichy István élelemellátmánya	2663
török futárok	1470
mérnökök	1050
török tolmácsok	900
komáromi vajda	300

A korszakban jelentős bevételekkel rendelkező Kőrmöci Kamara jövedelmeire, mint azt korábban láttuk, időről-időre terheltek bizonyos kiadásokat, amelyek alól a különleges hadi kiadások sem voltak kivételek. Az Udvari Fizető Pénztár számadáskönyveinek vizsgálata során kiderült, hogy a XVI. századhoz hasonlóan, évről-évre innen fizették a Bányavidéki Főkapitányság főkapitány-helyettesét,

⁹⁵ A Magyar Kamara 1687–1695 közötti számadásait ld. ÖStA HKA HFU 28. Sept. 1696. (RN 379. fol. 1170.) A kimutatást Várady László pénztárnok készítette, aki később kiegészítette a számadatokat 1699-ig, de a korábbiól eltérően nem részletezte azokat. ÖStA HKA HFU 8. Sept. 1699 (RN 401. fol. 358.)

gróf Koháry Istvánt, amely tisztség javadalmazása minden évben 2960 rajnai Ft volt. Koháry egyébként füleki „Oberhaubtmann” titulusa után is beválthatta az Udvari Hadi Fizető Pénztártól kapott nyugtát (évente 2613 Ft és 36 krajcár) a Kőrmöci Kamaránál. A gróf, meglátásom szerint, sokkal inkább személye miatt kapta egészen 1702-ig a fent említett fizetéseket,⁹⁶ mert az 1690-es években úgy tűnik, hogy egyik katonai funkció mögött sem voltak már jelentős eredmények, hiszen a magyarországi végvidék felszámolásával párhuzamosan szinte teljesen kicsúszott a magyar arisztokráta kezéből az egyes főkapitányságok, korábban sem meghatározó jellegű irányítása. Az általa felügyelt „bányavidéki” magyar katonaság ekkor már több éve Pesten, Szolnokon ill. Szegeden állomásozott,⁹⁷ ahol gyakran már egy-egy magasabb rangú állandó hadseregbeli tiszt parancsolt felettük. A Kőrmöci Kamara esetében akad arra is példa, hogy az Udvari Kamara különleges hadi kifizetésre utasította a hivatalt: 1690-ben felszólították Johann Andreas Viechter főkamagróft, hogy az árvai és a likavai várban (amely várak várbirtokainak igazgatása ekkor egyébként a főkamagróf alá tartozott) lévő őrség részére pénzt és élelmet utaljon ki, mert a rózsahegy-i élelmester, Johann Leonhardt Neffzer jelentette, hogy sem pénze, sem gabonája nincsen, így a várak őrségét nem tudja ellátni.⁹⁸ További példaként említhető, hogy Samuel Oppenheimer hadiszállító vagy Nicolas von Hochburg győri és székesfehérvári élelmester számára is utaltak ki pénzt.⁹⁹

A korábban már ismertetett Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció jövedelmeire is minden bizonnyal jelentős katonai kiadásokat terheltek: elszórt adatokból megállapítható, hogy az 1690-es évek elején Nagy György László, aki a muraközi fiskális birtokok mellett a Dráva-Száva közti részeket, ill. 1693–94 folyamán a dél-dunántúli területet is igazgatta, fizette a Johann Jakob Freiherr von Maschwander parancsnoksága alatt Csáktornyán szolgáló szabad század zsoldját, látta el őket élelemmel. Az adminisztráció jövedelmeiből kellett továbbá kiutalni a területen

96 Koháry István kinevezését követően 3 évig, 1687–1690 között nem kapott fizetést, éppen ezért kérte, hogy elmaradt járandóságát az Udvari Fizető Hivatal nyugtája ellenében a Kőrmöci Kamara fizesse ki. ÖStA HKA HFU 27. Juni 1689 (RN 330. fol. 670–671.) Az 1691–1702. közötti években viszont, Koháry – a fennmaradt számadáskönyvek tanúsága szerint – mind a 12 évre, és visszamenőleg is megkapta a két tisztség után járó 5573 Ft, 36 krajcárt. ÖStA HKA Hofzahlamtsbücher 135–144. kötet.

97 *Czigány*, 2004. 162. p.

98 ÖStA HKA HFU 14. Febr. 1690 (RN 333. fol. 108–116.)

99 Hochburg 1690-ben 12200 Ft-ról, Oppenheimer 1694-ben 200.000 Ft-ról válthatott be nyugtát a kamaránál. ÖStA HKA Hofzahlamtsbücher 135. köt. fol. 9r. ill. 139. köt. fol. 2v.

lévő várak kapitányainak a „Tafelgeld”-jét,¹⁰⁰ a tűzerek járandóságát¹⁰¹, sőt a tisztviselők a katonaságnak történő élelemkiutalásban is szerepet játszottak.¹⁰²

Sokkal színesebb kép rajzolható a közvetlenül az Udvari Kamara alá tartozó, a visszafoglalt területeket igazgató Budai Kamarai Adminisztráció katonai kiadásairól,¹⁰³ amely szervet — párhuzamba vonva a Szepesi Kamara 1567. évi megalakulásával — kifejezetten hadigazdálkodás céljából hoztak létre. Látni fogjuk, hogy működése és feladatai, elsősorban a katonai kiadások terén, sok hasonlóságot mutatnak Felső-Magyarország pénzügyigazgatási szervének 1670 utáni tevékenységével.

A Budai Kamarai Adminisztráció fizette a visszafoglalt várakban szolgálatot teljesítő katonai parancsnokok „adiuta”-ját („Tafelgeld”), amellyel a kamara mintegy megváltotta a várkapitányok jogát a különböző jövedelmekre (vám, harmincad, só, bor-, sör-, és húsmérés, halászat stb.). Külön érdekesség, hogy nem minden várkapitány kapott járandóságot és akik kaptak, azok sem azonos összegben. Ennek egyik magyarázata, hogy bizonyos várakból már korábban kivonták a helyőrség jelentős részét és csak egy kisebb alakulat látta el a várőrzéssel járó feladatokat, a terület központi vára kapitányának felügyelete mellett. Jó példa erre Szigetvár esete, hiszen az 1695–1719 közötti várkapitány Johann Joseph de Huyn volt illetékes Siklós, Pécs, Kaposvár, Dombóvár, Mohács erősségeit és katonaságát érintő ügyekben. A legtöbb pénzt a szigetvári kapitány kapta (3000 Ft, amelyhez persze hozzájárult, hogy Huyn 1695 óta egyúttal altábornagyi rangban szolgált¹⁰⁴), őt követte a budai várparancsnok (1692–1698: Max Wenzl Baron von Franckenberg) 1200 Ft-tal. 600–600 Ft-ra voltak jogosultak Eger (1688–1701: Johann Buttler), Kanizsa (1691–1697: Christoph von Berge), Székesfehérvár (1691–1702: Christian Andreas Jörger) kapitányai. Az 1697/98. évi kimutatások szerint Leopold Schlick, Szeged és vidéke, a formálódó Tisza-Maros határőrvidék katonai

100 Christoph von Berge kanizsai kapitány panasza, hogy az „adiuta”-ját nem kapja rendszeresen Nagy György László adminisztrátortól és a kanizsai vár erődtítésére sem kapott még tőle pénzt. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 387. 1692. Jan. nro. 190. fol. 33v.

101 Az 1690 áprilisában eszéki hadszertárnokká kinevezett Johann Sebastian Koch bérét az adminisztrációnak kellett állnia az eszéki harmincad jövedelméből. ÖStA HKA HFU 25. Apr. 1690 (RN 334. fol. 708–712.)

102 Szerenyessy Miklós a Csáktornyai (Kanizsai) Kamara élelmezésügyi komisszáriusa volt, az ő számadásából derül ki, hogy 1692–1694 között a légrádi, a kanizsai élésmester és a simontornyai provizor is kapott tőle készpénzt élelemvásárlásra.

103 A Budai Kamarai Adminisztráció 1690-es évekbeli katonai vonatkozású tevékenységére ld. Oross, 2006. 1445–1450. p.

104 Johann Joseph de Huyn 1695–1700 között 12750 Ft-ot kapott, amely szerint kevesebb a neki járó összegnél, ezért kérte a pécsi kamarai provizort, hogy utalja ki a fennmaradó pénzt is. MOL E 286 (Budai Kamarai Adminisztráció, Buchhalterey Akten) 1700. nro. 139.

parancsnoka évente 3600 Ft-ot kapott, de jelen esetben nem elsősorban várkapitányi funkciói ellátása, hanem a határőrvidék feletti katonai igazgatás felügyelete miatt utaltak ki számára ekkora összeget¹⁰⁵ (jelzi ezt az is, hogy 1701-ben már csak 1200 Ft-os éves fizetést kapott a Budai Kamarai Adminisztrációtól¹⁰⁶).

Jelentős probléma volt, hogy a visszafoglalt területeken álló várak erősítésére mekkora összeget fordítson a kamara. Újra meg újra felbukkan a parancsnokok, kamarai alkalmazottak leveleiben az erősségek leromlott állapota, a védőművek újraépítésének az igénye vagy csak a vár egy-egy fontos épületének a renoválása. A legfontosabb természetesen az ország központjában fekvő Budának a folyamatosan zajló erősítése volt. Az 1686. évi győztes ostrom óriási pusztítást végzett a vár védőműveiben, szemtanúk szerint is az eredeti falak mintegy kétharmad részt vesztek magasságukból, a földdel feltöltött rondellák, bástyák, árkok, ellenlejtők szinte teljesen elpusztultak.¹⁰⁷ A Budai Építési Hivatal, amelynek fenntartása elsősorban a Kamarai Adminisztráció jövedelmeiből történt, minden évben nagyobb összeget fordított a vár megerősítésére, 1686 és 1697 szám szerint 141.028 forintot.¹⁰⁸ Az Udvari Hadi Pénztárból finanszírozták viszont a Leonardo Anguisola bécsi hadmérnök tervei alapján 1689 és 1691 közötti nagyobb munkálatokat. Ekkor az ítéletidő miatt beomlott rondellát, összekötő falakat és az ellenlejtőket javították.¹⁰⁹ A stratégiailag kiemelkedően jó helyen fekvő Tisza-parti Szolnok erősítése is napirenden volt, a legfontosabb feladatként a Zagyva folyón átívelő híd javítását jelölték meg,¹¹⁰ a palliszád romos állapota és a kaszárnnyák épí-

105 A kapitányok járandóságairól a kimutatásokat ld. MOL E 286 Vegyes számadások és nyugták 1697. és 1698.

106 MOL E 286 1701. Apr.-Juni nro. 432.

107 *Banfi Florio*: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. In: Tanulmányok Budapest múltjából V. (Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái 8.) Szerk.: Dr. Németh Károly és Budó Juszti. Bp. 1936. 102–131.

108 MOL E 286 Vegyes számadások és nyugták, 1698.

109 ŐStA KA AFA (Alte Feldakten) 1690/10/1. Az 1690. december és 1691. június között a felújításra költött 130.825 forint 31 krajcárnyi összeg számadását ld. MOL E 286, Vegyes számadások és nyugták. 1691. A mérnököknek, az egyes hivatalnokoknak kiutalt összeg elszámolását ld. ŐStA HKA HFU 10. Nov. 1693 (RN 360. fol. 87–97.)

110 MOL E 281 (Budai Kamarai Adminisztráció, Berichte und Schreiben) 1699. Oct. nro. 54. A szolnoki harmincados, Felix Ferdinand Heylmayr beszámolt arról, hogy már egy jobban megakart szekeret sem bírni el a híd tartóoszlopai, ezért kérte, hogy a vármegyék ingyenmunkáját mozgósítsák azok javítására.

tése mellett.¹¹¹ Szigetvár várát az 1689. januári visszafoglalást követően gyorsan kijavították, mintegy 2000 forint értékben erősítették a bástyákat.¹¹² Folyamatos problémát jelentett a későbbiekben a várat és a várost elválasztó híd rendbehozatala, hiszen nem volt tisztázott, hogy kinek a felelőssége annak javítása. 1696-ban 400,¹¹³ majd 1700-ban 700 forintot utalt ki a „Schloss Bruckhen” elkészítésére a pécsi kamarai prefektus.¹¹⁴

Ugyancsak a kamara állta a vár alkalmazásában álló tüzérek, hadszertári alkalmazottak fizetését is. 1696-ban a hadszertárak vezetői mellett Budán 24, Esztergomban 4, Érsekújváron 6, Székesfehérváron 8, Szigetváron 9, Kanizsán 6, Szolnokon 5, Egerben 12, Szegeden 6, Gyulán 6, Lippán 3 tüzér járandóságát utalta ki a kamara: 10 hónapra járó fizetésük 14.913 forint volt.¹¹⁵ A hadszertári alkalmazottak is gyakran írtak a budai központnak, panaszkodva illetményük elmaradása miatt. A helyőrségek kisebb-nagyobb igényeit is főleg a Budai Kamarai Adminisztráció hivatalnokai intézték. Az ő feladatuk volt, hogy biztosítsák a katonák pokróc és szalmazsák szükségletét. A téli hónapok problémája volt a tűzifaellátás is, amelynek szállítását a kamarának kellett megoldania, mint például Szeged esetében, ahová Tokajról úsztatták le az épület- és tűzifát. Külön tételként szerepelt az elszámolásokban a világításra szolgáló gyertya is.

Mivel a Budai Kamarai Adminisztráció felügyelete mellett működött a Budai Építési Hivatal, amely a visszafoglalt területek műszaki, építkezési ügyeit intézte, ezért az ő kiadásai is természetesen a katonai kiadások közé számítandók. A kamara a hivatal alkalmazottait is fizette: a főmérnök az 1690-es évek elején Venerio Ceresola volt (évente 600 Ft), az építési írnok Johann Christoph Jungmayer (400 Ft). Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a hivatal nemcsak a katonai, hanem a polgári építkezésekben is jelentős szerepet játszott.

Akárcsak a Szepesi Kamara, úgy a Budai Kamarai Adminisztráció esetében is kijelenthető, hogy a legfontosabb szerep a katonaság élelemmel való ellátásában hárult az intézményre. Provizorainak egyik fontos feladata volt az általuk igazgott birtokokról a tized begyűjtése, amit aztán közvetlenül hadsereg-élelmezésre fordítottak. A forrásokból tudjuk, hogy a Budai Kamarai Adminisztráció a Szepesi

111 MOL E 281 1699. Jan. nro. 23. MOL E 286 1700. nro. 184. és MOL E 286 1701. Jan.–März nro. 236. A szolnoki harmincados levelei szerint 1699-ben indult a kaszárnyák kibővítése, felújítása. Több esetben is nehézséget okozott a kőművesek és az ácsok bérének kifizetése a hivatal jövedelmeiből.

112 MOL E 286 Vegyes számadások és nyugták, 1690.

113 MOL E 285 b/28. (Budai Kamarai Adminisztráció, Varia, Szigetvár) nro. 25.

114 MOL E 286 1700. nro. 139.

115 MOL E 286, Vegyes számadások és nyugták, 1697.

Kamarához hasonlóan bérelt tizedet az egri püspökségtől, de a váci és részben a pécsi püspöki tizedet is ők árendálták. A kamarai alkalmazottak a begyűjtött gabonát az élelmiszerraktárakban tárolták vagy kiszolgáltatták a katonaságnak. Mivel az 1690-es évek elején ezen a területen a gyakori harcok miatt szinte folyamatosan állomásozott mezei hadsereg, ezért leginkább ők élték fel a készleteket és kevésbé a várakban szolgáló szabad századok.

Megállapítható, hogy a szorosan az Udvari Kamara alárendeltségben működő pénzügyigazgatási szervek többet költöttek hadi kiadásra. Míg a hagyományosan nagyobb önállósággal rendelkező Magyar Kamara bevételeiből finanszírozta a rendi méltóságok fizetését (többé-kevésbé rendszeresen folyósítva, ugyanakkor a Zichyek példáján láthattuk erőteljesen kihasználva), addig a Budai Kamarai Adminisztráció vagy az Szlavón Kamarai Inspekció jövedelmeit nem fordították ilyen célra. A Budai Kamarai Adminisztráció esetében ismert, hogy a tisztviselők fizetése, az egyes helyi hivatalok működésére, a kisebb katonai kiadásokra szánt összeg levonását követően a kamarai alkalmazott a megmaradt pénzt Budára, a Pénztári Hivatalba (Einnehmer Amt) küldte be.¹¹⁶

A Szepesi Kamara működési jellege azonban valahol a Magyar Kamara és a Budai Kamarai Adminisztráció között helyezkedett el, hiszen tisztviselői között megtalálhatjuk a helyi nemesség képviselőit (ebben részben a pozsonyi pénzügyigazgatási szervre hasonlít), míg pénztári tevékenységében a Budai Kamarai Adminisztrációhoz áll közelebb: jövedelmei nagy részét hadi kiadásokra költötte. A tanulmányban részletesen elemzett és alább közölt két forrás — bár mintegy 30 év választja el őket egymástól — két nagyon különböző korszak emlékei. A XVII. század közepén még a XVI. századból ismert hadi finanszírozási rendszer elemei köszönnek vissza a kiadások tekintetében (a bevételeknél már érezhetőek a változások), míg a század végére teljesen új, a nagy háborúk időszakára jellemző pénzügyi és logisztikai feladatokkal kellett megbirkóznia a kamarának.

Már az 1690-es évek elején érezhetőek bizonyos tendenciák a Habsburg pénzügyi politika részéről: a Magyar Királyság pacifikálásának, a gazdasági-társadalmi kérdések lehető leghamarabbi megoldásának egyértelmű célja az udvar részéről, hogy biztosítsa az ország anyagi erőforrásait a közeledő spanyol örökségért folytatandó európai küzdelemre. Az ismertetett erőfeszítések nem vezettek, nem is vezethettek eredményre, hiszen a sokszor előremutató gazdasági lépések mellett, a felhalmozódott sérelmek miatt nyugodt politikai hátteret nem sikerült biztosítani.

116 MOL E 286 1701. Apr.-Juni nro. 200. Paul Wibmer kanizsai provizor és harmincados 1700. évi számadása szerint az 5863 Ft 42 dénáros bevételből 764 Ft 46 dénárt költött el rendkívüli kiadásokra, a fennmaradó pénzt a budai pénztárba utalta.

FÜGGELÉK

Az alább közlésre kerülő két számadást a bécsi Udvari Kamarai Levéltár ún. Hoffinanz Ungarn sorozata őrizte meg. Az 1655–1665. évek bevétel-kiadási kimutatása egy 1699. évi döntés-előkészítő anyagként felfogható irategyüttesben található, amely a karlócai béke megkötése után az ország (pénzügyi ill. gazdasági) jövőjének rendezéséről tartott tanácskozások háttéranyaga lehetett. A tanácsosok minden bizonnyal meg akarták részleteiben is ismerni az elmúlt 50 év felső-magyarországi és magyar kamarai gazdálkodását, így bekérték saját archívumukból és a Magyar Kamara irattárából a régebbi számadásokat. A második közölt forrás az 1690–94. évek bevételeit és kiadásait tárgyalja. Jól illusztrálja a megváltozott helyzetet, hogy ezt a Szepesi Kamara már közvetlenül az Udvari Kamarához (ill. az Alsó-ausztriai Számvevőséghez) nyújtotta be felülvizsgálatra. Ebben az aktában a kamara 1690–94 közötti gazdálkodására vonatkozóan maradtak fenn információk. Meg kell jegyezni, hogy a Szepesi Kamara Számvevősege iratainak kiselejtezése miatt kell a kutatónak egyéb forráscsoportokat is bevonni a vizsgálódások körébe. Fennmaradtak ugyan a számvevőség pénztárkönyvei, amelyek egyébként kiválóan hasznosíthatók lennének, de a XVII. század második felére vonatkozóan csak az 1653–55 (töredékes), 1670–1673 (töredékes), 1702., 1703. évek találhatók meg.¹¹⁷

A közölt számadatok valóságát támasztja alá, hogy Ember Győző a Szepesi Kamara 1663. évi, Danéczy György pénztárnok által összeállított pénztárkönyvének adatait felhasználva bemutatta a szerv adott évi működését.¹¹⁸ Az ott közölt adatokat kontrollként használva megfigyelhető, hogy a bevételek tekintetében csak 8 forint eltérés mutatkozik, míg a kiadásoknál már jelentősebb: 458 Ft-tal többet számolt el a pénztárkönyv, mint a közölt kimutatás, ami mindössze nagyjából 1%-os differenciát jelent. Mivel az egyes tételeknél pozitív és negatív irányban is más adatok olvashatók, így feltételezhető, hogy az egykorú kifizetések számvevői felülvizsgálata miatt alakultak másként a számadatok.

A számadásokat a Szepesi Kamara hivatalnokai állították össze. Az első forrás esetében nem tudjuk pontosan, hogy ki készítette, mivel a Szepesi Kamarában

117 MOL E 263 (Szepesi Kamara Számvevősege, Libri perceptionum et erogationum). Az 1702–1703. év pénztárkönyvei adatait is felhasználva Ember Győző mutatta be a Szepesi Kamara adott évi tisztségviselőit és javadalmazásukat. *Ember Győző: A szepesi kamarai igazgatás tisztségviselői 1703-ban.* In: Levéltári Közlemények 24. (1946) 268–279. p.

118 *Ember*, 1946. 183. p. Az általa használt forrás eredeti helye: MOL E 554 (Magyar Kamara Archívuma, Városi és kamarai iratok) Fol. Lat. 960. II.

1650–1685 között nem volt külön számvevői állás. A számvittel kapcsolatos ügyeket, főleg az alárendelt tisztviselők által beküldött kimutatásokat, a levéltár ellenőrizte. A Szepesi Kamara levéltárnak élén 1650–1665 között Korocz György állt, utódja Bárczy Márton volt. A második, 1690–94. évek számadását Lukácsik Geregely alszámvevő állította össze, ő 1690–1695 között töltötte be ezt a hivatalt.¹¹⁹

Az alábbi források közlésével az volt a célom, hogy a további kutatásoknak olyan alapot adjak, amelynek segítségével bővíthetők és finomíthatók a számadatok mögött rejlő gazdasági tendenciák. A tanulmányban csak érintett bevételek szerkezetének további elemzése, vagy fontos gazdaságtörténeti kutatások, mint a sókereskedés vagy az uradalmak 17. századi története lehetnek ilyen irányok, amelyek egyik fontos pillérét éppen a Szepesi Kamara XVII. századi működése képezi.

1.

A Szepesi Kamara 1655–65. évi bevételei és kiadásai

Summari Extract

Aller Einkhomben sowoll der Ordinarii, als halb dreyßigist in Oberhungarn, dan der Cron, Landtägen, Taxe, Zünß der freyen Stätt, haimbgefallener Güetter, vacanten geistlicher Pfrüneden, Contrabanten, so lauth der Einnember Raittungen bey der Tockhaischen Cammer von Anno 1655 bis 1666 also per Empfang und Ausgab gebracht werden¹²⁰

119 *Fallenbüchl Zoltán*: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. In: Levéltári Közlemények 38. (1967) 193–236. p.

120 A Tokaji Kamara megnevezésre nehezen található magyarázat, mintahogy arra is nehéz választ adni, hogy a számadás készítője miért írt 1666-ot záró évszámként a kimutatás címébe, amikor az 1665-ös évvel lezárja a mérleget. A kimutatásnak fennmaradt egy latin nyelvű változata is ugyanebben az ügyiratban: ebben Camerae Scepusiensis szerepel ezen a helyen. Fel kell hívni a figyelmet továbbá, hogy a korszakban az aranyforint értékének változásai miatt leginkább számítási forint volt használatban. Egy aranyforint értéke 60 krajcárral, ill. 100 dénárral volt egyenértékű. *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. In: Numizmatikai Közöny 58–59. (1959–1960) 34. p.

Empfang [anno 1655]

	fl	den
Rest von Anno 1654	12958	14 1/2
Ordinari	20730	81
Halb dreißigist	13598	14 1/2
Zehet	805	95
Cron Geld	455	66
Landes Anlegen ¹²¹	250	
Caschauische Überschus Gelder ¹²²	355	
Zins der freyen Stätt	50	
Caschaischen Getraidtes	66	28
Summa des Empfanges und Restes	49269	98 1/2

Ausgab anno 1655

	fl	den
Herr Obristen zu Caschau	12000	
Obrist Leüttenanten	2240	
Quarnison zu Caschau	7933	
Denen im Schloss	799	92
Zehet Bestandt	3127	
Der Cammer	2474	34
Arthelleri Notturfen	630	
Postbefürderern	1248	
Unterschiedlichen Persohnen	1791	7
Allerhandt Ausgaben	519	49

¹²¹ A német szövegben ez utólagos betoldás. A latin változatban: Dicalis.

¹²² A latin változatban: Educilli Cassoviensis.

	fl	den
Zu der Cammer Notturfen	155	3
Rais Unkhosten	291	
Arthelleri Persohnen	3261	83
Denen Teütschen zu Zendree	2512	48
Deputaten	5504	20
Cron Geldt so zu der Hung[arischeng Cammer verehrt	455	66
Bringt die Ausgab	44943	2
Übertrifft also der Empfang die Ausgab umb fl.	4326	97

Empfang anno 1656

	fl	den
Rest so verblieben	4326	97
Ordinari Einkomben	27881	18
Halb dreyßigist	16751	94
Zehet	1315	89
Proviant Ambt zu Caschau	97	59
Salz Gruben	1000	
Zins freyer Statt	241	20
Tax	4400	
Graffschafften	3517	54 1/2
Loniaiarische Gelder	5796	87 1/2
Hülf Gelder zu Bezahlung der Gränizer	12000	
Bringt der völlige Empfang	77329	19

Ausgaab anno 1656

	fl	den
Obristen zu Caschau	11000	
Vice Obristen	3080	
Quarnison zu Caschau	8698	92
Zehet Bestandt	3281	
Der Cammer	2383	66
Artholleri Notturffen	178	
Postbefürderer der Caschauer	792	
Postbefürderer der Epperies	456	
Unterschiedlichen Persohnen	195	
Auf Cammer Notturffen	219	63
Underschiedliche Ausgaben	866	46
Rais Unkhosten	884	50
Artholleri Persohnen	3346	27
Teütschen zu Zendree	2550	9
Deputaten	1937	
Gränizer zu Zendree, Putnak, Diosgyör, Thokay, Onod	22576	
Vor Zufuehr der Tüecher zu Bezahlung der Gränizer	180	
Vor Tuech vor die Gränizer	12104	40
Bringt die Ausgab	74728	93
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb fl.	2600	

Empfang anno 1657

	fl	den
Rest so verblieben	2600	26
Ordinari Einkomben	20736	69

	fl	den
Halb dreyßigist	10942	26
Zehet	572	16
Graffschafften	1001	
Caschauer Getraidt	52	
Zins freyer Statt	2480	
Taxen	1390	
Wexelgelder	4800	
Bringt die Summa der Einkomben	44574	37

Ausgab anno 1657

	fl	den
Herr Obristen	8234	70 1/2
Vice Obristen	3360	
Quarnison zu Caschau	8740	92
Zehet Bestand	2058	
Der Cammer	2460	
Artholler Persohnen	3636	80
Artholler Notturffen	162	60
Postbefürderer der Caschauer	792	
Postbefürderer der Euperies	456	
Unterschiedlichen Persohnen	658	
Auf allerhandt Notturffen	1423	59 1/2
Rais Unkosten	828	50
Auf Cammer Notturffen	178	70
Teütschen zu Zendree	2335	61
Deputaten	4313	

	fl	den
Tüecher Rest zu Bezahlung der Gränizer, so anno 1656 erkhaufft	4155	96 1/2
Bringt die Ausgab	43794	91 1/2
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb fl.	779	45 1/2

Empfang anno 1658

	fl	den
Der Ordinari Einkomben und vorigen Restes	19704	86
Der halb dreißigist	7896	43 1/2
Zubues Gelder	22800	
Bestandt Zehet	190	
Grafschafften	612	
Salz Gruben	998	
Zins der freyen Stätt	3805	
Von hung[arischen] Cammer überschickht	4800	
Caschauer Getraidt	479	20
Wexelgelder	4800	
Bringt der Empfang aller Einkomben	66085	58
Zumerchken, das der Empfang der ordinari Einkomben gemehrt ist worden umb 360 fl., welche anno 1660 widerumb per Ausgab gebracht werden		

Ausgab Anno 1658

	fl	den
Obristen zu Caschau	7482	60
Vice Obristen	2952	40
Zehet Bestandt	35	

	fl	den
Quarnison zu Caschau	8585	92
Mitgliedern der Cammer	2431	
Arthollerer Notturffen	164	
Postbefürderer der Caschauer	792	
Postbefürderer der Euperies	456	
Unterschiedlichen Persohnen	1475	90
Allerhandt Ausgaben	228	68
Cammer Notturffen	217	67
Rais Unkhosten	839	70
Arthollerer Persohnen	4049	20
Teütschen zu Zendree	2294	20
Deputaten	4392	60
Vor Proviant	2534	40
Tüecher Rest zu Bezahlung der Gränizer, so anno 1656 erkhaufft	2797	50 1/2
Gränizern zu Zendree, Onod, Putnak, Diosgyor, Thokay	22744	34
Bringt die Ausgab	64473	11 1/2
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb	1616	47 1/2

Empfang anno 1659

	fl	den
Ordinari Einkomben und vorigen Restes	52062	33 1/2
Halb dreyßigist	8402	14 1/2
Erstattet, so zuviel erhebt	1000	
Der Cron Geld	973	50
Zins der freyen Stätt	650	
Wexel Gelder	3848	30

Caschauer Getraidt	220	80
Rest	635	
Entlehnte Gelder	1521	
Bringt die Summa alles Empfangs	69513 ¹²³	8

Ausgab Anno 1659

	fl	den
Vice Obristen zu Caschau	2740	60
Quarnison daselbsten	8743	92
Zehet Bestandt	2432	
Entlehnte Gelder	507	4
Mitgliedern	2271	20
Caschauische Proviant	90	
Postbefürderern der Caschauer	972	
Postbefürderer der Euperies	456	
Artholleri Notturffen	417	40
Unterschiedlicher Persohnen	718	60
Allerhandt Ausgaben	228	85
Cammer Notturffen	270	82
Rais Unkhosten	1259	10
Artholleri Personen	1839	60
Teütschen zu Zendree	2487	76
Deputaten	1789	10
Interesse von m/100 Rhenischthaller	37878	8 1/2
Tuech Rest, so zu Bezahlung der Gränizer anno 1656 erkaufft	1762	92 1/2
Der Cammer zu Presburg verehrt	729	67

¹²³ A számadás készítője 200 Ft-ot tévedett a tételek összeadásakor, helyesen: 69313 Ft.

	fl	den
Bringt die Ausgab	67594	72
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb	1918	36

Empfang anno 1660

	fl	den
Voriger Rest	1918	36
Ordinari Einkomben	14103	64 1/2
Halb dreyßigist	7184	83 1/2
Zehet	109	25
Graffschafften	440	
Zins der freyen Stätt	1750	
Taxen	19516	64
Geliehene Gelder	480	
Wexelgelder	900	
Caschauer Getraidt	1853	77
Underschiedliche Rest	1000	
Zehet Bestand	4604	
Von vacierenden Stell des Dechanats Jaszoviensis	728	66
Aus unterschiedlichen Orthen hero	2296	4
Bringt der völlige Empfang	51285 ¹²⁴	20

¹²⁴ A végösszeg nem pontos, 5600 Ft-tal kevesebbet számolt el. Úgy tűnik a tized és a különféle maradványok tételt nem adta hozzá a számadást készítő, helyesen: 56.885 Ft. Lehetséges, hogy az adott évben keletkező nagy összegű maradvány összefüggésben lehet a pontatlansággal; sajnos a forrás nem ad választ.

Ausgab [anno 1660]

	fl	den
Restierende Besoldung herrn Palatini	3845	24
Herr Obristen	1710	
Vice obristen	2185	
Quarnison zu Caschau	8036	26
Zehet Bestandt	1135	60
Geliehene Gelder	195	90
Mitgliedern	3366	50
Postbefürderern	1698	
Unterschiedlichen Persohnen	1064	40
Allerhandt Ausgaben	13420	78
Cammer Notturfen	387	57
Rais Unkhosten	2301	40
Artholleri Persohnen	4474	50
Teütschen zu Zendree	2754	
Deputaten	2141	
Vermehrte Gelder anno 1658	360	
Bezahlte Schuld wegen anno 1656 erkhaufften Tuechs zu Bezahlung der Gränizer	1808	44 1/2
Bringt die Ausgab	50884	59
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb	6400	61

Empfang anno 1661

	fl	den
Verbliebener Rest und Ordinari Einkomben	16508	86 1/2
Halb dreißigist	15017	35

	fl	den
Zehet	30	
Cron Geld	1157	62 1/2
Zins der freyen Stätt	350	
Taxen	7382	50
Salz Grueben	1000	
Kaschauer Traidtkasten	190	
Entlehnte Gelder	840	
Goldgrueben	6598	47
Gräniz Bezahlung	18004	50
Bringt der Empfang	67079	31

Ausgab 1661

	fl	den
Herr Obristen	4700	
Vice Obristen	1588	
Quarnison zu Caschau	8779	92
Entlehnte Gelder	8	
Mitgliedern	3744	
Postbefürderern	2404	
Unterschiedlichen Persohnen	2440	
Allerhand Ausgaben	9795	46
Cammer Notturffen	376	61
Rais Unkosten	2718	35
Artholleri Persohnen	3776	20
Teütschen zu Zendree	3101	40
Deputaten	2609	60

	fl	den
Hier komben auch per Ausgab, welche der Nachkömbling des Rentmaisters zur Zeit, als er resignirt, erhebt, so dan auch khünfftiges Jahr per Empfang genomben werden	20845	17
Bringt die Ausgab	66887	86
Übertrifft der Empfang die Ausgab	191	45

Empfang anno 1662

	fl	den
Verbliebener Rest und ordinari Einkomben	24769	1
Aus dem Rentamtb ¹²⁵		
Halb dreyßigist	16159	20 1/2
Dreyßig Rest	775	88
Graffschafften	303	50
Salz Grueben	500	
Zins der freyen Stätt	636	
Taxen	1600	
Traidtkasten zu Caschau	900	
Goldgrueben	831	13
Empfang zur Zeit der Resignation des Rentamtbts	20845	17
Bringt der Empfang	67319	89 1/2

Ausgab anno 1662

	fl	den
Vice Obristen	2500	
Quarnison zu Caschau	8713	26

125 A számadás készítője a tétel mellett nem tüntetett fel összeget.

	fl	den
Zehet	2163	60
Interesse Gelder	900	
Mitgliedern	2989	
Artholleri Notturffen	425	20
Postbefürderern	2453	60
Unterschiedlichen Persohnen	1219	31
Unterschiedliche Notturffen	9607	31
Cammer Notturffen	446	36
Rais Unkosten	2257	65
Teütschen zu Zendre	3180	60
Artholleri Persohnen	2837	80
Deputaten	941	30
Gränizern zu Zendre, Onod, Puthnak, Tockay, Diosgyör, Kallo, Zathmar	16277	60
Von der Cron der Cammer verehrt	775	22
Bringt die Ausgab	57687	81
Übertrifft der Empfang die Ausgab	9632	8 1/2

Empfang Anno 1663

	fl	den
Rest des Rentamts	9632	8
Ordinari Einkomben	25312	27 1/2
Halb dreyßigist	16008	43
Graffschafften	624	81 1/2
Zins der freyen Stätt	1045	
Taxen	400	50
Lährer Plaz des des Dechanats in Tockay	140	40

	fl	den
Traidtkasten zu Caschau	300	
Zehet	53	37 1/2
Goldgrueben	2361	60
Bringt der völlige Empfang	55878	47

Ausgab 1663

	fl	den
Obristen	3812	
Vice Obristen	1500	
Quarnison zu Caschau	8540	94
Zehet Bestandt	1814	
Mitgliedern	3110	
Interesse des Kisdianischen Gelds	1800	
Notturffen der Artholli	435	
Unterschiedlichen Persohnen	1892	65
Postbefürderern	3095	80
Allerhand Ausgaben	4523	9
Cammer Notturffen	458	9
Rais Unkosten	3296	80
Artholli Persohnen	3295	20
Teütschen zu Zendre	3169	80
Deputaten	1020	
Von der Cron der Cammer verehrt	174	81 1/2
Bringt Ausgab	41938	18 1/2
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb	13940	28 1/2

Empfang Anno 1664

	fl	den
Rentamts Rest lauth der Raittungen	13939	96
Ordinari Einkomben	23951	61 1/2
Halb dreyßigist	13945	41 1/2
Geld von der Cron	170	75
Zins der freyen Stätt	1400	
Taxen	645	
Thockayschen Dechanat	48	
Caschauer Getraidt	108	
Caschauer Mühl	84	
Zehet	10	91
Goldgrueben	720	
Zehet Rest	299	97
Bringt der völlige Empfang	55324	62

Ausgab 1664

	fl	den
Obristen zu Caschau	6441	90
Vice Obristen	2487	
Quarnison zu Caschau	8743	92
Zehet Bestandt	1528	20
Interesse des Kisdianischen Gelds	2700	
Mitgliedern	3290	82
Artholleri Notturffen	500	
Postbeförderern	3358	20
Unterschiedlichen Persohnen	3705	88

	fl	den
Allerhandt Ausgaben	3143	38
Cammer Notturffen	399	44
Rais Unkosten	2468	75
Arthollerer Persohnen	4144	
Teütschen zu Zendre	3097	20
Deputaten	1854	90
Schulden	1000	
Bringt Ausgab	48863	59
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb	6461	3

Empfang Anno 1665

	fl	den
Rentambtes Rest	6461	3
Ordinari Einkomben	28532	2
Halb dreyßigist	13459	37 1/2
Wexelgelder	15752	
Alter Rest	67	40
Zins	2690	
Cron Geld	86	62
Goldgrueben	1980	
Zehet	48	79
Taxen	400	
Caschauer Getraidt	210	
Extraordinari	108	
Zur Zeit der Resignation des Rentambts	258	25
Bringt der Empfang	70053	48 1/2

Ausgab 1665

	fl	den
Besoldungs Rest Herrn Palatini Wesselenyi Generalats	2332	50
Obristen	2699	60
Vice Obristen	2400	
Quarnison zu Caschau und anderer Orthen	8843	92
Zehet Bestandt	5341	
Interesse Kisdianischen Gelds	900	
Mitgliedern	3315	52
Cammer Notturfen	456	87
Unterschiedlichen Persohnen	908	80
Postbefürderern	2893	20
Allerhandt Ausgaben	6296	79
Rais Unkosten	1014	80
Artholler Persohnen	4441	
Teütschen zu Zendre	2881	80
Deputaten	2758	19
Gränizern zu Zendre etc.	15854	20
Rest	814	
Dem Rentmeister durch die Erben seines Antecessoris angewisen	1144	99
Bringt Ausgab	65297	55
Übertrifft der Empfang die Ausgab umb	4755	93 1/2

Hungarische Cammer zu Pressburg¹²⁶
 Rentamtb den 9. July 1667

Jelzet: ÖStA HKA HFU 8. Sept. 1699 (RN 401. fol. 775–786.)

¹²⁶ Figyelemre méltó, hogy a Szepesi Kamara számadásai alapján a kimutatást a Magyar Kamara Számvevőisége állította össze.

2.

A Szepesi Kamara 1690–94. évi bevételei és kiadásai

Extractus proventuum Camerae Scepusiensis annorum 1690, 91, 92, 93, 94 et erogationum ex rationibus perceptoratus deductur.

Universorum proventuum regionum ab 1690, usque ad 1694 inclusive ad perceptorium Camerae Scepusiensis administratorum et erogatorum, ex rationibus perceptoralibus concinnatus

Anno 1690

	fl	den
Ex supernatanti restantia anni 1689 percepti	20141	29 5/6
Universis tricesimis ¹²⁷	75742	50 3/4
Contrabandis	1411	36
Sale accidentali	121	76 1/2
Extraordinariis proventibus	2559	50
Cupri fodinis Szomolnokiensibus	79151	60
Salis fodinis Sovariensibus	2936	5
Salis officina Thokajiensi	52961	72 1/2
Salis officinis particularibus	35365	54
Censu oppidi Debrezin	300	
Censu graecorum Debreczeniensium et Patakiensium	300	
Censu judaeorum et restantiarum compilatione ¹²⁸	1020	
Cambio	66000	

¹²⁷ A bevételek elé mindig odaértendő az „ex” szócska, amely miatt az egyes tételek ablativusban állnak.

¹²⁸ A szó bizonytalan olvasat.

	fl	den
Censu bonorum haereditariorum Szatthmar, Murany et Szent Jobb	10517	93
Proventu minutiorum bonorum fiscalium	421	50
Arendatione bonorum fiscalium	96	
Venditione et hypothecatione bonorum fiscalium	45987	42
Pretio vini fiscalis	8609	71
Caducitatibus	9699	60
Decimis et quartis	3469	9
Summa summarum in toto	416811	59 4/12

Extractus erogationis eorundem proventuum anno 1690

	fl	den
Imo Salarium excelissimi domini iudicis curiae regiae cum extra officialibus	8893	9 1/2
Salarium dominorum administratorum et consiliariorum camerae cum membris camerae et unacum xenio	10279	60
Dominorum postarum magistrum et veredariorum	4001	
Artillericorum cum requisitis domus armamentariae	21528	16
Praesidiariorum et dominorum commendantium	8276	95
Annona cum suis requisitis et vectura	220031	52
Arenda decimarum et quartarum	17079	90
Deputatum et interesse	2851	60
Cultura vinearum et emptio vinorum	7015	48
Salis praemptio	52486	88 1/2
Diurna et expense itinerariae	16298	88
Subsidium honorarium et recompense	2530	60
Gratiale	770	

	fl	den
Diversa et extraordinaria	3558	82 1/2
Debita et preatensiones	16141	40
Domus mineralis et fodinarum Szomolnokiensium	47538	
Necessitates oeconomice	704	32
Restauratio praesidiorum	2189	71
Domorum generalatus et camerae necessitatum	1186	98
Sustentatio orphanorum et elemosyna	1493	60
Summa summarum totius erogationis facit	444856	50 1/2
Superat itaque erogatio perceptionem, propter anticipationem proventuum conflatum fl. hung. qui in rationibus anni sequentis 1691 pariter pro erogato apponentur.	28044	

Extractus proventuum anno 1691

	fl	den
De proventu tricesimali provenerunt, ex ordinaria	44179	77 4/6
Ex media vero	24727	65
Item ex restantia Thökölina tricesimali	148	96
De proventu extraordinario et contrabandis	905	24 4/6
Emptione salis accidentalis mulctis	12439	36 3/6
Pretio cupri Szomolnokiensis	61180	
Salis fodina SÓváriensi	6935	14
Domo cusoria Nagy Banyensy	2068	
Officinis Salinariis	137085	11
Censu incolarum Debreczeniensium Graecorum uti et Szepsi	1200	
Proventu bonorum fiscalium	13282	67
Divenditione bonorum mobilium et immobilium	49007	20
Pretio vini	1485	48

Caducitate	2532	86
Decimis et quartis	2761	35 3/4
Cambio	277146	
Summa universae perceptionis proventuum	637084	81 4/12

Erogatio proventuum anno 1691

	fl	den
Salaria dominorum extra cameram existentium officialium	13554	
Dominorum camerae officialium internorum unacum xenio	11577	60
Postarum magistrorum et veredariorum	4654	
Artellaricorum et necessitates domus armamentorum	14617	93 2/6
Praesidiariorum germanicorum Szendröviensium, commendantes Cassoviensium et Thokajensium	8722	20 3/6
Necessitates castrenses	1729	33
Annonam	178266	61
Cassam bellicam	240000	
Arendam decimarum et quartarum	12378	
Culturam vinearum	5080	65
Praemptionem salis	37166	21 2/6
Diurna et expensas itinerarias	4393	99
Deputatum et interesse	3699	80
Subsidia honorarum et recompensas fatigiorum	396	2
Gratiale	1240	
Debita, praetensiones et restantias	17937	4
Negotiationes cupri fodinarum Szomolnokiensium	52900	
Taxam literarum	95	
Fortificationem presidiorum et reparationem domus generalatus camerae et latiriceae	1574	72

	fl	den
Camerae et cancellariae necessitates	1710	28
Sustentationem orphanorum et elemosynam	353	10
Summa erogationis proventuum	612046	49 1/6
Manent itaque ad rationes Anno 1692 apponendi	25038	32 5/12

Extractus perceptionis proventuum anno 1692

	fl	den
Manserunt ab anno 1691	25038	32 5/12
De proventu tricesimali provenerunt ex ordinario	62698	31 4/6
Ex media	37320	72
Restantia vero	1107	34
De proventu autem extraordinario ex contrabandis	418	9 2/6
Exemptione salis accidentalis mulctis et redemptionibus portionum panis	14011	9 5/6
Domo cusoria Nagy Baniensi	5040	
Pretio cupri Szomolnokiensis	63868	
Salis fodina Sóvariensi	9877	44 1/2
Officinis salinariis	140568	42 1/2
Censu incolarum Szepiensium, Debreczeniensem graecorum et iudeorum	1020	
Proventu bonorum fiscalium	19349	75 1/2
Divenditione et hypothecatione bonorum immobilium	88098	40
Pretio vini	5593	
Caducitate	362	56
Decimis et quartis	4016	70
Pretio rerum mobilium	258	69

	fl	den
Cambio	24000	
Summa universarum perceptionum fl	502646	86 1/2

Erogatio proventuum anno 1692

	fl	den
Salaria dominorum extra cameram existentium officialium	22668	83 1/2
Dominorum camerae officialium internorum unacum xenio	13035	27 1/2
Postarum magistrorum et veredariorum	4426	
Artellaricorum et necessitates domus armamentarum	19823	53
Praesidiariorum germanicorum Szendröviensium, commendantes Cassoviensium et Tokayiensium	8582	85
Cassam bellicam	9600	
Annonam	188138	9 1/2
Arendam decimarum et quartarum	12568	37
Deputatum et interesse	3901	40
Gratiale	6300	
Culturam vinearum	4194	43
Diurna et expensas itinerarias	5257	80
Honoraria et recompensas fatigiorum	764	
Debita, praetensiones et restantias	34123	30
Mutuum, extraordinariam, diversa, et taxa literarum	6500	70
Praemptionem salis	57051	34
Negotiationes cupri fodinarum Szomolnokiensium	62743	80
Reparationem et necessitates obsidionis Varadiensis	30102	65
Restauracionem domus generalatus et latericiae	700	90
Camerae cancellariaeque necessitates	1562	68
Subsidium, sustentationem orphanorum et elemosinam	459	40

	fl	den
Summa erogationis totius anni proventuum	492505	5 1/6
Subtracta itaque erogatione a perceptione manent pro anno 1693 perceptum apponendi fl	10141	81 1/12

Extractus perceptionis proventuum anno 1693

	fl	den
Manserant ab anno 1692	10141	81 1/12
De proventu tricesimali provenerunt ex ordinario	41878	77 5/6
Media vero	25618	19 5/12
De proventu autem extraordinario, ex contrabandis	412	49 1/2
Exemptione salis, mulctis et redemptione portionum panis	19345	6 3/6
Pretio cupri Szomolnokiensis	72973	50
Salis fodina Sovariensi	5908	
Officinis salinariis	108071	40
Ex censu graecorum et judeorum	1360	
Proventu bonorum fiscalium	10904	43 3/6
Divenditione et hyppothecatione bonorum immobilium	41467	60
Pretio vini	7549	34
Domo cusoria Nagyvaniensi	3600	
Decimis et quartis	3007	40 3/6
Cambio	144000	
Summa universarum perceptionum fl	496238	2 2/6

Extractus erogationis proventuum anno 1693

	fl	den
Salaria dominorum extra cameram existentium officialium	19027	
Dominorum camerae officialium unacum xenio	12734	66 4/6
Postarum magistrorum et veredariorum	4371	
Artellaricorum et armamentorum necessitates	18036	36
Praesidiariorum Szendrövienses et commendantes item Cassoviensem, Tokajiensemque	10324	40
Annonam	253303	78 3/6
Arendam decimarum et quartarum	20255	
Deputatum et interesse	3360	10
Cupri fodinam Szomolnokiensem	56000	
Culturam vinearum emptionem vini, et alias expensas vinorum	4097	14
Praemptionem salis et eius vecturam	43582	74
Dominus domus cusoriae Nagy Baniensis, officiales	131	32 4/6
Diversa et extraordinaria	3740	78
Honoraria et recompensas fatigiorum	202	20
Gratiale	2758	80
Debita et praetensiones	35575	14
Restauracionem praesidiorum	624	
Reparationem domus generalatus et cameralis	82	16
Camerae et cancellariae necessitates cum taxa literarum	1256	28
Eleemosynam cum subsidio	118	30
Summa totius anni erogationis facit fl	494876	78 1/6
Subtracta itaque erogatione a perceptione manent pro anno 1694 in perceptum apponendi	1361	24 1/6

Extractus perceptionis proventuum anno 1694

	fl	den
Manserant a prioris anni rationibus 1693	1361	24 1/6
De proventu tricesimali provenerunt ex ordinario	56567	20
Ex media	33865	75 2/6
Contrabandis	141	12 4/6
Proventu salis accidentalis	58	49 3/6
Proventu extraordinario	26849	19 3/6
Pretio cupri Szomolnokiensis	78998	36
Proventu salis officinae Tokajensis	66484	60
Proventu salis fodinae Sovariensis	10189	84
Proventu salis officinarum particularium	33575	62
Proventu census graecorum	1440	
Proventu bonorum fiscalium	9556	58
Venditione et hyppothecatione bonorum fiscalium	5690	42
Pretio vini	1016	
Domo cusoria Nagybanyensi	5760	
Decimis et quartis	1812	60
Gratis labore	288	
Summa universae perceptionis facit fl	333655	3

Erogatio proventuum anni 1694

	fl	den
Salaria dominorum extra cameram existentium officialium	22299	10
Salaria dominorum camerae officialium cum xenio	13694	79
Postarum magistrorum	5232	
Artellaricorum cum armamentariorum necessitatibus	20527	44

	fl	den
Praesidiariorum et commendantium	10595	40
Annonam cum suis requisitis	120705	51 1/12
Arendam decimarum	15334	
Deputatum et interesse	5315	10
Cupri fodinas Szomolnokienses	43800	
Culturam vinearum et coemptionem vini	4890	23
Praceptionem salis eiusdemque vecturam	31950	37 5/6
Domam cusoriam Nagy Baniensem	12	
Extraordinaria	1027	90
Diurna et itinerarias expensas	3035	60
Honoraria et recompensas fatigiorum	232	
Gratiale	1800	
Debita et praetensiones	17004	85
Restaurationem praesidiariorum	2542	80
Reparationem domus generalatus, cameralis, tegulariae, molae	2126	3
Camerae et cancellariae necessitates	3175	4
Eleemosynam cum subsidio	113	
Summa summarum erogationis facit fl	325413	16 11/12
Subtracta itaque erogatione a perceptione manent pro futuri anni rationibus fl	8241	36 1/12

Ex officina rationaria Camerae Scepusiensis

Die septima May 1695

Gregorius Lukáčzik vice rationista manu propria.

Jelzet: ÖStA HKA HFU 20. Juni 1695 (RN 370. fol. 305–310.)

MIHALIK BÉLA VILMOS

„CSAK MAGAM MULATSÁGÁBÓL”. EGY XVIII. SZÁZADI OKIRAT- ÉS PECSÉTHAMISÍTÓ, LOSONCZI JÓZSEF ÉLETE

„Dolgaim nékem is nehezek és nagyok,/Mivel én falusi nótárius vagyok./Feltettem, hogy minden dolgomon felhagyok,/Elmegyek, lesz hőség, legyenek bár fagyok” – írja Gvadányi József peleskei nótáriusa nagy utazásának kezdetén.¹ A jelen tanulmány középpontjába állított Losonczi József, hasonlóan Gvadányi hőséhez, számos alkalommal hagyott fel minden dolgával lakóhelyén és próbált szerencsét a történeti Magyarország másik szegletében. A Rákóczi-szabadságharc után nemcsak Magyarország berendezkedése ment át jelentős változásokon, hanem az ország társadalma is átrendeződött. A XVII. század képlékeny társadalmi állapotait a XVIII. század elején a társadalmi rétegek megmerevedő válaszfalai váltották fel.² Ebben a fokozatosan szűkülő térben kísérelte meg Losonczi József önmagát előnyösebb helyzetbe hozni, melynek során több síkon mozogva próbált előrébb jutni: alsóbb egyházi és világi igazgatási funkciókat betöltve a korszak értelmiségi rétegéhez is kapcsolható, de a vármegyei és egyházi középrétegekkel, vagy akár a Magyar Kamarával való többszörös kapcsolata távolabbra mutató ambíciókat is sejtet.

Losonczi életének számos részletét egyáltalán nem ismerjük, vagy csak feltételezhetjük más analógiák alapján. Azonban a megismert források alapján úgy tűnik, hogy bármilyen szerepben is tűnt fel, mindig megkísérelte a végsőkig, sőt az esetek nagy részében még azon túl is feszíteni a számára meghatározott kereteket, normákat, ami végül bukását okozta. Éppen ez, vagyis az okirat- és pecséthamisítási ügy, azonban fokozott óvatosságra int, főként ha figyelembe vesszük, hogy életére vonatkozó fő forrásunk az egri püspöki úriszék által 1746-ban felvett, saját tanúvallo-

1 *Gvadányi József: Egy falusi nótáriusnak budai utazása.* Bp., 1975. 86. p.

2 A katona-szabados réteg XVIII. század eleji átalakulására ld.: *Tóth István György: Karddal szerzett és piacon vett armálisok: a végáriak útjai a nemességbe a 18. század elején.* In: *A végvára és végváriak sorsa (1699–1723).* Szerk.: Petercsák Tivadar – Pető Ernő. Eger, 1991. (Studia Agriensia 11.) 45–53. p.

mása.³ A hatvanhárom kérdőpontból álló jegyzőkönyvben részletesen szól élete főbb állomásairól, eseményeiről, amelyeket azonban csak egyes esetekben lehetett kontrollforrással egybevetni – amelyek hol igazolták, hol cáfolták Losonczi állításait. Főként egri elfogatását követően, Bács, Fejér, Tolna és Veszprém vármegyék által Heves vármegye részére megküldött jelentései foglalkoztak Losonczi korábbi életével.⁴ Ezenkívül a kalocsai érseki levéltárban,⁵ ill. a Magyar Kamara iratai között maradtak fent Losonczival kapcsolatos források, sajnos azonban a bezdáni évekre vonatkozó Bács-Bodrog vármegyei iratok áttekintésére nem nyílt lehetőség, ezt csak részben helyettesítették a Bezdánnal foglalkozó helytörténeti monográfia utalásai.⁶ A Losonczi elleni per előkészületi szakaszához a már említett egri püspöki úriszéki tanúvallomáson túl a központi kormánysszervek (Helytartótanács, Kancellária) iratai adtak további kiegészítéseket.

Losonczi sok tekintetben egy hagyományosnak tűnő nótáriusi, iskolamesteri pályát tudhatott magáénak, ám feltehetőleg éppen tanultsága, az írástudás, a foglalkozásából eredő társadalmi kapcsolatai ambicionálták a továbblépésre, ennek során azonban gyakran feszegette, végül túlfeszítette az adott társadalmi kereteket, normákat. Az alábbiakban azt kívánom bemutatni Losonczi életútján keresztül, hogy a XVIII. század elején milyen lehetőségei voltak az érvényesülésre, ennek során milyen társadalmi mezőkben, erőterekben mozgott.

Losonczi származása és fiatalkora

Losonczi József gyermekkoráról, tanulmányairól csak saját tanúvallomásából ismerünk adatokat. A XVII–XVIII. század fordulóján született Losoncon, apja Losonczi Pál, édesanyja Lengyel Dorottya volt. Mivel apja feltehetőleg katonaként szolgált („...atyám mindenkor táborban lakott”), anyja mellett nevelkedve előbb

3 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Litterae Comitatum (A 27) 1747:15.

4 Heves Megyei Levéltár (= HML) Heves és Külső-Szolnok Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok, IV-1/b 1747:35; 42; 44; 67. (58. doboz)

5 Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (= KFL) Kalocsai Érseki Levéltár, Kalocsai Érseki Hivatal, Plébániai iratok, I-1.b. Bezdán, Feudális kori iratok, Vegyes iratok 1.b.

6 Bács-Bodrog vármegye feudális kori anyagát jelenleg az újvidéki Vajdasági Levéltár őrzi. A Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtárában csak 1755-től kezdődően található a közgyűlési jegyzőkönyvek másolatai. Vö.: *Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába 1.3. Általános rész – Megyei levéltárak és forrásközlések. Szerkesztő: Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya. Bp., 2008. 196, 200. p.; *Balla Ferenc*: Bezdán története a kezdetektől 1914-ig. Bezdán, 1993. (a továbbiakban: *Balla*, 1993.)

Gyöngyösre, majd négy éves korában Nagyvázsonyba költöztek. Apja katonai pályáját valószínűsíti, hogy 1742-ből Bezdán telepítési szerződéséről ismerjük Losonczi címeres pecsétjét.⁷ A töredezett pecséten a címerkép csak nehezen vehető ki, de egy könyöklő, talán páncélos kar tart egy szablyát, melynek hegyén valószínűsíthetően egy török fej van, ami Losonczi családjának, vagy talán éppen apjának a török háborúk idején történt nemesítésére utalhat. Azonban sem a genealógiai kézikönyvekben, sem a címertárakban nem találtunk adatot erre a Losonczi családra vagy címerre.⁸ Elképzelhető persze, hogy eredetileg nem Losonczi volt a család neve, ahogy Losonczi József későbbi hamisítói működésére gondolva az sem valószínűtlen, hogy készített magának egy címeres nemesi pecsétet.

Édesanyjával a nagyvázsonyi évek után, bizonyos magyarországi „szükség” miatt a morvaországi Brünnbe költöztek. A vallomásban említett nehézség alatt nem tudni mit érthetett pontosan: talán az 1709. évi pestis vagy a Rákóczi-szabadságharc küzdelmei miatt látták jobbnak rövid időre elhagyni az országot. A Középső-Dunántúlt, így Nagyvázsony térségét 1704-ben, majd 1705 után tartósan a kuruc csapatok tartották kezükön. 1707 februárjában pedig éppen Nagyvázsony mellett ütköztek meg a kuruc és császári csapatok. Ekkor a kurucok a lakosságot elkergették a környék településeiről, az élelmet, takarmányt pedig megsemmisítették a közelgő császári katonaság elől.⁹ A Losonczi család kényszerű menekülésének helyszíne, Brünn azért is volt kézenfekvő a család számára, mert az apai nagymama után örökségük volt ott, feltehetőleg pedig a nagymama Mozer-rokonság is segítette őket. Származását tekintve esetleg egy városi, brünni-losonci kereskedőpolgári háttér is feltételezhető. Ráadásul Brünn éppen a XVII. század második felében kezdett egyre kiterjedtebb kereskedést folytatni, amely látványos fejlődést eredményezett. 1655-ben 113 patrícius és 300 kézműves családfőt írtak össze, 1732-ben már 426 kézműves szerepelt az adóösszeírásokban. A kézművesség számának növekedése háttérben specializálódásuk állt, ami maga után vonta a kereskedelem fejlődését is. A XVIII. század első felére már a Habsburg Monarchia

7 MOL Magyar Kincstári Levéltárak (= MKL) Magyar Kamara Archivuma, Contractus, conventiones et transactiones (E 138) Tomus III. Nr. 36–37.

8 Nagy Iván: Magyarország családai. VII. köt. Buda, 1860. 174–179. p.; Kempelen Béla: Magyar nemes családok. VI. köt. Bp., 1913. 416–417. p.; Siebmacher's Wappenbuch IV. Bd. 15. Abt. Wappenbuch des Adels von Ungarn. Szerk.: Csergheő Géza. Nürnberg, 1889–1890. Taf. 283–284.; Libri Regii – Királyi Könyvek, 1527–1918.. DVD ROM. Bp., Arcanum-MOL, 2007.

9 Veress D. Csaba: Tótvázsony múltja és jelene. Veszprém, 1995. 46–48. p.

országain jócskán túlmutató kereskedést folytattak, ezért is feltételezhető a Mozer-Losonczi család rokonságának kereskedőpolgári háttere.¹⁰

Egy esztendőnyi brünni tartózkodást követően Nagyvázsonyba tértek haza, ahol tíz esztendőig nevelte édesanyja, ekkor került Szentmártonba¹¹, ahol három évig járt iskolába. Ez szinte bizonyosan a mezőváros kisiskoláját jelentette, mert ezután Győrbe ment a jezsuitákhoz, ahol egy évig tanult. A győri tanulóévek az 1713–1714 körüli esztendőkre eshettek, azonban sajnos éppen ebből a korszakból, 1710–1715 közötti időszakból a győri gimnázium anyakönyvei nem maradtak fent.¹² Éppen ezért a korszakból csak hozzáfetőleges adatok vannak a győri jezsuita gimnáziumról. 1741-ben már 450-en tanultak Győrben, így az iskola a hatodik legnagyobb volt az országban. A társadalmi megoszlás tekintetében a jezsuita kollégiumok széles kört öleltek fel. 1715-ben, tehát hozzáfetőlegesen Losonczi győri tanulmányaival egy időben Budán a gimnázium hat osztályában 22 főnemes, 49 nemes, 155 polgár és plebejus tanult. Győrben 1743-ban 3 főnemesi, 143 nemesi, 133 polgári, 85 libertinus származású diák tanult.¹³ Ezek az adatok jól mutatják, hogy Losonczi József származása (kisnemes, polgár, esetleg libertinus) egyáltalán nem volt akadály a tanulmányainak, többségében hasonló társadalmi környezetből érkező diákok tanultak a gimnáziumban.

Győrből azonban egy év után tovább indult, és tanulmányait már Pozsonyban, az ottani jezsuita gimnáziumban fejezte be 1717-ben, ahol a syntaxisig járt. Ennek elvégzését követően tért haza édesanyjához, aki ekkor már a Fejér megyei Csákberényben élt. Nem sokkal hazatérése után sikerült engedélyt nyernie az akkori veszprémi püspöktől, a későbbi esztergomi érsektől, Esterházy Imrétől, hogy önálló plébánossal nem rendelkező lakóhelyén, Csákberényben mint világi személy prédikálhasson, keresztelhessen és eskethessen. Ezzel kezdődött meg Losonczi József licenciátusi és iskolamesteri pályafutása.

Losonczi József a licenciátus, az iskolamester, a nótárius (1717–1742)

A csákberényi hívek mellett a közeli Velence katolikus közösségében is működött, elmondása szerint hat esztendőn keresztül. Valószínűleg ekkoriban vette feleségül a közeli Zámolyon élő Pintér Péter Katalin nevű leányát. Elképzelhető, hogy apósa

10 Dejiny mesta Brna. I. köt. Szerk.: Jaroslav Dřfmal. 1969, Brno. 160, 168. p.

11 A mai Pannonhalma.

12 *Acsay Ferenc*: A győri katolikus főgimnázium története, 1626–1900. Győr, 1901. 120. p.

13 *Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp., 1981. 450, 452. p. (a továbbiakban: *Mészáros*, 1981.)

azonos azzal a hasonló nevű gazdával, aki az 1715. évi országos összeírásban a szintén szomszédos Pátka községben élt. Ez a Pintér Péter akkoriban 11 1/4 pozsonyi mérő földjével a pátkai jobbágyság között inkább szegényebb, a zsellérekhez közelebb álló gazda volt.¹⁴ Az 1730-as években, amikor ismét Csákbérényben élt Losonczi, két sógoránál esküvőjén is tanúként szerepel. 1732-ben Pintér Erzsébet Horváth János fehérvári lakos, 1734-ben Pintér Évát a szintén fehérvári Mayer János vette feleségül.¹⁵ Sajnos a házassági bejegyzéseknél sem a Pintér-lányok apjának, Péternek, sem a vőlegények társadalmi állása nincs feltüntetve, ami esetleg tovább árnyalhatná Losonczi státuszát a helyi falusi társadalmon belül.

A licenciátusok története ekkoriban már közel másfél évszázadra tekintett vissza Magyarországon. Előképe feltehetőleg az általában a licenciátusi működéssel későbbiekben is párhuzamosan végzett iskolamesteri tevékenység lehetett. 1560-ban Oláh Miklós esztergomi érsek tartományi zsinaton rendelte el, hogy a helyiek saját pénzükön tartsanak iskolamestert, aki a gyermekeket oktatja az alapvető vallási ismeretekre (főimádságok, Kanizius Szt. Péter Kis Katekizmusa), de erkölcsös és példamutató életével az egész közösségnek vezetője lehet. 1611-ben pedig Forgách Ferenc érsek által tartott tartományi zsinat során szabályozták működésük kereteit, miszerint a legközelebbi plébános felügyelete alatt működhetnek, valamint a vizitációk során az esperesek is vizsgálták tevékenységüket. Pázmány Péter idejében az általa „világi ifjakkal” is nevezett licenciátusok feladatait több lépésben is szabályozták, 1628-ban tartományi, majd 1629-ben a nagyszombati zsinat alkalmával. A működésükhöz szükséges engedélyt egy vagy két esztendőre kapták először, de később is meghosszabbíthatták újabb két évre. Ennek során prédikálhattak, kereszthettek, s általában elláthattak minden olyan funkciót, amely nincs a papság szentségéhez kötve, mindezt a korábbi rendelkezésekhez hasonlóan azonban csak a közeli plébános felügyelete alatt végezheték.¹⁶

Losonczi licenciátusi pályájával egy időszakból származik Grasso Villebald tihanyi bencés apát 1729-ben, az apátság területén tevékenykedő licenciátusok számára kiadott szabályzata. A licenciátusnak feddhetetlen, erkölcsös, példamutató életet kellett élnie, annál is inkább, mivel a rábízott közösség erkölcsi életére is (botrányok, házasságtörés, stb.) felügyelnie kellett. Az itt tapasztalt kihágásokat az őt ellenőrző közeli plébánosnak jelentenie kellett, ugyanúgy, ahogy a falubeliekkel

14 Az 1715. évi országos összeírás. DVD-ROM Arcanum-MOL. Bp., 2004.

15 MOL Mikrofilmtár (= MF) A 507. doboz – Csákvár római katolikus anyakönyv 254, 261. p.

16 *Dénesi Tamás*: Licenciátusok a veszprémi egyházmegyében. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. I. kötet. Szerk: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém, 2004. 51–52. p. (a továbbiakban: *Dénesi*, 2004.)

támadt esetleges összetűzéseit, konfliktusait az apáti joghatóság alatt álló plébánosnak, vagy súlyosabb esetben magának az apátnak kellett jeleznie. Működése (keresztelés, esketés, prédikálás, imádságok tartása) során csak a számára engedélyezett imakönyvet, katekizmust használhatta. Havonta egyszer gyónniuk kellett az őket felügyelő plébánosnál, aki erről igazolást állított ki számukra, amelyeket az egyházi vizitációk alkalmával az oda érkező esperesnek, vizitátornak be kellett mutatniuk. Természetesen előfordultak túlkapasok, hatáskör-túllépések, ezeket az apát instrukciói alapján hivatalfosztás, megbotozás, bebörtönzés is követhette, de végső esetben a vármegyei igazságszolgáltatás bevonása sem volt kizárható.¹⁷

A megkövetelt feddhetetlenség, erkölcsösség nem jelentette azt, hogy licenciátusnak csak nőtlen férfiak állhattak. A példák azt mutatják ez nem volt tiltott dolog, igaz Pongrácz György váci püspök 1675-ben kényszerű megoldásként tekintett a nős licenciátusok alkalmazására. Viszont 1729-ben Grasso Vilibald említett Instrukciója alapján az apátság joghatósága alatt álló licenciátusok házassága nem volt tiltott dolog.¹⁸ Az elmondottak fényében minden bizonnyal Losonczy József és Pintér Katalin házassága elé sem gördítettek akadályt. A források alapján úgy tűnik, hogy csákerényi és velencei működésére sem az 1720-as években, majd későbbi visszatérése idején, az 1730-as években sem volt panasz. Egerben történt elfogatását követően ugyanis Heves vármegye 1747-ben információt kért több megyétől, így Fejér megyétől is Losonczy korábbi életére vonatkozóan. A csákerényi református előljárók elmondása szerint első, négy esztendő, majd másodszori, két éves helyi működése során saját emlékezetük és a római katolikus lakosság szerint sem tapasztaltak kivetnivalót, hivatalában jól viselte magát, becsületes embernek ismerték meg. Ugyanígy a velencei bírák és esküdtek is minden botránkozás nélkülinek, tisztességgel kitöltött egy esztendő iskolamesteri tevékenységéről emlékeztek meg.¹⁹

Azonban épp a csákerényi és velencei testimoniálisok egy alapvető kronológiai összeférhetlenségre hívják fel a figyelmet Losonczy életének és tanúvallomásának tekintetében. Losonczy József vallomásában igyekezett kronológiai egymásutániségba állítani ezeket az éveket, de a kérdőpontok is segítették ezt. A válaszokban szereplő működési helyek és az ott eltöltött idők 1717-től 27 évet tesznek ki: Csákerényben és Velencén hat év (1717–1723); Balatonbozsokon nyolc év (1723–1731), Balatonendrén három év (1731–1734). Endrédi tevé-

17 Dénesi, 2004. 56–57. p.

18 Juhász Kálmán: A licentiátusok jogai és kötelességei. Bp., 1918. 5–6. p. (A továbbiakban: *Juhász*, 1918.)

19 HML IV-1/b 1747:35. (58. d.)

kenysége miatt saját vallomása szerint is száműzték a veszprémi egyházmegyéből, de 1735-ben Padányi Bíró Márton akkor püspöki vikárius, később püspök visszengedte. Ezt követően két évet töltött Csákerényben (1735–1737); kettőt Balatonbozsokon (1737–1739); egy esztendőt Velencén (1739–1740); majd ismét Balatonbozsokon két évet (1740–1742); végül a Tolna megyei Regölyön szintén két évet (1742–1744). Még ha feltételezem is, hogy mind saját számításaim hibásak, mind Losonczi emlékezése torzult, s ebben az esetben ez lehetne oka a kronológiai összeegyeztethetatlenségnek, a tanúvallomás még akkor is több szempontból is támadható és ellenőrizhető.

Leginkább balatonendréd működése kérdőjelezhető meg. Balatonendréd egyháztörténete ugyanis éppen az 1720–1730-as évekre vonatkozóan jól rekonstruálható. A többségében reformátusok lakta település a tihanyi bencés apátság joghatósága alatt állt, és az apátok valóban helyeztek a faluba licenciátusokat. 1721-től azonban Váradi István, 1729-től pedig Törény Ferenc volt az endrédi licenciátus, utóbbi egészen 1745-ig, amikor Kőröshegyre távozott iskolamesternek, az endrédi plébániát pedig előbb az andócsi ferencesek, majd ismét a tihanyi bencések adminisztrálták. Ráadásul Törény Ferenc azért is jól azonosítható személy, mert a kevés fennmaradt licencია közül éppen az ő 1729. évi engedélye ismert. A katolikus hitvallás letétele után ígéretet tett, hogy az egyház iránt engedelmességgel, hűséggel és tisztességgel viseltetik, feladatai között pedig a zsolttározás, prédikálás, imádkozás, keresztesítés, esketés, temetés szerepelt.²⁰

Losonczi vallomása amiatt is támadható, hogy endrédi működéséhez, az ottani vegyes felekezeti párok esketéséhez kötötte a licenciátusi hivataltól való eltiltását és a veszprémi egyházmegyéből Szabady János vikárius által történt száműzését. Ebből elmondása szerint 1735-ben Padányi Bíró Márton szabadította fel, és engedélyezte számára, hogy iskolamesterként működjön a továbbiakban (Csákerény, Balatonbozsok, Velence), melynek során alkalmanként a plébános nélküli falvakban a gyermekek oktatása mellett továbbra is ellátott más egyházi teendőket, például keresztesített. Mindez még igaz is lehet, de az 1735. évi felszabadítása azt jelentené, hogy Balatonendréd az 1730-as évek első felében tevékenykedett volna. Ez Törény Ferenc akkori endrédi licenciátus személyén túl azzal is cáfolható, hogy éppen ezekben az években szerepel több alkalommal, 1732-ben, 1734-ben és 1736-ban a csákvári anyakönyvben tanúként.²¹ Még ha magyarázható is volna ez a feleségének, Pintér Katalin zámolyi és környékbeli rokonságának látogatásával, az már mindenesetre sokkal érdekesebbnek, egyszersmind zavaró ténynek tűnik,

²⁰ Dénesi, 2004. 57–58. p.

²¹ MOL MF A 507 d. 254, 261, 263. p.

hogy az említett endrédi eset kapcsán a későbbi bizonyítékgyűjtés során Heves vármegye a többi törvényhatóságok mellett éppen Somogy vármegyét nem kereste volna meg?! Somogy vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek korabeli mutatójában legalábbis nem találtam utalást Losonczi-ra vagy Heves vármegye megkeresésére, míg például Veszprém vármegye utólagosan készített mutatókönyvei hozzák a Losonczi ügyében való információkérést.²²

Éppen a Veszprém által Hevesnek megküldött jelentés adhat egy megoldási lehetőséget az endrédi működés Losonczi József által vázolt verziójához.²³ A Balatonbozsokra kiszállt szolgabíró és esküdtek megtudták, hogy különböző időben, összesen mintegy nyolc esztendő-t szolgált Losonczi a faluban mint iskola-mester és nótárius, de itt se volt erkölcsére és munkájára semmi panasz. Azonban nemcsak a Bozsokon töltött évek száma nem egyezett a tanúvallomás és a bozsokiak elmondása alapján, hanem a későbbi történések is szöges ellentétet mutatnak. Ugyanis a falubeliek úgy emlékeztek, hogy Balatonbozsokról a Balatonkenese melletti Máma-pusztára ment licenciátusnak Losonczi, míg ez a működési hely egyáltalán fel sem merült Losonczi vallomásában!

Kenese és a szomszédos Máma 1638-tól Losonczi egykori iskolájának, a győri jezsuita kollégiumnak volt a birtoka. A többségében reformátusok lakta Kenese közösségétől azonban 1700-ban császári katonák segítségével elvették a templomot, és Fábrich Mihályt helyezték oda plébánosnak, akit viszont néhány évvel később a kurucok vertek meg és űztek el télvíz idején Balatonalmádin keresztül Veszprémbe. Ugyanebben az időben pusztult el végleg Máma község is. A jezsuiták már 1733-ban kérték a Helytartótanácsot, hogy segítsék visszaszerezni a kenesei és környékbeli református templomokat, de erre a következő évtizedekben csak sikertelen kísérletek történtek, a jezsuita misszionáriusok is elkerülték a falut, csak Máma-pusztáról van adat 1749-ből egy ott élő, Csepela József nevű remetéről, aki a környékbeli kiesszámú katolikus közösséget gondozta.²⁴ Ezek fényében mindenképpen érdekes helyzetbe és környezetbe kerülhetett Losonczi mint mámai licenciátus, de a veszprémi szolgabírák által 1747-ben kikérdezett keneseiek a bozsokiakhoz hasonlóan jó emléket őrizték. Azonban a keneseiek egy nagyon fontos részlettel is gazdagították Losonczi homályos életútját – amit ő maga meg sem említett vallomása során. Eszerint néhány párt engedély nélkül adott össze Kenesén, ami miatt a veszprémi káptalan elfogattatta és börtönbe zárta Losonczi

22 MOL MF 13698 d. – Somogy vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek indexei; MOL MF 15461 d. – Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek indexei.

23 HML IV-1/b 1747:44. (58. d.)

24 Kis András: Az 1000 éves Kenese. Bp., 1990. 58, 61–62, 79–80. p.

Józsefet. Feltehetőleg az engedély nélküli esketések esetében vegyesfelekezettű párokra gondolhatunk. Ezt a joghatóságot gyakorló egyház mindig súlyosan bűntette, Losoncziival szinte egy időben, 1737-ben a Fejér megyei Vajtán működő licenciátust, Miskoltzi Gergelyt is bebörtönözték hasonló okokból. De a már többször említett Törény Ferenc endrédi licenciátus is követett el hibát, mikor a szokásos kihirdetés nélkül adott össze egy ifjú párt az éjjeli lányszöktetést követően.²⁵ Aligha csodálható, hogy 1746-ban, miután hamisítói tevékenysége miatt elfogták, Losonczi e korábbi bebörtönöztetését inkább nem vallotta be. Az persze nincs kizárva, hogy korábban egy másik hibájáért száműzték az egyházmegyéből, ahogy az például Mérei Mihály ötvenévi licenciátussal is megtörtént erkölcstelen magaviselete miatt, igaz később külön engedéllyel ő is visszatérhetett egyházmegyéjébe.²⁶ Ha valótlant is állított endrédi működésével kapcsolatosan Losonczi, az ahhoz az időszakhoz kapcsolt túlkapása és büntetése nagyon is valóságos az analóg példák alapján, feltehetőleg maga Losonczi is hallott számos ilyen esetről, talán ismerte is például Törény Ferenc endrédi licenciátust, hiszen az egymáshoz közeli települések licenciátusai nem elszigetelten végezték feladataikat, hanem több esetben is szoros kapcsolatban álltak.²⁷

Noha Losonczi életének ebben a szakaszában a sorrendiség aligha megállapítható, az azonban jól látható, hogy a licenciátus, nótárius, iskolamester funkciók szorosan összetartoztak. Nemcsak könnyű volt egyik feladatköréről a másikra átváltani, hanem a XVIII. század első felében még általános jelenség, hogy több funkciót egyszerre lát el ugyanaz a személy. Losoncziival párhuzamos életpályát mutat ilyen szempontból a hevesi Tisza-mentén Polyák Jakab, aki 1705 körül tiszasülyi, 1716–1722 között pélyi licenciátusként, majd az 1720-as években pedig hevesi iskolamesterként működött, 1727-ben pedig az átányi postamester gyilkossági ügyében mint hevesi jegyző szerepel.²⁸ A feladatok ilyen halmozása mindenképpen összefüggött az iskolahálózat lassú kiépülésével. Jól mutatja ezt a folyamatot a pécsi egyházmegyei kisiskolák helyzete. Az 1714. évi pécsi egyházmegyei zsinat rendelkezett a tanítókról, rögzítette kötelességeit és járandóságát. A kötelesek áttekintéséből is kiviláglik, hogy feladata nemcsak a gyermekek tanítása

25 *Dénesi*, 2004. 58. p.

26 *Juhász*, 1918. 25. p.

27 *Dénesi*, 2004. 59. p.

28 Tanulmányok Hevesről. Szerk.: Petercsák Tivadar, Szabó J. József. Heves, 2001. 136. p.; *Gyeltvai Péter*: A tiszai-koronakerület telepítéstörténete III. köt. Egy péterrévei földműves család leszármazása. Kalocsa, 1992. 260–262. p.; Polyák nótáriusi működésére pedig: HML Heves és Külső-Szolnok Vármegye Törvényszékének iratai, Fenyítő törvényszék jegyzőkönyvei, IV–9/i 1. köt. Protocollum Juridicum 61. p.

volt, hanem a plébános segítése egyházi szolgálatának ellátásában, valamint egyes kántori feladatok végzése. 1721-ben a pécsi egyházmegye területén 22 plébániás hely közül még csak 4 helyen volt tanító, hét esztendővel később már 28 plébániás hely közül 21 helyen, igaz például Szekcső mezővárosban nem találtak tanítót. A tanítók között azonban már ekkor előfordultak gimnáziumi tanulmányokat végzett személyek.²⁹

A tanítói szerep mellett éppen abban rejlett a párhuzamosan végzett egyházi szolgálat fontossága, hogy ezáltal mentesült a közterhektől, sőt lakhelyet és kertet kapott, pénzbeli és természetbeni juttatásokban részesült a falu részéről. Csak a XVIII. század közepétől erősödött meg az a törekvés, hogy a kántortanítók rétege más irányú feladataival egyenrangú kötelezettségének tekintse az oktatást, ami összefüggésben állt az oktatás minél szélesebb társadalmi rétegekhez való kiterjesztésének igényével.³⁰

Külön tanítóképzés még nem volt a korszakban, így a falvak leginkább onnan szereztek mestert, ahonnan tudnak, így gyakori volt a panasz magaviseletükre. Társadalmilag sem volt igazán megbecsült állás, s járandóságuk is kevés volt, emiatt alakult ki a több funkció párhuzamos viselése, előfordultak köztük még sekrestyések, harangozók, vagy éppen éjjeliőrök, tűzjelző trombitások is.³¹ A leggyakoribb példa azonban mindenképpen a jegyzőséggel és a kántori feladatokkal való együttes tanítói poszt. Az 1746. évi egri egyházmegyei egyházlátogatási jegyzőkönyv alapján a gyöngyöspatai főesperesség mind a négy mezővárosában (Gyöngyös, Jászberény, Apc, Pásztó) találtak tanítókat, akik jegyzői feladatot is elláttak, de ebből három helyen már külön személy látta el a kántori feladatokat. A hevesi főesperességben ugyanez a tendencia érvényesült három mezővárosban. A plébániás falvak csupán elenyésző hányadában nem végzett oktatói munkát a tanító, így például Makláron, ahol a többségében református lakosság nem tartott igényt a katolikus tanító munkájára. Néhány helyen szó esik az oktatás tartalmáról: Pélyen az olvasást tanították, míg Egerszalókon írást és olvasást is, igaz a két működésért cserébe külön-külön pénzösszeget kért a tanító. Érdekeség, hogy mivel sok helyen a tanító jegyzői működése miatt gyakorta távol maradt a falutól, a tanításban családja valamely tagja helyettesítette, a kötelki tanítót felesége, a pélyi tanítót pedig fia. Feljegyezték továbbá azt is, hogy megindult a más, szomszédos települé-

29 Mészáros, 1981. 417–418. p.

30 Mészáros, 1981. 420, 424. p.

31 Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Uő.: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. 292–293. p.

sekre való iskolába járás is. Így a tanító nélküli Császárról egy gyermek Hevesre járt be, bár a vizitátorok feljegyezték, hogy szegénynek ez igen fárasztó, főként télvíz idején.³²

Saját vallomása alapján Losonczi két településen volt nótárius. A Veszprém megyei Balatonbozsok lakosai később megerősítették, hogy valóban működött náluk iskolamesterként és jegyzőként,³³ míg az általa másodikként említett Tolna megyei Regölyből erre azonban nincs forrásunk. Tolna vármegye 1747. évi jelentésében csak a Bácskába hívott telepeseket mozgósító akciójáról esett szó.³⁴ Mint nótáriusok, feltehetőleg nem különböztethetett jelentősen feladatköre az 1815-ben Bihar vármegye jegyzői részére kiadott instrukcióktól. Ennek alapján a jegyzőnek a felsőbb utasítások kihirdetésében, értelmezésében és végrehajtásának ellenőrzésében, a földesúri szolgálatok előmozdításában, a helység belső rendjének megtartásában és a lakosok ügyeinek rendezésében kellett közreműködnie. A helyi lakosok számára a hivatali írásbeliség képviselője volt. A kérvényeket nála készítették, ekkor a jegyzőnek jeleznie kellett, hogy az adott ügyben mely hatósághoz kell fordulni, az ügyintézés milyen módon zajlik, majd a kérvényt a megfelelő formában állította ki kérvényező számára. A falu belső életének felügyeletébe beletartozott az idegen jövevények passzusának ellenőrzése, az irat nélkül érkezőket pedig haladéktalanul jeleznie kellett a vármegyei hivatal irányába. A nótárius által kiállított útlevel csak akkor volt érvényes, ha a kérvényező úti célja a megye területén fekvő település volt. A megyét elhagyni szándékozók esetében is a passzust a nótárius állította ki, de azt a járási szolgabírónak aláírásával kellett hitelesítenie.³⁵

Losonczi József, Bezdán betelepítője

Több mint két évtizedes licenciátusi, iskolamesteri és nótáriusi pályafutás alatt Losonczi számos megyében megfordult. Elképzelhető, hogy a Tolna megyei, regölyi működése során az ottani betelepítések során fogalmazódott meg benne a lehetőség, hogy főként a XVIII. század első felére jellemző folyamatban, a török időkben elpusztult vidékek újránépesítésében részt vegyen. Tolna vármegye említett 1747. évi jelentése is csak erről a tevékenységről adott információt, más eset-

32 Mészáros, 1981. 428–430. p.

33 HML IV-1/b 1747:44. (58. d.)

34 HML IV-1/b 1747:42. (58. d.)

35 *Barta László: A községjegyzői intézmény története Magyarországon. III. köt. Bp., 1882. 54, 64–65, 79. p.*

leges vármegyei működéséről nem értesülhetünk.³⁶ Azt nem tudni, hogyan esett a választás a Bács megyei Bezdánra és a környékbeli pusztákra, de a telepesek főként azokból a megyékből érkeztek, amelyekben Losonczi korábban tevékenykedett: Tolna, Veszprém, Somogy, ezenkívül még a Báccsal szomszédos Baranyából is jelentkeztek, összesen 60 család. A község területén a középkorban több kis falu létezett (Paka, Battyán, Kengy, stb.). Bezdán neve először 1579-ből ismert egy török defterből, de hamarosan a zombori törökök elpusztították a községet és környékét, amely így közel egy évszázadra lakatlanná lett. A közeli Sterbác puszta a 17–18. század fordulóján előbb szerbek, majd sokacok telepedtek, Bezdán-pusztán pedig pásztorok éltek. Ide érkezett 1742-ben Losonczi vezetésével a 60 család.³⁷

A bácskai térség török alóli felszabadulását követően kiemelt katonai szerepének is köszönhetően az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara közös irányítása alá került. Ezen az állapoton az 1741. évi 18. törvénycikk változtatott, mely kimondta, hogy a Bács, Bodrog, Arad, Zaránd, Csanád, Csongrád megyékben fekvő katonai helyek kerüljenek vissza a vármegyei és országos hatáskör alá. A legnagyobb királyi birtokkomplexum Bács és Bodrog megyében terült el. A törvény végrehajtása ezt a területet is érintette, az 1742. március 10-i királyi rendelet értelmében a Szegedi Kamarai Kerület, amely az említett megyékre terjedt ki, a Magyar Kamara fennhatósága alá került. A szegedi prefektusi posztot Redl Ferenc töltötte be, aki ezt követően már valamennyi kamarai ügyben Pozsonyból kapta utasításait, és jelentéseit is oda kellett megküldenie. 1743–1744 során a tiszai és marosi katonai határőrvidék is megszűnt és kamarai igazgatás alá került. Bács megye területén még néhány esztendeig négy katonai hely maradt (Szabadka, Zombor, Bresztovac, Palánka), amelyek az 1745. július 1-jén kelt uralkodói rendelet értelmében a következő év során kerültek vissza a polgári igazgatásba. Ekkor szerveződött meg a bácsi és aradi királyi uradalmak kamarai adminisztrációja, mely hivatalt szintén Redl Ferenc töltötte be.³⁸

Feltételezhető, hogy Losonczi az említett 1742. márciusi királyi rendelet kihirdetése nyomán kezdett el érdeklődni a bácskai telepítés lehetőségei iránt. Vallomása alapján július 3-án adta át Nagy István zombori kamarai tisztviselőnek kérvényét, azonban ezt nem sikerült fellelnem, de a Magyar Kamara tanácsa július 21-i ülésén már tárgyalta a kérvényezők által Redl Ferencen keresztül benyújtott telepítési szerződéstervezetről. A telepesek által benyújtott tervezetet a Kamara vélemé-

36 HML IV-1/b 1747:42. (58. d.)

37 Balla, 1993. 28., 39. p.

38 Nagy István: A Magyar Kamara, 1686–1848. Bp., 1971. 113. p.; Nagy István – Fábíánné Kiss Erzsébet: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp., 1995. 145. p.

nyezte, amely alapján kialakult a végleges kontraktus.³⁹ Losonczi vallomását, miszerint az ügyben kétszer is eljárta Pozsonyban, a kamarai jegyzőkönyv is megerősíti. Először ugyanis júliusban csak a benyújtott szerződéstervezet alapján kialakított telepítési pontok ügyében járt el, majd szeptember elején a végleges szerződést is ő vette át, bár ekkor két másik személy (Csonka György, Baranyai Zsigmond) is szerepelt mellette a tanácsulési jegyzőkönyvben. A szerződést három példányban adták ki, egy a Kamaránál maradt, egy a telepesek részére, egy pedig Redl Ferenc szegedi prefektus számára készült.⁴⁰

A szerződés a kamaránál két példányban, latin és magyar nyelven maradt fent, ezeken látható Losonczi már korábban tárgyalt monogrammal ellátott címeres pecsétje is.⁴¹ A szerződés tizenöt pontból állt, a telepesek közé római katolikus, szabadmenetelű jobbágyokat vártak, akik Bezdán, Sterbác, Merkopnye és Páka pusztákon telepedhettek meg, ahol hatvan házhelyet kellett kiadni, ezért évi két részletben (Szent György és Szent Mihály napon) háromszázhatvan forint cenzussal tartoztak, amelynek sem növelése, sem csökkentése a kontraktuális esztendő idején nem volt lehetséges. Az első két esztendőben azonban minden tized, kilenced és cenzus alól mentesek voltak, ugyanígy hadi szállítást (forspont) sem kellett ellátniuk, utána még három éven át a tized és kilenced kivételével is mentességet élveztek az egyéb uradalmi árendák alól. A szőlőföldek után hét esztendeig voltak mentesek minden hozzájárulástól, Szent Mihály napjától Szent György napjáig a szokott módon joguk volt a korcsmáltatáshoz, a malmokra való árenda a kezdetektől fizetendő volt, míg a halászat a sterbáci és bezdáni tóból első esztendőben az árendától mentes volt, azt követően évi negyven forintot kellett fizetni, a dunai halászatból azonban már a megtelepedéstől az abból származó jövedelem hetede a Kamarát illette. A dunai réven fizetendő bértől két esztendőn át a költözés miatt mentességet kaptak, de korábbi lakhelyükre való visszatérés esetében már ez alatt a két esztendő alatt is fizetniük kellett. A telepesek kötelezték magukat, hogy az első öt szabad esztendő letelte után még legalább három évig Bezdánban maradnak, ezt követően költözési szándékukat a kamarai prefektus felé jelezniük kellett, az eladott ház és szőlő árának tizedrésze pedig a kamarát illette meg.

39 MOL MKL Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár, Magyar Kamara regisztratórája, *Protocolum Cameralis Consilii* (E 1) 59. köt. 393. p. (1742. július 21.)

40 MOL E 1 59. köt. 505. p. (1742. szeptember 10.)

41 MOL E 138 Tomus III. Nr. 36–37.

A szeptember 10-i tanácsülésen a Magyar Kamara a fenti eljárással együtt libertinusságot adott Losonczi Józsefnek.⁴² Ezáltal egész életére, valamint utódaira is kiterjesztve mentesült minden cenzustól, tizedtől és kilencedtől, továbbá egy házhelyet is kapott. A Magyar Kamara az uralkodóhoz 1742. szeptember 11-én tett felterjesztésében a kamarai javak felvirágoztatása szándékának és az új lakosok bácskai puszták betelepítésére való törekvésének kedvező találkozására hivatkozva kérték a királynőt, hogy a felterjesztett szerződés pontjait, és a Losonczinak, mint a betelepítési gondolat értelmi szerzőjének és a telepesek toborzójának adott mentességeket és az egy házhely adományozását erősítse meg.⁴³ Losonczi jól láthatta meg a lehetőségeket, mert a libertinusi rétegbe való bekerülésre a XVIII. században már szinte csak betelepítések kapcsán nyílt lehetőség. A szlovákok, ukránok, románok körében telepítést irányító soltészek és kenézek rétegéhez hasonlóan az ország más tájain telepítést végző személyeknek a földesurak szintén adományoztak libertinusságot. A megszálltást végző személy Losonczi Józsefhez hasonlóan gyakran kapott élete végéig, vagy több esetben utódaira is érvényes szabadságot, melynek alapján a belső telek és az ahhoz tartozó külsőségek után semmi paraszti adóval nem tartozott. E réteg kötelessége közé tartozott a soltészekhez és kenézekhez hasonlóan gondoskodni a földesúri adók beszedéséről, gyakorta ők voltak a község bírái, a földesúrnak postaszolgálattal, alkalmanként fegyveres szolgálattal is tartoztak.⁴⁴ A XVIII. század elején például Nagy Miklós alsólendvai jobbágy három Tolna megyei pusztá (Kónyi, Kulcsár, Inok) megszállítására nyert engedelmet Esterházy Pál hercegtől. Az új lakosok szokásos módon három év szabadságot nyertek az adók alól, Nagy Miklós és fiai azonban a három év elteltével is birtokában maradtak e mentességüknek. Ugyanígy a dombóvári uradalomban lévő Sásd megtelepítője, Nagy András 1712-ben vállalta a telepítést két év alatt. Cserébe az említett településen egy adómentes sessiót nyert a hozzá tartozó külső részekkel, a maga és a fia részére, persze csak abban az esetben, amennyiben a telepítést sikeresen végrehajtja.⁴⁵

Talán éppen ezért is volt fontos a libertinusság megszerzése Losonczi számára, mivel a telepítési szerződésen használt címeres pecsét alapján vélhetően armalista

42 MOL E 1 59. köt. 505. p. (1742. szeptember 10.)

43 A felterjesztés fogalmazványa: MOL MKL Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár, Magyar Kamara regisztratúrája, Expeditiones Camerales, (E 15) Nr. A11 (1742. szeptember 11.) 364. doboz.

44 Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp., 1969. 436–437. p. (a továbbiakban: Varga, 1969.)

45 Csapodi Csaba: Szabadosok (libertini) 1514–1848. In: Századok 74. évf. (1940), 9–10. sz. 417–418. p.

nemes lehetett. Ennek a rétegnek pedig a XVII. század közepe óta fizetnie kellett a háziadót, vagyis a megyei taksát, ami a hadiadónak általában harmad-, negyedrésze volt. Az 1647. évi 26. törvénycikk kimondta ugyanis, hogy azok az armalista nemesek, akiknek nincs megadóztatható jobbágyportájuk, vagyis egytelkes nemesek, kötelesek az adófizetésre. Az 1723. évi 6. törvénycikk módosította ezt annyiban, hogy a hadiadó alól mentesítette a címerleveles nemeseket, de a megyei háziadót továbbra is meg kellett fizetniük.⁴⁶ Libertinusságával ráadásul házhelyhez is jutott, ami azért volt jelentős, mert a birtokadomány nélkül nemességet szerzett armalisták jelentős része korábbi földesura birtokán maradt, és ott a korábbi jobbágytelek és az ahhoz tartozó külsőségek után járadékot kellett fizetnie.⁴⁷

Bezdán lakói hajókon érkezve Baján és Apatinban kötöttek ki, onnan telepedtek új településükre. A falu vezetőségének tizenkét tagú tanácsot választottak a következő év, 1743 tavaszán, Szent György napon. A falugyűlésen a kamara, a vármegye és az egyház képviselői is megjelentek. A megválasztott tanács saját soraiból állított egy bírót és öt esküdtet a falu élére. Ebben az évben már borbély (Németh Péter) és egy bába (Cizek Terézia) is van a faluban. A település vezetői Losonczival karöltve megkezdték egy plébánia felállításának előkészítését is, ennek érdekében 1743 júniusának végén küldöttségük Baján felkereste Patachich Gábor kalocsai érseket.⁴⁸ Az 1743. június 29-én megszületett egyezség alapján a főegyházmegye vállalta egy plébánia felállítását valamint egy plébános behelyezését, cserébe a hívek kötelezték magukat ellátására.⁴⁹ Így például a szükséges tűzifa megadásán kívül a plébániához 18 pozsonyi mérő őszi vetés, 12 pozsonyi mérő tavaszi vetés földet csatoltak, aminek gondozását a bezdáni közösség vállalta fel. Írásba foglalták a keresztelés, esketés és temetés után járó stóladíjakat is, így keresztelésért a plébánosnak 40, az iskolamesternek 10 dénár járt, esketésért a plébánosnak egy forint, az iskolamesternek 25 dénár. A temetések esetében tíz éven aluliak temetésére a plébánosnak 50, az iskolamesternek 10 dénár, míg 10 éven felülieknél a plébánosnak egy forint, az iskolamesternek 20 dénár járt. Bezdán első plébánosát, Házy Pált az összegyűlt lakosság részvétele mellett 1743 júliusában az érsek rendelkezése alapján a bácsi főesperes, Fábrich Mihály – aki elképzelhető, hogy azonos az előzőekben már említett Rákóczi-szabadságharc idején elűzött kenesei plébánossal – iktatta be, és adta át a településnek a templom kulcsait.

46 *Soós Imre*: Heves és Külső-Szolnok megye 1772–1849. évi rovásadó összeírásai. Eger, 1973. 6, 43. p.

47 *Varga*, 1969. 373. p.

48 *Balla*, 1993. 41, 43–44. p.

49 KFL I-1.b. Bezdán 1.b.

Az új község történetének kezdetei azonban nem voltak minden nehézség nélkül, ami jelentősen kihatott Losonczi életére is. Az alapvető problémát az adó (contributio) kérdése jelentette. Redl Ferenc kamarai prefektus már 1742 decemberében jelezte a kamara felé, hogy a telepítési szerződésben ígért mentesség ellenére Bács vármegye összeírta az újonnan letelepedett lakosságot, és adófizetésre kényszeríti őket. Éppen ezért kérte Redl a kamarát, hogy a Helytartótanács útján mielőbb bocsássonak ki egy rendelkezést az ügyben Bács vármegye részére, a kamarai tanács ezért a kamara elnökét felhatalmazta, hogy a dologban a Helytartótanács felé szóban intézkedjen.⁵⁰ A Helytartótanács 1743. január elején jelezte a Magyar Kamara felé, hogy egy korábbi uralkodói rendelet szerint az új telepesek is, így a kamarai birtokok új lakosai is kötelesek hozzájárulni a contributio terheihöz. Ekkor a kamara elrendelte a szerződés vizsgálatát.⁵¹ A következő tanácsülésen a Podhráczky István titkár által tett jelentés kénytelen volt elismerni, hogy a Helytartótanács jogosan mutatta ki a korábbi uralkodói rendelet alapján a telepesek adózási kötelezettségét, éppen ezért javasolta, hogy a királynő számára teendő jelentésben kérjék a törvények és a szerződés alapján egy rendelet kiadását, mely megelőzné, hogy a kamarai birtokok ismét elnéptelenedjenek, és hogy a bezdániak példáját mások ne kövessék.⁵² Bács vármegye, élén a főispánnal, Patachich Gábor érsekkel természetesen tiltakozott az eljárás, a „kamara machinációi” ellen, sőt azzal vádolták a kamarát, hogy Redl útján több olyan intézkedést tettek, amelyekkel a szegény lakosságot elnyomják. A Magyar Kamara mindezt tagadta az átvizsgált rendelkezések és jelentések alapján, sőt a jobbagságért vállalt kezességét hangsúlyozta, éppen ezért felszólította mind az érseket, mind Bács vármegyét, hogy a következőben az ilyen ügyekben lehetőleg őket keressék meg, a lakosság körében zavart pedig ne szítsanak.⁵³ A következő év elején Redl kénytelen volt ismét jelezni a kamara felé, hogy a bezdániakat a vármegye adózásra kényszeríti, az ügy kivizsgálására Füleky László kamarai titkárt küldték ki, akinek jelentése alapján ismét az uralkodóhoz való felterjesztésről döntöttek.⁵⁴ Az ügy tovább hullámozott a következő évekre, 1745 elején ugyanis az érsek és a vármegye ismételt kérésére a Helytartótanács újra adózásra akarta kényszeríteni a bezdániakat.⁵⁵ Amikor április elején Bács vármegye újabb kérvényt adott be, hogy húsvét után az új

50 MOL E 1 59. köt. 654. p. (1742. december 5.)

51 MOL E 1 60. köt. 3. p. (1743. január 4.)

52 MOL E 1 60. köt. 5. p. (1743. január 7.)

53 MOL E 1 60. köt. 23. p. (1743. január 14.)

54 MOL E 1 61. köt. 122. p. (1744. február 7.) és 135. p. (1744. február 12.)

55 MOL E 1 62. köt. 16. p. (1745. január 4.)

telepesektől adót szedni kíván, a kamara már a korábbi felterjesztés ismételt megerősítésére kérte az uralkodót.⁵⁶

Ezekről az ügyekről a Heves vármegye részére 1747-ben megküldött értesítésében Bács vármegye nem tesz említést. A rövid, szűkszavú levél csupán arról tájékoztatott, hogy a szolgabírák és esküdtek kérdésére a bezdániak hallottak Losonczy hamisítási ügyeiről, de korábbi életére semmi terhelőt nem mondtak.⁵⁷ A bezdáni helytörténeti monográfia szintén csak homályosan fogalmaz, miszerint az újabb és újabb nehézségekért a lakosság Losonczit tette felelőssé.⁵⁸ Ennek hátterében nemcsak a főként Pozsonyban zajló adóügyi viták állhattak, hisz arra Losonczinak semmi ráhatása nem lehetett volna. Sokkal inkább helyi szintű önkényeskedései miatt került összeütközésbe a lakossággal. Bár némely eseteket az említett monográfia is sejtetni enged, de szerencsére az adóügyi vitákhoz hasonlóan Losonczy egyes hatásköri túllépései Pozsonyban is szóba kerültek Redl Ferenc prefektus jelentései nyomán. Így például a bezdáni lakosok a batinai rév vám megfizetése miatt zúgolódtak, a bezdániak és sterbáciak között földvita zajlott, általában is panasz volt Losonczy akaratos és költekező magatartására.⁵⁹ A határviták 1743 nyarán a sterbáciak és a kolutiak között is kiéleződtek, az ügyben szintén Losonczy miatt panaszkodtak Redlnek, akitől a kamara fokozott felügyeletet kért.⁶⁰ Ezeket az ügyeket a kamarai a Redl által tartott úriszék elé bocsátotta, ahol a későbbi események alapján úgy tűnik Losonczinak még sikerült magát tisztáznia. Ez vezethetett oda, hogy az ismétlődő viták miatt a telepesek halálisan megfenyegették Losonczit, aki emiatt a vármegyei hatóságokhoz fordult. Ügyét az 1744. szeptember 4-i közgyűlés tárgyalta, amely nem marasztalta el semmilyen pontban őt, hanem még jutalomban is részesítette a telepesek által igényelt földek kiparcellázásában.⁶¹

A lakosság azonban továbbra is zúgolódott, Losonczy csak azt volt hajlandó elismerni, hogy egyes telepesek a földkiméréseket követően hálából jutalmat adtak neki, de azzal védekezett, hogy ő ezekről pontos kimutatást vezetett. Emiatt a falu elöljárósága összegyűjtötte az ellene szóló vádakat, melyek szerint engedély nélkül hajtott el disznókat batinai gazdáktól, a kecskeméti és szegedi vásárra igyekvőktől hídpénzt szedett, a földmérésekért és az útlevelek kiadásáért pénzt követelt. A vármegye ennek hatására elrendelte az ügy kivizsgálását, és az érintettek kihallgatására a

56 MOL E 1 62. köt. 260. p. (1745. április 5.)

57 HML IV-1/b 1747:67. (58. doboz)

58 Balla, 1993. 41. p.

59 MOL E 1 60. köt. 284. p. (1743. április 27.)

60 MOL E 1 60. köt. 537. p. (1743. július 17.)

61 Balla, 1993. 41. p.

szántovai és koluti jegyzőket rendelte ki.⁶² Ezzel egy időben, 1745-ben ismét egyre erőteljesebben vetette fel az adózás ügyét Bács vármegye. A már korábban említett 1745 eleji kísérleteket követően, 1745. szeptember 11-én újabb felirattal fordultak a Helytartótanácsához. Ismét a korábbi uralkodói rendelettel szembehelyezkedő Magyar Kamarát és annak prefektusát, Redl Ferencet támadták, ezért kérték a Helytartótanácsot, hogy az általuk 1734 májusában kihirdetett és jogalapul vett 1734. március 11-i rendelethez tartsák magukat, vagy a kamara eljárásának következtében már új rendelkezést kell-e figyelembe venni?⁶³ Az említett, III. Károly által kiadott 1734. évi rendelet a Szatmár megyei Léczfalu, Oroszfalu és Szürgyefalu kamarai jobbágyainak ügyében kelt. Ez kimondta, hogy mind a szabadmenetelű jobbágyok, mind az örökös jobbágyok semmi módon, még az adómentesség reményében tett költözésük helyén sem mentesek az állami adótól (contributio), ez alól csak a külső országból jöttek (extraneus⁶⁴) mentesülhetnek.⁶⁵ A törvényi szabályozásra utalva III. Károly rendelete az 1715. évi 101. és az 1723. évi 60. törvénycikkekre hivatkozott, mely a szökött jobbágyok visszaköveteléséről, felkutatásáról és kiszolgáltatásáról rendelkezett.⁶⁶ Noha a rendelet nem említi, a bezdániai esetében a taksás és bármely más nem nemesek költözéséről szóló 1723. évi 61. törvénycikk is azt mutatja, hogy csak a földesúrral kötött megállapodásban foglalt mentességek érvényesek felettük, az 1723. évi 103. törvénycikk értelmében pedig a közadótól való időleges szabadság csak a külső tartományokban, szomszéd országokban meghirdetett telepítési akciók keretében érkezettekre érvényes.⁶⁷

A felterjesztések hatására és valószínűleg az évek óta húzódó ügy tisztázására Lotharingai Ferenc 1746. február 23-án kibocsátott uralkodói rendeletében teljes

62 Balla, 1993. 43. p.

63 Bács vármegye felterjesztésének másolata: MOL MKL Magyar (Pozsonyi) Kamarai Levéltár, Magyar Kamara regisztrátúrája, Benigna resolutiones (E 21) 1746. február 23. fol. 3.; a Helytartótanács felterjesztése: Uo. fol. 2.

64 Az egyes forrásokban az adóköteles országon belüli telepéseket követően szerepel így: „exceptis extraneis, pro impopulatione Regni inductis aut inducendis”. Ennek fényében nem az általában elterjedt, más településről való földbérlet értelemben értendő az extraneus, hanem egyéb országból, tartományból érkezett telepésekre.

65 MOL Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Benigna mandata (C 13) 1734. március 11.

66 Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Szerk.: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen–Márkus Dezső. Bp., 1900. (Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1895. Milleniumi Emlékiadás.) (a továbbiakban: Magyar Törvénytár 1657–1740) 517–519, 619–627. p.

67 Magyar Törvénytár 1657–1740. 621–623, 645. p. Az itt és az előző lábjegyzetben hivatkozott törvénycikkek bővebb értelmezésére: Varga, 1969. 308–312. p.

körü vizsgálatot rendelt el a kamara részéről, hogy milyen személyek vettek részt a betelepítésben, a betelepülők honnan származtak, a Magyar Királyság területéről, vagy más tartományokból?⁶⁸ A Magyar Kamara március 7-i ülésén rendelkezett arról, hogy Redl Ferenc kamarai prefektus a szükséges vizsgálatokat az uralkodói rendelet alapján végezze el, és arról küldjön jelentést.⁶⁹ Redl jelentését a Kamara 1746. április 13-i ülésén tárgyalta.⁷⁰ Ekkora azonban Losonczi már bizonyosan elhagyta Bezdánt, saját elmondása alapján 1746 húsvétja előtt távozott onnan, abban az esztendőben pedig április 10-ére esett az ünnep.⁷¹ Éppen ezért nagyon is elképzelhető, hogy Losonczi József nem a vallomásaiban elhangzott okok miatt, hanem az ellene a bezdániaiak körében kialakult hangulat, és esetleg annak a közelgő kamarai vizsgálat miatti fokozódása végett hagyta el a települést. Losonczi indoka erre a lépésére saját elmondása alapján az volt, hogy egy Erdélyi Panna nevű szakácsnőt vett üldözésbe, aki 200 forintot tulajdonított el. Így jutott el Bezdánból Budára, majd Egerbe, és ennek az útjának során teljesedett ki az a hamisítói tevékenység, amely természetesen nem volt minden előzmény nélküli.

Losonczi József, a pecsét- és okirathamisító

Bár kétségkívül Losonczi egyik legizgalmasabb életszakasza az a rövid, 1746 tavaszára, kora nyarára tehető időszak, amikor csalásait, hamisításait véghezvitte, miközben jelentős tiszántúli és tiszáninneni országrészt járt be az állítólagos tolvaj kocsmárosné kutatva, mégis ez az egyik legnehezebben rekonstruálható. Ennek több oka is van: egyfelől a Heves Megyei Levéltárban, sem a vármegye, sem az egri püspöki úriszék iratai között az elfogatásának körülményeire, más tanúk kihallgatására vonatkozó adatokat nem sikerült fellelnem.⁷² A tanúvallomásból kiolvasható válaszok – bár elképzelhető, hogy az azokat lejegyző írnok is torzított – sok esetben inkább a feltett kérdések megkerülései, vagy jól érezhetően csupán rész-igazságokat sejtetnek (ahogy azt endrédi licenciátusi működésével kapcsolatban láthattuk). De már az 1746. június 13-ai vallomástétel során is feljegyezték, hogy

68 MOL E 21 1746. február 23. fol. 1.

69 MOL E 1 63. köt. 203–204. p. (1746. március 7.)

70 MOL E 1 63. köt. 345. p. (1746. április 13.)

71 *Szentpétery Imre*: A kronológia kézikönyve. A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. S.a.r.: Gazda István. Kieg.: Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Szombathely, 1985. 170. p. (a továbbiakban: *Szentpétery*, 1985.)

72 HML IV-9/i 1. köt. Protocollum Judiciarum; HML Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai. Az egri püspöki úriszék lajstroma XII-3/b 77. kötet

volt olyan kérdés, amelyet először tagadott, és csak azután vallotta be az igazságot. Így joggal feltételezhető, hogy más kérdésekre is elhallgatta a választ.

Éppen ezért célszerűbbnek láttam, ha a kérdések alapján – feltételezve azt, hogy azok nem nélkülözhettek minden alapot – azt vizsgálom, hogy Losonczi tarisznája mit is rejtett, amikor Egerben elfogták. Korábbi időszakból származott még a bozsoki nótáriusi működéséről szolgáló testimoniális, amelyet elmondása szerint még 1740-ben maga írt, és a helység pecsétjével látta el akkor. Kérdéses persze, hogy ezt a tanúbizonyságot rajta kívül, például a falu előljárósága aláírta-e?

Szintén maga állította ki egy passzust utazásaihoz, Antal György, Bács vármegyei főszolgabíró neve alatt. A gond ezzel az volt, hogy Antal György nem Bács vármegyében viselt tisztséget, Losonczi saját elmondása szerint nem is akarta Bács vármegyét beleírni az okmányba. Sokkal inkább a Somogy megyében birtokos Antal családra gondolhatunk, akik a vármegye hivatalnokai karában valóban jelentős szerepet vittek.⁷³ Elképzelhető, hogy azonosak azzal az Antal családdal, akik az 1740-es években a Veszprém megyei Akaliban is birtokhoz jutottak.⁷⁴ Ráadásul a Kenessey családdal is rokonságban voltak, akik pedig Veszprém megyei birtokosok voltak, így több lehetősége is volt Losonczinak Antal Györgyöt ismerni. Az útlevél pecsétjét is Losonczi készítette Budán, elmondása szerint azért, mert otthon kérték rá, ez viszont felveti a kérdést, hogy a pecsét vajon mit ábrázolhatott: az Antal család, vagy Bács vármegye címerét? Az útleveleket, mint azt korábban említettük már, valóban a szolgabírónak kellett hitelesítenie abban az esetben, ha az út a megye területén kívülre vezetett. Az Antal család pecsétjének elkészítésére azonban aligha kérhették meg Bács vármegyében.

Szintén összefügg az Antal családdal, hogy találtak nála koldulólevelet is. Ez az általában a református diákok pénzgyűjtő útját igazoló irat azonban a vallomást felvevők szemében is összeférhetetlen volt Losonczi katolikus hitével. Losonczi József a felekezeti összeférhetlenséget tudakoló kérdésre azt válaszolta, hogy a szárszói prédikátor elűzését követően Antal János (az előbb említett György fivére) Budára utazott a személynökhöz, és ekkor kérte meg Losonczit, hogy a Magyar Kamaránál ismét járjon el egy új pusztá benépesítésében. Losonczi budai tartózkodása valóban egy időre esett a szárszói eseményekkel, ugyanis Hunyady Antal

73 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Szerk.: Csánki Dezső. Bp., é.n. 605. p.

74 *Bél Máttyás*: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6.) 232. p.

tisztartója, Csányi Ferenc 1746. április 26-án üzte el a szárszói prédikátort.⁷⁵ Talán a bezdáni betelepítést megelőző dunántúli toborzótújáról is ismerte az Antal család Losonczt, ezért akarták őt ezzel az üggyel megbízni. A sorokból úgy tűnik Losonczi ennek az újabb toborzó körútnak a költségeivel magyarázta volna a kolduló leveleket. Azokra a koldulólevelekre gondolhatunk itt, amelyekkel a szegényebb református diákok (mendikánsok) összegyűjtötték a városban és környékén az iskola részére tett adományokat.⁷⁶ E diákréteg előzményei a középkorig nyúlnak vissza, tanítatásuk anyagi fedezetéről saját maguknak kellett gondoskodniuk, ezért szervezett keretek között már akkoriban koldultak, kéregettek, adománygyűjtésüket mendikálásnak nevezték.⁷⁷ De ugyanígy koldulólevelekkel jártak kéregetni a koldusok is. Ezért próbálta meg 1741-ben Jósza Péter gáborjáni koldus a falu pecsétjét elkészíttetni, hogy a koldulólevél alkalmankénti 3 máriás árát megspórolja.⁷⁸ III. Károly már a Helytartótanács megalakulásával egy időben utasította az új kormányszervet, hogy rendezze a koldulás kérdését. Ennek eredményeként 1724 után a koldusokat származási községüknek kellett volna eltartania, és a továbbiakban a passzus nélkül kóborlókat szigorú vizsgálat alá kellett vonnia az illetékes törvényhatóságoknak. A következő évtizedekben fokozatosan vonták ellenőrzés alá a kóborló elemek különböző csoportjait, a külhoni csavargók, az alzarándokok és remeték, a vándorló zsidók, katonaszökevények ügyében egymást követték a rendelkezések.⁷⁹

Itt tűnik fel történetében mesészerű számként a hét református diák, akik egy éjszakát töltöttek a budai fürdőben, másnap már tovább is álltak. Ez a fürdő valószínűleg a Rudas fürdő lehetett, mert Losonczi a közelben lévő Tabánban, egy bezdáni szűcsnek, Kártályi Józsefnek korábbi legénytársánál, Tarády Mihály tabáni szűcs-mesternél szállt meg. Ezek a diákok fogalmazták meg neki többek között a koldulólevelet, amit azután ő tisztázott le. A diákok fogalmazókészségét más iratok esetében is igénybe vette, hiszen ők segítettek neki megírni Kenessey István neve alatt egy ajánlólevelet. Kenesseyt is szinte biztosan ismerte Losonczi, hiszen abban az időben, amikor Mámán volt licenciátus, Kenessey a gondnoka volt a balatonkenesei református egyháznak. Ugyancsak a diákok fogalmazták meg, de Losonczi

75 Gueth Gyula: A balatonszárszói református gyülekezet története. In: Szárszó. Balatonszárszó múltjáról és jelenéről. Szerk.: Ázsóth Gyula. Balatonszárszó, 1990. 272. p.

76 A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Bp., 1988. 84. p.

77 Mészáros István: Középkori kolduló diákjaink. In: Filológiai Közlemények, 7. évf. (1961) 1–2. sz., 108. p.

78 M. Antalóczy Ildikó: Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén. Debrecen, 2001. 199. p. (a továbbiakban: M. Antalóczy, 2001.)

79 Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Bp., 1977. 24, 31. p.

írta a Küszögi (talán Kőszegi) Mihály, sterbáki⁸⁰ evangélikus lelkész nevében kiállított 1746. március 16-i levelet, aminek tartalmáról közelebbit nem tudunk meg, de a pecsétet arra is már Budán készítette. A rövid időre kiterjedő, de annál gyümölcsözőbb munkakapcsolat ellenére Losonczi a diákok nevét elmondása szerint nem tudta, amit az őt kikérdezők nehezen hittek el („... azon diákoknak neveit nem hihető, hogy nem tudjad”), de a megismételt kérdésre is csak annyit felelt homályosan, hogy a neveiket nem tudja, „hanem Losonczy fiaknak mondták magukat”.

Budáról való távozását követően Debrecenbe ment, mivel úgy hallotta Vay Ábrahám budai cselédjétől, hogy Erdélyi Panna kocsmárosné az ellopott 200 forinttal a Tiszántúlra igyekezett. A tarisnyájában találtak is, az irat tartalmát közelebből meg nem nevező, Domokos Márton debreceni főbíró neve alatt kelt testimoniálist. Domokos Márton eredetileg dunántúli, zalakapolcsi származású pesti prókátor volt, Debrecen 1725-ben hívta meg nótáriusnak. Itt jó házasságot sikerült kötnie, felesége Komáromy-Csipkés Kata, a korábbi főbíró, bihari alispán, Komáromy-Csipkés György leánya volt, de felesége nagyapja, dédapja és nagybátyja is főbíró volt, de később fiúk, Domokos Lajos is betöltötte e tisztelet.⁸¹ Losonczinak sikerült a főbíróval is találkoznia, aki egy pohár bort és egy máriást adott. Sajnos azt nem tudni, hogy Losonczi miért kereste fel a főbíró, de amint a beszélgetés során kiderült, hogy katolikus, Domokos elzavarta. A főbíró neve alatt kelt testimoniális hátára feljegyezve több településnevet is találtak az egri püspöki úriszék tagjai. Losonczi ezekről azt állította, hogy ezekben a helységeken járt. Feltehetőleg ezek a települések megegyeztek elbeszélésével is, miszerint Debrecenből először Tokajon keresztül a Borsod megyei Megyaszóra érkezett, ahol egy hadnagnál szállt meg. Innen Miskolcra ment, ahol a pálosok vendégfogadójában időzött négy napig. Itt az úriszék kérdésére válaszolva a korábban felkeresett helységeken, a koldulólevelekkel összegyűjtött pénzen ivott és evett. Miskolcon azt híresztelte, hogy a király dolgában jár, és amiatt igyekszik tovább Eger, Gyöngyös és Pest felé. Losonczi ezt azzal magyarázta, hogy az újabb bácskai puszták megszállására értette ezt, elképzelhető, hogy a korábban említett, Antal János által kért telepítési akcióra gondolt ezzel. Mindenesetre elbeszélésében ekkor már szó sem esett a kocsmárosné 200 aranyáról. Miskolcra egy diák kíséretében előbb Hejőcsabára ment, onnan egyedül indult tovább Kisgyőrön, Cserépfalun és Noszvajon át Egerbe. Ide jü-

80 A helységet nem sikerült azonosítani. Aligha azonos a Bezdán határát képező Sterbác-pusztával, hiszen a telepítési szerződés szerint oda csak katolikusok telepedhettek.

81 *Nagybákay Antal*: Egy barokk-kori debreceni főbíró élete. Szeremley Sámuel, a nemes kalmári társaság tagja és családja. Debrecen, 1942. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai, VIII/6.) 6., 52. p.

nus 13-i, hétfői kihallgatását megelőző szerdán, vagyis 1746. június 8-án érkezett meg.⁸² Losonczi azt állította, hogy Egerbe csak hét forinttal érkezett, amiből kalapot és nadrágot vett magának, noha az úriszék értesülése szerint aranyakat, tallérokat is láttak nála.

Június 8–13. közötti elfogatása alkalmával találtak még nála egy kis könyvecskét, amibe többek között Riba Mihályhoz százegy, míg Hegedűs János nevéhez kilencvenkilenc forint volt feljegyezve, erről csak annyit árult el, hogy azokat még regölyi nótáriusi működése során írta föl. Volt nála még egy kis ólompecsét, amiről azt mondta, hogy „magam mulatságából” csinálta. Az iratok és pecsétek mellett még egy érdekes dolgot rejtett Losonczi tarisznyája, egy burkot, amit állítólag bábak adtak neki fegyver ellen, és bár magával hordta, azt soha nem használta.

A legnagyobb érdeklődést mégis egy pecsét, illetve két pecsétnek a rajza váltotta ki a püspöki úriszék tagjai között: a pecsét ugyanis I. Lipót királyé volt. Losonczi először tagadta, hogy azt valaha is látta volna, végül bevallotta, hogy még 1743-ban Bezdánban Pirithy András armálisáról rajzolta le, majd öntötte ki fában. Nem lehetett túlságosan jó minőségű hamisítvány, ugyanis egy későbbi kérdésben úgy jellemzik „formált, avagy is inkább rajzolt” pecsét. Az úriszék kétszer is rákérdezett, hogy bármiféle adománylevelet, nemeslevelet, vagy bármilyen iratot a pecsét alatt kiállított-e, de ezt Losonczi tagadta. Azt sem ismerte el, hogy Miskolcon nemesleveleket, viaszt láthattak volna nála. A császári és királyi pecsét készítésének okát ismét csak abban jelölte meg, hogy „csak magam mulatságából” csinálta, sőt elmondása szerint azt nem is akarta magával vinni, hanem több irattal együtt Budán akarta hagyni a szállásadójánál, Tarády Mihály tabáni szücsnél. Szintén megtalálták nála I. Ferdinánd és Rudolf királyok pecsétjének rajzát. Losonczi ezeket egy kalendáriumban látta, onnan másolta ki. Éppen ebben a korszakban lendült fel és kezdett el tartalmilag is megújulni a kalendáriumok kiadása. 1731-ben Streibig József Antal győri nyomdász nyert privilégiumot tiszti címtáras kalendárium kiadására. Ebben még csak a legfontosabb állami és egyházi tisztségviselők neve szerepelt. Szintén ekkoriban terjedtek el olyan kalendáriumok is, amelyek magyar és külföldi uralkodók családfáit, címeit közölte.⁸³ Elképzelhető, hogy Losonczi is egy ehhez hasonló kalendáriumból rajzolta ki Ferdinánd és Rudolf pecsétjét. Az úriszék érdeklődésére, hogy ezt miért cselekedte, ismét csak azt felelte, hogy „magam mulatságából.” Losonczi József hiába mentegtetődött, hogy Csejtei

82 *Szentpétery*, 1985. 171. p.

83 *Kovács I. Gábor*: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp., 1989. 26–27. p.

Imre, a személynök kancellistája tudja őt igazolni, hiába próbálta megmagyarázni tetteit, az úriszék börtönbe záratta.

Losonczi bizonyosan tudhatta jegyzői működésének idejéből, hogy az írás és a pecsét milyen bizonyító erővel bír, milyen jelentősége van. Főként, hogy bár az írástudás még korántsem volt elterjedt, az írásbeliség a társadalom minden rétegében megjelent, módos parasztgazdák számos iratot őrizhettek, akár úgy is, hogy közben fogalmuk sem volt azok tartalmáról, s már maga az irat is szakadt vagy olvashatatlan volt. Számukra nem is a tartalom adta az írás jelentőségét és erejét, hanem annak formája.⁸⁴ Losonczi pedig nótáriusi feladataiból kifolyólag valószínűleg számos irattípus formai és tartalmi követelményeivel egyaránt tisztában volt, sőt ha valóban léteztek a budai fürdőben megszállt diákok, úgy az általa felhasznált iratok spektruma is jelentősen és hatékonyan tudott növekedni. Az írástudás elterjedésének alacsony szintje miatt a hitelesség azonban nem az aláíráshoz kapcsolódott, hanem a pecséthez. A XVIII. század elején a körmendi főbíró például még nem tudott írni, így az aláírásnak még nem is lehetett hitelesítő szerepe, azzal a pecsét bírt. Falusi környezetben még a XIX. század elején sem volt kizárólagos jelentősége az írásbeliségnek, ezt mutatja, hogy például a Halogyon a falu jegyzője is csak keresztvonással hitelesített több iratot.⁸⁵

Ebben az írástudatlan környezetben nagyobb tér és lehetőség nyílt a hamisításra. 1762-ben Spaics György horvátnádajai deák azért bukott le, mert egy 1735-re keltezett okirata szereplői még életben voltak, és tanúskodni tudtak. A deáknak nem volt nehéz dolga, hisz a faluban egyedül ő tudott írni, csak az előljáróság keresztvonásait kellett hamisítania. Harminc évvel később azonban ugyanő megnyert egy pert, mert egy vitás földkérdésben be tudott mutatni egy 1679-re keltezett iratot, míg a felperes csak szóbeliségre tudott támaszkodni.⁸⁶ Voltak nagy port kavart hamisítási ügyek is, így például a kistapolcsányi szabó fia, Csernyakóczy alias Szabó Mihály ügye. Egy 1634. évi, nevére hamisított armális révén sikerült beházasodnia az Apponyi családba. Apósa és anyósa végrendeletét is módosítva próbált még nagyobb befolyásra szert tenni. 1712 tavaszán azonban lebukott, amikor

84 Tóth István György: Írásbeliség és szóbeliség a XVII–XVIII. századi mezővárosokban. In: Falvak és mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László, Selmeczi László. Nagykovács, 1986. 375–376. p. (A továbbiakban: Tóth, 1986.)

85 Tóth István György: Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17–19. században. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk.: Bálint István János. Bp., 1987. 151–152. p.

86 Tóth, 1986. 382–383. p.

hamis iratai Apponyi Ádám kezébe kerültek, és a család bosszút állt Csernyakóczy, amiből országgyűlési ügy is lett.⁸⁷

Losonczi József rabsága, halála és utóélete

A császári pecsétek hamisításai és rajzai azonban olyan szintű ügynek bizonyult, amelyben a püspöki úriszék saját hatáskörben nem akart eljárni. A házatlan, kóbor nemesek illetve a vándorló nem nemes személyek felett is a büntetőperes eljárásban a tett elkövetésének, vagy több bűn esetén a kézre kerítésének helye szerinti bíróság volt az illetékes. Emiatt a városok magisztrátusai, az úriszékek is konkurrensei voltak a vármegyei büntetőtörvényszéknek. A pallosjogú úriszékek felett a vármegye büntető törvényszéke gyakorolt felügyeletet, sőt helyenként az úriszéki ügyek felülvizsgálatra a sedria elé kerülhettek.⁸⁸ Losonczi esetében az elfogás helye szerint illetékes úriszék feje, az egri püspök személye ráadásul megegyezett az illetékes vármegye főispánjával is. A vármegye közgyűlése és tisztkara elé is a főispán terjesztette be az ügyet, hogy az ítélet meghozatalában működjenek közre. Azonban az uralkodói pecsét hamisítása miatt Heves vármegye is helyesebbnek látta tájékoztatni a Magyar Királyi Udvari Kancelláriát.⁸⁹ Az azonban nem teljesen világos, hogy erre miért csak fél évvel Losonczi elfogatását követően, az 1746. december 14-én Egerben tartott közgyűlés alkalmával került sor. Valószínűleg közrejátszott Barkóczy Ferenc püspök és főispán távolléte is, a sürgősebb, egyéb közgyűlési feladatok mellett. Előbbire utal Losonczi József 1746 végi, keltezetlen levele, aki sorai alapján az általa már régóta várt Barkóczy Egerbe való visszatérése alkalmából fordult kegyelemért a püspök-főispánhoz. Ebben családjára, gyermekeire hivatkozott, valamint a héthónapos, sanyarú börtönélet miatt meggyengült egészségi állapotára.⁹⁰ A kor szellemében ugyanakkor még túl enyhe volt a börtönbüntetés, akkor is, ha a helyiségekre keveset költöttek, így a levegő, tisztaság, fény, jó élelem, megfelelő ruházat helyett a tömlőccel inkább a verések, az éheztetés, nedvesség, sötétség és a hideg járt együtt, egyben mintegy pótolva a büntetések ál-

87 *Horváth Sándor*: Czímerlevél-hamisítások és hamisítók. Bp., 1902. 12–13. p. A Csernyakóczy ügyében hozott törvényre (1715. évi 106. törvénycikk) ld.: Magyar Törvénytár 1657–1740. 523. p.

88 *Meznerics Iván*: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Bp., 1933. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából, 1.) 30–31. p.

89 MOL A 27 1747:15. fol. 1. Ennek fogalmazványa HML IV-1/b 1746:205. fol. 2. (57. d.)

90 HML IV-1/b 1746:205. fol. 1. (57. d.)

talában elterjedt testsanyargató jellegét. A börtönbe nemcsak az elítéltek kerültek, hanem itt voltak az ítélet meghozataláig a fogva tartottak, az adósok, az örültek is.⁹¹

Heves vármegye felterjesztésére Lotharingiai Ferenc mint társuralkodó 1747. január 3-án elrendelte, hogy Losonczi ügyében a vármegye folytassa le a vizsgálatot, de az ítélet végrehajtása előtt, az egész eljárás iratanyagát terjessze fel véleményezésre a Helytartótanácshoz.⁹² A Helytartótanács ez alapján 1747. január 7-én utasította Heves vármegyét, hogy a törvények alapján a nyomozást folytassa le, Losonczi korábbi cselekedeteit és életét figyelembe véve hozza meg az ítéletet, ám azt Lotharingiai Ferenc rendelkezésének megfelelően a Helytartótanács elé véleményezésre küldje meg.⁹³ Heves vármegye közgyűlése a Helytartótanács utasítását 1747. január 28-án tárgyalta, amelynek során elrendelték, hogy 1747. február 20-án tartandó törvényes terminus alkalmával Losonczi ügyét vizsgálják meg, és egyeztessenek a további szükséges lépésekről.⁹⁴ Mint a vármegye későbbi felterjesztéséből kiderült, ezen az ülésen a vármegyei ügyész döntése és ítélete megalapozottságának érdekében számos megyétől kértek értesítést Losonczi József korábbi életéről.⁹⁵ Ekkor küldték ki erről szóló kérvényeiket Bács, Fejér, Tolna és Veszprém vármegyékhez. Azonban a válaszlevelek, a Losonczi korábbi tevékenységéről szóló tanúsítványok Heves vármegyéhez való megküldése csak lassan, vontatottan haladt. Veszprém vármegye közgyűlésén 1747. március 16-án⁹⁶, Bács vármegyében március 23-án tárgyalták Heves kérését.⁹⁷ Elsőként Fejér vármegye válaszolt (március 29.), majd Tolna vármegye (április 26.). Ezt a két választ és a rájuk adandó köszönőlevelek szövegét Heves vármegye 1747. május 15-i közgyűlésén tárgyalták és olvasták fel.⁹⁸ Veszprém vármegye május 2-án kelt válasza ekkor még nem érkezett meg, és Bács vármegye is csak június 20-án küldte meg értesítését, de ezeket már csak 1747. szeptember 5-én olvasták fel a Heves vármegyei köz-

91 *Mezey Barna*: A magyar polgári börtönügy kezdetei. Bp., 1995. 8. p.

92 MOL C 13 1747. január 3.

93 HML IV-1/b 1747:4. (57. d.) A fogalmazványt ld.: MOL Helytartótanács Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Fasciculi mensium: Expeditiones (C 21) 1747. január 07.

94 HML Heves és Külső-Szolnok Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek, IV-1/a 20. kötet 8. p.

95 MOL Helytartótanács Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Fasciculi mensium: Litterae (C 20) 1747. február 20. A felterjesztés viszont 1747. május 15-én kelt.

96 MOL MF 15461. dob. – Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek mutatója.

97 *Balla*, 1993. 43. p.

98 HML IV-1/a 20. köt. 23. p.

gyűlésen.⁹⁹ Úgy tűnik Heves vármegye ezeket a válaszokat mindenképpen be akarta várni, és csak utána ítéletet hozni Losonczi ügyében, emiatt a Helytartótanácsot 1747 tavasza folyamán az ügyben nem értesítették. Ennek tudható be, hogy április 1-jén a Helytartótanács újra megismételte január 7-i utasítását, és kérte a vármegyét mielőbbi informálásra.¹⁰⁰

Heves vármegye azonban még ezt követően is kivárt, és csak május 15-én Tolna és Fejér vármegyék válaszában egyidejű közgyűlési kihirdetésével válaszoltak a Helytartótanács megkeresésére. A közgyűlési jegyzőkönyv tömör megfogalmazásából is kiviláglik Losonczi ügyének meglepő fordulata. Ugyanis mialatt a vármegye a kért információkra várt, Losonczi szökést kísérelt meg a börtönből, melynek során az egyik vármegyei hajdú megölte.¹⁰¹ Heves vármegye felterjesztéséből azonban még részletesebben rekonstruálhatjuk az eseményeket: 1747. április 27-én a vármegyei börtön rabjait közmunkára vitték, ekkor a rabok közé az átöltözött Losonczi is beállt. A kapunál azonban az egyik őr felismerte, mire Losonczi a már korábban maga mellé állított rabtársait feltűzelve ellenszegült, és az így kialakult csetepatéban szúrta le őt a hajdú.¹⁰²

A vármegye felterjesztésének rövid tartalmi összefoglalásával a Helytartótanács a Kancellária útján május 26-án értesítette az uralkodót is a Losonczi ügyében bekövetkezett fordulatról.¹⁰³ Losonczi haláláról az egri halotti anyakönyvben is található egy rövid bejegyzés, a halál okának részletezése nélkül. Losonczi József 1747. április 27-én halt meg ötvenéves korában, és az egri Szentháromság temetőben temették el.¹⁰⁴

A Helytartótanács május 26-i jelentése alapján az uralkodó elmarasztalta Heves vármegyét. Felrótta a vármegyének, hogy az ügyet túlbonyolította, jelentős ideig függőben hagyta, Losonczi minden ítélet nélkül közmunkára engedte, továbbá, hogy szoros őrizet híján a többi rabbal érintkezni tudott és ennek következtében a szökést megkísérelhette. Éppen ezért nyomozást rendelt el annak érdekében, hogy kiderüljön, ki segítette Losonczi a szökési kísérletben, ki adta neki a ruhákat, azo-

99 HML IV-1/a 20. köt. 45. p.

100 HML IV-1/b 1747:36. (58. d.)

101 HML IV-1/a 20. köt. 19. p.

102 MOL C 20 1747. február 20. A felterjesztés május 15-én kelt, de Helytartótanács iratai közt február 20-a alá sorolták be, feltehetőleg a levélben szintén megemlített február 20-i törvényes terminus miatt. A felterjesztés szövegét a közgyűlési jegyzőkönyvbe is bevezették: HML IV-1/a 20. köt. 19. p. Másolatát ld.: MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Litterae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici (A 23) 1747:205.

103 A fogalmazvány: MOL C 21 1747. május 26. A tisztázat: MOL A 23 1747:205.

104 MOL MF A 1268. d. – Eger római katolikus halotti anyakönyvei 299. p.

kat hogy tudta átvenni?¹⁰⁵ Ennek alapján utasította a Helytartótanács Heves vármegyét az elrendelt vizsgálat lefolytatására június 9-én.¹⁰⁶ Heves vármegye válaszát december 11-én küldte meg a Helytartótanácsnak. Az eljárásukat a január 7-én kelt Helytartótanácsi utasítás alapján magyarázták, amely tanúk általi bizonyítással történő, szigorú nyomozást és a törvények alapján történő ítéletet várt a vármegyétől. Emiatt küldtek ki számos távoli vármegye részére kérést Losonczi József korábbi életéről, és a lassan beérkező válaszok miatt húzódott ügye sokáig. A vármegye ugyancsak rámutatott arra, hogy nem ők küldték Losonczit közmunkára, hanem az ő konspirációja és átöltözése miatt került a többi rab közé. A ruhákat az egyik rabtársa segítségével szerezte, de más társai is segítettek, hogy megfelelő alkalom esetén készen álljon velük együtt szökni. Azt nem tagadták ugyanakkor, hogy a börtönbeli rendről, az őrzésről nem tudnak olyan mértékben gondoskodni, mint az szükséges volna.¹⁰⁷

A hamisítási ügyek (okirat-, pecsét-, pénzhamisítás, ezek felhasználása, terjesztése) mint a közre, a közjóra veszélyes cselekmények az uralkodó és az állam biztonságával és tekintélyével kapcsolatban álló, lényegében államellenes bűntettek körét jelentették. Éppen ezért ezeket az ügyeket a hűtlenség körébe sorolták, ami fő- és jószágvesztéssel járt.¹⁰⁸ A példák ugyanakkor mást mutatnak, így például Piernbaum György, aki hamis obsitoslevelével bukott le, bár pontos büntetése ismeretlen, másfél év múlva is börtönben ült még. Egy asszonyt hamis levelek használata miatt utasítottak ki Budáról, míg a hamisítást végző festő áristomba került.¹⁰⁹ De elterjedt volt a testi fenytés is. Debrecenben több szökött feleség hamis útlevelét a gáborjáni bíró lánya pecsételte le, az asszonyokat 15-15 korbácsütésre büntették, 1742-ben és 1745-ben tolvajbandák tagjai hamis passzusaik miatt 36 illetve 50 pálcaütést kaptak.¹¹⁰ A börtön és a testi fenytés megjelenése, mint a hamisítás büntetése feltehetőleg annak a jelenségnek is betudható, hogy a felvilá-

105 MOL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Conceptus Expeditionum (A 35) 1747. július Nr. 28.

106 A fogalmazvány: MOL C 21 1747. június 9. A tisztázat: HML IV-1/b 1747:59. (58. d.)

107 MOL C 20 1747. december 11. Ennek másolatát a Heves megyei közgyűlési jegyzőkönyvből másolva ld.: HML IV-1/a 20. kötet 54–56. p. A Helytartótanács 1747. december 29-i felterjesztése melletti másolata: MOL A 23 1748:17.

108 Magyar jogtörténet. 2. jav. kiad. Szerk.: Mezey Barna. Bp., 1999. 248, 250. p. A hamisítási ügyekben az 1723. évi 9. törvénycikk 10–12.§-a rendelkezett. Vö.: Magyar Törvénytar 1657–1740. 577. p.

109 Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után, 1686–1708. Bp., 1962. 164. p. (a továbbiakban: Bónis, 1962.)

110 M. Antalóczy, 2004. 199. p.

gosult abszolútizmus hatására a börtönbüntetés előtérbe került a halálbüntetéssel szemben. Azzal ugyanis nem nyer semmit az állam, ha halállal büntet, inkább hasznosítani kívánta az elítéltek erejét, közmunkára fogva őket. Ugyanakkor a börtönbüntetés, közmunka lassan hódított teret, ennek egyik oka a kevés, kellőképpen felszerelt és őrzött börtön, noha, mint az Losonczi esetében is látható, az elfogott személyeknek sok esetben több hónap vizsgálati fogságot kellett eltölteniük.¹¹¹

A közmunka terjedésében – noha láthattuk, hogy a Helytartótanács neheztelését fejezte ki Heves vármegye felé az ítélet nélküli közmunkára küldés felmerült esete miatt – szerepet játszott az előbb említett jelenség, miszerint az állam hasznosítani akarta a rabok erejét. Ez korántsem „hasznos” polgárrá nevelésként, hanem sokkal inkább testi büntetésként fogható fel, tekintve a közmunka során alkalmazott brutális bánásmódot, csekély ellátást. A közmunka már a XVI. századtól kezdett megjelenni, előzményének tekinthető a gályarabság, amit később gyakrabban váltott fel várerősítési munka, kórházi betegápolás. Városokban gyakorta előfordult a rabok építkezéseken, utcaseprésben, kúttisztításban, szőlőművelésben való alkalmazása is.¹¹²

A hamisítási ügyekben Losonczi történetéhez hasonlóan iskolamesterek, deákok, jegyzők tűnnek fel, jól példázva, hogy az írástudás és az írásbeliség velejárója volt egyben a hamisítás is. Írástudásukat azonban nem feltétlenül csak saját maguk érdekében kamatoztatták. 1738-ban a szentgotthárdi iskolamester, szeretője kérésének eleget téve hamisított egy halottá nyilvánító iratot annak férjéről. Négy évtizeddel később a bigamista Gróff Magdolna hasonló ügyben először a helybeli nótáriust akarta meggyőzni, majd miután az nem vállalta, egy diákot is próbált felkérni a hamisításra.¹¹³ A XVIII. század végére azonban az írnokok, deákok, nótáriusok mellett már iskolázott jobbágyok is feltűnnek próbálkozásaikkal. 1782-ben, Sopron megyében Bajódi Ferenc lószí paraszt 2 éves börtönbüntetést kapott saját maga által készített armálisa miatt.¹¹⁴

Losonczi rendkívüli földrajzi és társadalmi mobilitásról tett tanúbizonyságot élete során. A XVIII. század első felének analfabéta társadalmában írástudásával és tanultságával számos pályán meg tudta állni helyét, ennek során azonban úgy tűnik, mindig megkísérelte lehetőségei határát feszegetni: ezért börtönözte be a

111 *Hajdu Lajos*: Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Bp., 1985. 133–134. p. (a továbbiakban: *Hajdu*, 1985.)

112 *Bónis*, 1962. 180–183. p.

113 *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996. 111. p.

114 *Hajdu*, 1985. 290. p.

veszprémi káptalan, emiatt került szembe a bezdáni közösséggel. Írástudását – bár hamisításai célját pontosan nem ismerjük – kihasználva is túllépte a határokat, törvénytelen területekre keveredett, ami személyes bukását hozta. Az iratokat, pecséteket aligha személyes mulatságból készítette, sokkal inkább gyanítható, hogy ismét előrébb akart lépni a társadalmi ranglétrán. Talán valóban egy újabb bácskai pusztát kívánt betelepíteni, ezáltal ismét mentességeket, privilégiumokat szerezve a Magyar Kamarától. Ennek érdekében tett toborzóútja során pedig az írástudás képességét kamatoztatva próbálhatta meg szélesíteni kapcsolati hálóját (debreceni főbíró, vagy éppen Csejtei Imre, a személynök kancellistája) és növelni anyagi tőkét (a Miskolcon nála látott nemeslevelek, aranyak). Noha ezek mind csak feltételezések, Losonczi nyughatatlan, minden lehetőséget kihasználó jellemétől nem távoliak. De úgy tűnik az egri börtönben sem hazudtolta meg korábbi önmagát, sikerrel szervezte meg rabtársait, és vette rá őket tulajdonképpen egy kisebb börtönlázadásra saját szabadulása érdekében, ami végül életébe került.

KOVÁCS ZSOLT

KRÓNIKA VAGY TÖRTÉNETÍRÓI MŰ? A THEATRUM EUROPAEUM BEMUTATÁSA (1633–1738)

A *Theatrum Europaeum*¹ Majna-Frankfurtban 21 kötetben megjelent újságok gyűjteménye, amely 1618 és 1718 között mutatja be Európa történelmének főbb eseményeit. Először 1633-ban jelent meg, utoljára pedig 1738-ban.² Az események és a kiadás között több év is eltelhetett, ami lehetett pár évtől kezdődően egészen 10–15 év is. Ennek alapján a *Theatrum Europaeum* a korabeli híralapú sajtóorgánumokat tekintve egyértelműen a periodikák közé tartozik. A *Theatrum Europaeum* jelentőségét bizonyítja, hogy teljes sorozatú példányai Európa-szerte számos nagy múltú könyvtárban megtalálhatóak egységesen bekötött kötetekben. A XVII–XVIII. század folyamán egész Európában ismerték és olvasták. Ilyenfajta enciklopédikus művet legközelebb csak Denis Diderot (1713–1784) és Jean le Rond d’Alembert (1717–1783) készített a XVIII. század végén. A *Theatrum Europaeum* utolsó kötetét már heves bírálatok érték mondván, hogy csak történeti eseményeket ismertet elemzés nélkül, így felvetődhet a kérdés, hogy krónikának vagy történetírói műnek tekinthető-e.

A *Theatrum Europaeum* kiadója

A *Theatrum Europaeum* Matthaeus Merian (1593–1650) hatalmas vállalkozása volt.³ Merian 1593. szeptember 22-én született Baselben egy városi tanácsos fiaként. Apja abban a helyzetben volt, hogy támogathatta fia művészi ambícióit.

1 A *Theatrum Europaeum* példányait az Országos Széchényi Könyvtár Széchényi-gyűjteményében illetve a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményében kutattam. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kreutzer Andreának, a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteménye vezetőjének, aki éveken át lehetővé tette, hogy a *Theatrum Europaeum* különböző kötetét eredetiben tanulmányozhassam.

2 Hermann Bingel: *Das Theatrum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des XVII. und XVIII. Jahrhunderts.* Diss. München, 1909, gedruckt Berlin, 1909. Reprint Wiesbaden, 1969. 7. p. (a továbbiakban: Bingel, H.: i. m.)

3 Merian másik nagy kiadói teljesítménye a Német-római Birodalom városait szóban és képben bemutató *Topographia Germaniae* volt. A *Theatrum Europaeum* és a *Topographia Germaniae*

Merian, Dietrich Meyer, zürichi városi tanácsosnál és rézmetszőnél szerezte meg későbbi művészeti tudásának alapjait, itt sajátította el ő is a mesterséget. Ezután egyre több megbízást kapott, ennek révén került Franciaországba, ahol Jaques Callot műhelyében bővítette tudását. Majna-Frankfurtba is elérkezett utazásai során, ahol megismerkedett egy ismert rézmetsző, de Bry lányával, akit feleségül is vett, majd megörökölte apósa könyvkereskedését és műhelyét is.⁴

Miután Merian apósa, Johann Theodor de Bry 1623-ban 62 éves korában elhunyt, annak felesége, Margaretha de Bry egy jelentőségteljes levelet írt vejének Baselbe. Ez a levél Merian életét alapvetően megváltoztatta. Az özvegy arra kérte a rézmetszésben járatos Meriant, hogy jöjjön Majna-Frankfurtba, telepedjen ott le, és segítsen neki a könyvkiadó vezetésében. Levelében részletezte is, hogy milyen munkákat kellene elvégeznie: az elfogyott könyveket rézmetszetekkel ellátva újból kiadni és eladni. Merian anyósa arról is említést tett, hogy néhány majna-frankfurti könyvkereskedő és kiadó arról panaszkodik, hogy városukban hiányzik egy jól dolgozó rézmetsző. Ennek a levélnek a hatására Merian a következő év tavaszán a baseli hatóság engedélye alapján feleségével és gyermekeivel Majna-Frankfurtba költözött, és 1624. november 25-én a városi tanács megadta számára a letelepedési engedélyt.⁵ 1625 októberében de Bry özvegye eladta a kiadót Meriannak és másik vejének, az Angliából származó majna-frankfurti könyvkereskedőnek és kiadónak, William Fitzernek.⁶

Meriannak egyébként már 1624-ben és 1626-ban is jelentek meg rézmetszetei az Officina Bryana kiadó által megjelentett művekben (pl. *Großen Reisen, Icones Biblicae*), de saját neve alatt először 1626-ban jelent meg a *Bibliai Képek* második füzeté a következő szöveggel: „kiadta a baseli Matthaeus Merian”.⁷

1626 júniusában, röviddel azt követően, hogy 1626. június 1-jén Merian hat és fél birodalmi tallérért megkapta a majna-frankfurti polgárjogot, a két tulajdonos egyenlő arányban felosztotta egymás között a vállalkozást. 1626 közepétől tehát Merian a híres de Bry kiadó felének a tulajdonosa lett, amit ettől kezdve saját neve alatt vezetett, és néhány éven belül jelentős vállalkozássá fejlesztett. Hamarosan saját kiadói emblémát is alkalmazott, ami rá és kiadójára utalt: az úgynevezett

között pedig mintegy összekötőlánccszemként áll az *Archontologia Cosmica* (1637/38), az egész akkori világ állapotáról szóló egy kötetes beszámoló. Lucas Heinrich Wüthrich: Matthaeus Merian d. Ä. Eine Biographie. Hamburg, 2007. 333. p. (a továbbiakban: Wüthrich, L. H.: i. m.) 323. p.

⁴ Bingel, H.: i. m. 10. p.

⁵ Wüthrich, L. H.: i. m. 123. p.

⁶ Uő. 127. p.

⁷ Uő. 126. p.

„Ciconia Merianit” (Merian Gólyája), egy csőrében kígyót tartó gólyát, amely körül a „Pietas contenta lucratur” felirat volt olvasható. A gólya a feltámadás, a jámborság és a siker szimbóluma, amellyel az önmaga által saját maga elé tűzött célokra kívánt utalni.⁸

Merian tevékenysége súlypontját kezdettől fogva az eladható kiadványokra és az ezzel összefüggő könyvkereskedelemre helyezte. Soha nem rendelkezett nyomdával vagy könyvkötő műhellyel, csupán a rézmetszéshez szükséges réztáblákkal, amelyek nyomtatását maga végezte. Az eladást elsősorban az évente kétszer megrendezett majna-frankfurti könyvvásáron bonyolította le. Mivel a könyvvásárok alkalmából mindig megjelentettek egy nyomtatott katalógust az új kiadványokkal, Merian kiadói tevékenysége ezek alapján nyomon követhető. A Merian Kiadó neve először az 1626. évi nagybőjti könyvvásár katalógusában szerepelt. Egészen élete végéig, az általa egy-egy vásárra kiadott könyvek száma mindig csekély maradt, egy és kilenc között mozgott, azonban többségében jelentős és gazdagon illusztrált kiadványokról volt szó. Meriannak kis műhelye volt, csak kevés segéddel dolgozott, és saját maga készítette a rézmetszetekhez szükséges réztáblákat. Saját műhelyében csupán előkészítette a kiadásra szánt könyveket, szövegüket azonban más nyomdában nyomtattatta ki, de a címlapok és illusztrációk rézmetszeteit maga készítette és nyomtatta. A kiadványok eladását is ő felügyelte.⁹

Gottfried Krónikája, mint a *Theatrum Europaeum* közvetlen előzménye

Merian 1624-től kiadott egy orvosi, topográfiai és történelmi könyvekből álló sorozatot, amit saját maga díszített metszetekkel. 1629 és 1634 között pedig megjelentetett egy nyolc részből álló történelmi krónikát: Események a világ kezdetétől napjainkig címmel. Ezt a művet Johann Ludwig Gottfrieddal együtt „rendezte sajtó alá”, és a történelmi Krónika utolsó éve (1618) egyben a *Theatrum Europaeum* első feldolgozott esztendeje is.¹⁰

A *Krónika* eseményei a cseh vallásháború kezdeténél érnek véget, amely bele-torkollott a harmincéves háborúba. A *Krónika* befejezésénél már nyomatékosan utaltak a tervezett folytatásra is, és a folytatás címét is megemlítették: *Theatrum Europaeum*. Merian mindenestre nemcsak egyszerűen eddigi munkájának hasonló stílusú folytatására gondolt többnyire kitalált illusztrációkkal, hanem egy szem-

⁸ Uő. 128–129. p.

⁹ Uő. 131. p.

¹⁰ Bingel, H.: i. m. 11. p.

tanúk beszámolóin és korabeli tudósításokon alapuló hiteles történelmi műre. Szóban és képen akarta a Német-római Birodalomban zajló háborút és a világ többi részének történelmi fejlődését a leghitelesebben és a legérdekesebben bemutatni. Gazdag metszetanyagot is tervezett hozzá – minden történelmi szempontból releváns várost, csatát és egyéb fontos eseményt bemutató metszetet, valamint a kor főszereplőinek arcképeit. Az egyes köteteknek — elképzelése szerint — három-négy évente kellene egymást követniük, így elég idő jutna az anyagok alapos feldolgozására. Minden egyes kötetet egy szerzőre bíztak, hogy ezáltal is biztosítsák az egyes kötetek egységes szerkezetét.¹¹

Gottfried 1633. május 11-én meghalt, amikor az összesen nyolc részesre tervezett *Krónika* hetedik részén dolgozott, amely a reformáció 1571–1601 közötti történetét dolgozta fel. A *Krónika* nyolcadik részének szerzője már Johann Philipp Abelin volt, amely az 1601 és 1618 közötti eseményekről számolt be. Abelin tanár volt, de emellett nagyon lelkiismeretes és kiváló stílusú történetíróként is tevékenykedett.¹²

A történelmi *Krónika* és a *Theatrum Europaeum* szerzői közötti egyezést több dolog is bizonyítja. A legtöbb hasonlóságot a *Theatrum Europaeum* első kötetével a *Krónika* nyolcadik, egyben utolsó része mutatja. Ebben a részben ugyanis először a birodalmi eseményeket tárgyalja a szerző, majd ezután következnek a német államokon kívüli történések. Pontosan ugyanilyen elrendezést találhatunk az Abelin szerkesztette *Theatrum Europaeum* kötetekben. Különösen feltűnő, hogy a *Krónikához* hasonlóan az úgynevezett „szórakoztató” rész a *Theatrum Europaeum*-ban is az adott év eseményeinek a végén található.¹³ Figyelemreméltó továbbá a *Theatrum*

11 Wüthrich, L. H.: i. m. 324. p.

12 Uő. 324–326. p.

13 A szórakoztató rész mai fogalmaink szerint bizonyos értelemben „bulvárnak” ill. „társasági híreknek” tekinthető. Például a XV. kötetben található 1697-es esztendőről szóló ismertetésében a szerző ebben a részben megemlíti, hogy Provence-ban egy hermafroditára bukkantak, az orléans-i hercegnő pedig farkasvadászat közben lováról leesve megsebesült, és egy parasztember gyógyította meg a sérült jobb karját, akit ezért a hercegnő bőségesen megjutalmazott. Rómában egy fiatal fiú véletlenül belesett a Tiberisbe, és egy kutya mentette meg az életét, aki utána ugrott, és kihúzta a partra. A szórakoztató rész időjárási szélsőségeket és tüzesetekről szóló leírásokat is tartalmaz. Így megtudhatjuk, hogy 1697-ben itéletidő volt Londonban, rendkívüli hideg Svédországban, hatalmas hó Svájcban. Moszkvában 1696. december 24. és 1697. január 3-a között négy órán belül 1400 ház leégett, Mannheimben pedig 50 újonnan épített ház lett a lángok martaléka. De ebben az esztendőben ugyancsak tűzvész pusztított Cambraiban és Brémában is (a svéd királyi palota egy részének leégését a kötet más részénél tárgyalja a szerző). A szórakoztató rész bűncselekményekről is beszámol: Münchenben sorozatos tolvajlások fordultak elő,

Europaeum első két kötetének kimondottan evangélikus beállítottsága – csakúgy, mint a *Krónikáé*.¹⁴

A *Krónika* kiadásával Meriannak az volt a célja, hogy a történelmi események bemutatásán keresztül az olvasót nevelje, aki majd ezeken keresztül le tudja vonni a megfelelő tanulságokat. Továbbá az olvasók gyönyörködtetése is szándékában állt, ezért illusztrálta a művet metszetekkel, amelyek sok rajongót és barátot szereztek a történelmi krónikának.¹⁵

A *Krónika* sikere megerősítette Merian ifjúkori elhatározását, hogy bemutassa a világ történelmét minden tanult és a világ dolgai iránt nyitott embernek, származásra való tekintet nélkül.¹⁶ Így jelent meg 1633-ban a *Theatrum Europaeum* első kötete (címe szerint második), amely még mindig a *Történelmi Krónika* címet viselte,

Luccában gyilkosság, Rómában pedig testvérgyilkosság történt. A szórakoztató rész másik nagy egységét képezik az ún. társasági hírek (a magasabb társadalmi körök házasságkötései, születései, halálzásai). Az 1697-es esztendő néhány esküvőjét kiragadva: július 5-én házasságot kötött Toszkána hercege és Szászország hercegnője, december 7-én Burgundia hercege és Savoya hercegnője. 1697-ben született a bajor fejedelem fia ill. a portugál király gyermeke, Emanuel. Ebben az esztendőben halt meg március 9-én, 33 éves korában Lord Berklei angol altengernagy, akinek egy flottát kellett volna vezetnie, egy héttel később pedig M. Gabaret francia tengerész-hadnagy. Október végén hunyt el Corti bíboros, míg Ludwig Gustav Hohenlohe titkos tanácsos 66 éves korában halt meg Majna-Frankfurtban.

14 A *Krónika* nyolcadik részében Gottfried a következőket írja 1517-ről, a reformáció kezdetéről: „Luther az Evangéliumot a pápaság alatti sötétségből újra napfényre hozta.” A *Krónika* nyolcadik és a *Theatrum Europaeum* első kötete a katolikus vallást „idejétmúlt vallási vakbuzgalom”-nak nevezi, amely az evangélikusok ellen irányul. A *Krónika* szerzője szerint „a pápisták minden erőfeszítésükkel azon vannak, hogy az evangélikusokra vereséget mérjenek”, míg a *Theatrum Euroaeum* „a katolikusok ártó szándékáról” beszél, „amelynek célpontjai az evangélikusok”. Bingel, H.: i. m. 14–15. p.

15 Uő. 15–16. p.

16 „Már kora ifjúságomtól fogva elhatároztam, hogy ebben a *Theatrumban* avagy a világ történetének színpadán bemutassam az egyetemes történelem eseményeit a világ kezdetétől, mind az egyházi, mind pedig a világi történelem leghíresebb és leghitelesebb történeteit. Ebből a célból a költségeket nem kímélve tudósokat és szerzőket gyűjtöttem egybe, akik nagy szorgalommal, buzgalommal és őszinteséggel végezték munkájukat, és elkészítették a művet a XVII. századig, egészen napjainkig. Az így elkészült mű, a *Theatrum Europaeum* a legdicsőségesebb, legfenségesebb, legőzihetetlen és boldog emlékeztető római császár, Mátvás, a jelenleg uralkodó Ferdinánd császár és Európa más magas rangú potentátjainak tetteit tartalmazza. A művet szép rézmetszetekkel is díszítettük. Nincs kétségem afelől, sokkal inkább reménykedem benne, hogy a *Theatrum Europaeum* nemcsak a most élő kortársaink számára lesz hasznos és kellemes olvasmány, hanem utódaink is örömmel fogják majd forgatni.” Matthaeus Merian ajánlása Majna-Frankfurt polgármesterének és városi tanácsának. *Theatrum Europaeum* I–XXI (a továbbiakban TE) I. (feldolgozott időszak: 1618–1628, megjelenés: 1635).

és szoros kapcsolatban állt Gottfried krónikájával. Ez a kötet az 1629 és 1632 közötti eseményeket tárgyalta, tehát nem volt közvetlen folytatása a *Krónikának*. A hiányzó 1618–1628 közötti évek csak később készültek el.¹⁷ Abelin az 1633-ban megjelenő könyvben Gottfried és Arlanibaeus neve alatt már Gusztáv Adolf harcait is alaposan kielemezte.¹⁸ Abelin egyébként a *Mercurius Gallo-Belgicus* c. periodikában az 1628-tól 1634-ig terjedő időszakot is feldolgozta, igazodva a majna-frankfurti könyvvásárokhöz. Az 1618–1628-as kötetet végül 1635-ben adták ki, és *Folytatásos Történelmi Krónikának* nevezték el alcímében, de a főcíme már *Theatrum Europaeum* volt. 1633-ben még nem gondoltak erre a megnevezésre, és először csak 1634-ben merült fel, hogy ilyen címen kellene folytatni a *Krónikát*.¹⁹ A *Theatrum* kifejezés egyébiránt abban az időben elterjedt volt, és könyvek címében is gyakran szerepelt.²⁰

A Theatrum szó kora újkori értelmezése

A kora újkorban a *Theatrum* fogalom egy kiállítási helyet jelölt. A XVI. századtól virágzásnak indult kiállítási formák, gyűjtemények megnevezésében egyre kiemeltebb szerepet játszott a *Theatrum* szó: különböző tárgyak bemutatását vagy kiállítását nevezték így. Ide tartoztak például orvosi, anatómiai gyűjtemények, bonctermekek is.²¹ A fogalom az ókorból eredő, specifikus építészeti struktúráról, a színházról áttent magára a gyűjteményre. Samuel Quiccheberg 1565-ben írt egy könyvet a *Tu-*

17 A szerző Abelin volt. *Bingel, H.*: i. m. 16. p. Ennek a kötetnek a címlapján a felhőkben Isten szemei alatt egy földgömb látható, középpontban Európával. A földgömböt egy angyal, Pax, Mars és Fortuna őrzi. *Wüthrich, L. H.*: i. m. 326. p.

18 Az 1629–1632 közötti évek történelmét — benne az 1629. március 6-i restitúciós ediktumot, a svédek belépését a német háborúba, Gusztáv Adolf partra szállását Rügen szigetén 1630. július 3-án, Lützennél bekövetkezett halálát 1632. november 6-án — Abelin először a *Frankfurter Meßrelation*ban írta meg. Az itt publikált írása az egyik legjobb forrása a harmincéves háborúnak. Ez érvényes az *Arma Sueciae*-ra is, amely az ún. svéd háborúval foglalkozik 1632-ig. Uő. 326. p.

19 Bár feltűnő, hogy Merian az 1633-ban megjelent kötet előszavában már használja a *Theatrum* szót: „Bücher auf das öffentliche *Theatrum* der Welt producieren”. *Bingel, H.*: i. m. 17. p.

20 Uő. 16–17. p.

21 A *Theatrum Europaeum* beszámol egy anatómiai *Amphitheatrum* létesítéséről 1694-ben. „Mivel manapság nincs semmi visszatetsző abban, ha egy halott személyt felboncolnak, a párizsi sebésztársaság egy anatómiai *Amphitheatrumot* emeltetett, amely varázslatosra sikeredett. Ennek méltatására M. de Santevil, a Saint-Victor kanonokja egy *disztichont* költött, amelyet arany betűkkel írtak fel az *Amphitheatrum* kapuja fölé: „Az emberi holttesteknek ősi *Amphitheatrumok* álltak rendelkezésére, ahol megtudhatjuk, hogyan élhetünk sokáig.” Ugyan-

dományok színháza címmel.²² Ebben részletesen foglalkozott a gyűjtemények be rendezésével. Nemcsak a gyűjtemény helyét, az épületet jelölte a *Theatrum* szóval, hanem magát a gyűjteményt is. A szó olyan fontos jelentéselemeket hordozott továbbá magában, mint „gyűjteni”, „kiállítani”, „rendezni”, „bemutatni”.

A *Theatrum* metaforának a XVI–XVII. században két alkalmazási módja volt ismeretes. Az első az ábrázolási módra vonatkozott, és az olvasónak az ábrázolthoz való viszonyát fejezte ki. Ez a szerző által javasolt, a szerző szándéka szerinti viszony volt. A szerző azt akarta, hogy az olvasó, mint nézője (szemlélője) legyen az adott műnek. A másik a műben szereplő tárgyra vonatkozott. Az a tárgy, amiről a könyvben szó van, az a *Theatrum*. A kora újkorban gyakori volt, hogy a metafora alkalmazása a két végpont között váltakozott, ingadozott.²³

A *Theatrum* metafora kétféle alkalmazási módjának megfelelően a tárgyra vonatkozó alkalmazásmód esetében a történelmet magát is színháznak tekintették, amelynél az ember más emberek játékának a nézője. A történelem úgy tekinthető, mint morális útmutató, epizódok gyűjteménye. Ez a fajta koncepció a *Theatrum* könyvcímbe hangsúlyosan kifejeződik, amely a történelmet úgy ábrázolja, mint erkölcsileg értékes és megtanulandó jelenetek gyűjteményét. Azonban ezeknél a könyveknél soha nem egészen egyértelmű, hogy a *Theatrum Historicum* könyvcím magára az irodalmi ábrázolásra, magára a történelemre vagy mindkettőre vonatkozik-e. A *Theatrum Historicum*ban, mint morális példák gyűjteményében az élet színjátékként fogható fel. A történelem színpadán lejátszódó események okulásra szolgálnak, és mint erkölcsileg értékes példák követendőek: „a világ színháza” (*Theatrum Mundi*) pedig az emberek okulására és vezetésére szolgál. Itt a *Theatrum* metafora azt jelenti, hogy az ember élete a világ színpadán mások példaképévé válhat, és minden esetben tanulságként szolgáló példa lehet: „A történelem

ebből az esztendőből a szerzők egy másik *Theatrum*-ról is tudósítanak, amely ebben az esetben jelenthetett bírósági tárgyalótermet, vesztőhelyet, de átvitt értelemben a „történelem színpadát” is: „Ugyanebben az időben Dauphine-ben a református vallás hét tagját egy másik *Theatrum*-ra állították, és halálra ítélték őket. Az ok az volt, hogy egy csúriben összegyűltek isztentiszteletet tartani. Kettőt közülük Die-ben, ötöt pedig Valence-ben végeztek ki.” TE XIV. 700. p.

22 Neu ediert und übersetzt von Harriet Roth: Der Anfang der Museumlehre in Deutschland, Das Tractat „Inscriptiones vel Tituli Theatri Amplissimi” von Samuel Quiccheberg. Berlin, 2000. In: Markus Friedrich: Das Buch als Theater. Überlegungen zu Signifikanz und Dimensionen der Theatrum-Metapher als frühneuzeitlichem Buchtitel. In: Wissensicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. Das europäische Modell der Enzyklopädien. Hrsg. von Theo Stammen — Wolfgang E. J. Weber. Berlin, 2004. 208. p. (a továbbiakban: Friedrich, M.: i. m.)

23 Friedrich, M.: i. m. 207–211. p.

az emberi élet festménye és színháza, amely minden időkre ráillik” — fogalmazta meg David Chytraeus, német evangélikus teológus. A történelmi példák eme morális haszna volt az oka annak, hogy a kora újkorban példagyűjteményeket állítottak össze. Ezekbe erkölcsileg vagy morálisan „okító” jeleneteket gyűjtöttek össze, amelyeket a „történelem színházában” (*Theatrum Historicum*) az utódok számára követendőnek tartottak. Éppen ezért lehetett ezeket az összeállításokat *Theatrum*-nak nevezni. Bennük összekapcsolódnak a *Theatrum* fogalom korábban már említett dimenziói, mint „gyűjteni”, „kiállítani”, „rendezni”, „bemutatni” a történelem-oktatási módszer funkciójával. Hasonló szerepet töltöttek be a XVI–XVII. századi drámaprodukciónak is, amelyekben folyamatos volt az átmenet az írott és játszott, valamint a festett történelem között. A történelmi olvasmányok, a drámai megjelenítések, a terjesztett prédikációk kiegészítették egymást, és mindegyik ugyanazt a modellt követte: az egyéneket különböző formákban erkölcsi cselekedetek példáival konfrontálták, amelyekből ők erkölcsi „nemesedést” érthettek el, vagy az élethez praktikus útmutatásokat kaphattak. Az egyes ember története felfogható úgyis, mint néző és úgyis, mint cselekvő vagy játszó. Az ember állt a „világ színpadán”, amely később példaként szolgált másoknak. Ez a kettős kapcsolódás a történelemhez, a jelenhez és a múlthoz kifejeződik a *Theatrum* metafora váltakozásában. A *Theatrum Mundi* az élet maga, a jelenlegi élet, amelyben zajlanak az események. A „történelem színháza” úgy vezeti az olvasót, hogy úgy viselkedjen a világ aktuális színpadán — „az aktuális világszínpadon” — hogy ő maga később egy jövőbeni történelem színházának a része lehessen. Jelenleg mindenkinek a *Theatrum Mundi*-ben van, de később átkerül a *Theatrum Historicumba*.²⁴

Egészen más fajtáját ábrázolja a *Theatrum Historicum*-nak Peter Megerlin²⁵ és Christoph Helwig²⁶ műve. Náluk a *Theatrum* az ábrázolásmódra, a bemutatás módjára vonatkozik, pontosabban a szem elé állítás, a bemutatás, az ábrázolás as-

24 Uő. 211–216. p.

25 *Peter Megerlin*: *Theatrum divini regiminis a mundo condito usque ad nostrum seculum, delineatum in tabula mathematico-historica, qua secundum revolutiones conjunctionum & oppositionum magnarum Saturni & Jovis post octo proxime secula redeunt, Historia Ecclesiastica & Politica per omnes Mundi partes omnesque Prvincias Europae, in suas periodos & secula accurate distributa, uno intuitu conspicienda proponitur, cum indice historico-chronologico locupletissimo Rerum gestarum annos & Scriptores, horumque libros & capita sive sectiones indicante*. Basel, 1683.

26 *Christoph Helwig*: *Theatrum Historicum, Revisum & in Annum MDCXXXIX continuatum*, cura J. B. Schuppii. Marburg, 1639.

pektusára.²⁷ Megerlin a történelemtudományt a korábbi, már létező könyvekkel el-
lentétben úgy akarta összefoglalni és bemutatni, hogy az „egy pillantással felfog-
ható” legyen. Ennek megvalósítása érdekében grafikai ábrázolásmódot keresett.
A tények áttekinthetetlen sokaságának dilemmájából a kiutat egy táblázatszerű
bemutatásmódban találta meg. Ehhez a földrajzból vette a példát: ahogyan a föld-
rajztudomány a nehezen közölhető térbeli adottságokat térképeken keresztül lát-
tatja, ugyanúgy a kronológiának is hasonló illetve ennek megfelelő ábrázolás-
módra lenne szüksége. Megerlin szerint a könnyebb érthetőség kedvéért a
Theatrumot Tabulává kell átalakítani. A kötete végén két hatalmas, felcsapható
tábla található. Ezek hozzáférhetőségéhez Megerlin egy 350 oldalas indexet tartott
szükségesnek, amely munkája nagy részét kiteszi. Ennek az elején átfogó, krono-
lógiai taglalások találhatók, amelyek a táblázatok alapját ábrázolják, és ezt a fajta
Theatrum Historicumot alkotják. Megerlin a *Theatrum* és a *Tabula* közé nem tett
egylenlőségjelet, a táblázatot a „történelmi színház” (*Theatrum Historicum*) megér-
tésének ábrázolási eszközének tartotta.²⁸

A térképek példájára, valamint a *Theatrum* és a grafikus ábrázolásmód közötti
összefüggésre utalva, a kora újkorban a térképeket és atlaszokat is *Theatrumnak*
nevezték. A *Theatrum* metafora tehát további jelentéssel bővült, bizonyos grafikai
ábrázolásmód szinonimája lett: az atlaszokat és a történelmi táblázatokat jelölte.²⁹
A *Theatrum* szó „háromdimenziós emlékezeti teret” is jelentett. Giulio Camillo³⁰
egy antik *Theatrum* alapján összefüggésbe hozza az emberi emlékezetet a vilá-
egyetemben levő összes tudással.³¹ A természet is a XVI. század óta a *Theatrum*
újabb metaforája. Mindezt megerősíti Jakob Martini filozófus és teológus
1618-ban Magdeburgban megjelent *Vernunftspiegel* című írásával.³² Martini sze-
rint, aki kimegy a természetbe, felismerheti Istent, mert a természet egy olyan

28 Friedrich, M.: i. m. 212. p.

28 Uő. 216–218. p. Már Megerlint megelőzően 1598-ban Friedrich Husman von Ramedey
Theatrum Historicum címmel különböző események egy nagyon egyszerű, táblázatos átte-
kintését jelentette meg. Friedrich Husman von Ramedey: Succincta imperatorum omnium
eiconographia a Iulio Caesare usque ad Rudolphum II Imperatorem Rom. Item Theatrum des
heyligen Römischen Reichs Darin der uhrsprung / stand / wesen / auff und abnehmen der
stadt Rom / und deß heiligen Römischen Reiches {...} ordentlich und kürztlich gleich wie
in einem memoral verfasst /eröffnet und erkleret wirdt. {...}. Heidelberg, 1598.

29 Friedrich, M.: i. m. 218. p.

30 Giulio Camillo Delminio: L'Idée del Teatro e altri scritti di Retorica. Turin, 1990. 220. p.

31 Friedrich, M.: i. m. 219. p.

32 Jakob Martini: Vernunftspiegel Das ist /gründlicher und unwidertreiblicher Bericht / was die
Vernunft / sampt derselbigen perfection, Philosophia genant / sey / wie weit sie sich erstrecke

Theatrum, amelyet szemügyre lehet venni.³³ A kora újkorban a *Theatrum* szónak természettudományos jelentése is volt, különösen a biológia vonatkozásában, amely megjelenik pl. John Parkinson *Theatrum Botanicum* című művében.³⁴ A könyvben 1800 oldalon keresztül növénymeghatározások rendkívül nagy számával lehet találkozni, amelyet a tudós 17 osztályba sorolt be.³⁵ Hasonló témakörű a korszakból a spanyol-németalföldi Franciscus van Steerbeck könyve is.³⁶

A *Theatrum* metafora lehetett az egyetemek orvosi karának nyilvános boncterme, lehetett a hatalom igazságszolgáltató helye, a vesztőhely. Lehetett országos szakrális hely: Pozsonyban a király, Gyulafehérvárott a fejedelem uralkodói megjelenésének reprezentációs tere. Térképek címében az idő és a tér egységét fejezi ki. Zrínyi *Szigeti veszedelmében* a „nagy *Theatrum*” a háború, maga a pokol, amelyet az alvilág ura zúdít az emberiségre. És jelenthette a *Theatrum* a világűrt, az *universum Theatrum*át, az égboltozat rendjét, a csillagok és a bolygók kiszámítható, ütközésmentes pályáját.³⁷ Korabeli források a gyulafehérvári várbeli piacteret ugyancsak *Theatrum*nak nevezték.³⁸

A *Theatrum Europaeum* szerzői

A *Theatrum Europaeum* címe szerinti első kötete — amely azonban tehát csak a második kötet után, 1635-ben jelent meg — Johann Philipp Abelinust jelölte meg szerzőnek, akiről már G. Droysen kimutatta, hogy azonos Arlanibaeusszal, ill. Godofredusszal.³⁹ Droysen írásában továbbá kifejtette, hogy a történelmi krónika

/ und fñrnehmlich was fñr einen gebrauch sie habe in Religions Sachen {...}. Wittenberg, 1618. 492. p.

33 Friedrich, M.: i. m. 223. p.

34 John Parkinson: *Theatrum Botanicum, the Theater of Plantae. Or An Universall and Compleate Herball*. London, 1640.

35 Friedrich, M.: i. m. 227. p.

36 Franciscus van Steerbeck: *Theatrum Fungorum oft het Tooneel der Campemoelien*. Antwerpen, 1675.

37 R. Várkonyi Ágnes: *Theatrum Europaeum 1648–1748. A vesztfáliai béke Európája*. In: Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 4. sz. 957–960. p.

38 Kovács András: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: Idővel paloták. Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp., 2005. 251. p.

39 G. Droysen: *Arlanibaeus Godofredus Abelinus. Habilitat.-Schrift*. Berlin, 1864.

és a *Theatrum Europaeum* első és második kötetének szerzője azonos.⁴⁰ Arra is utalt, hogy a két mű ugyanabban a nyomdában készült, és mindkettő a Merian Kiadónál jelent meg. A nyomda kiválasztásánál az lehetett a döntő érv, hogy mindenképpen olyan nyomdát találjanak, amely kevésbé terhelt más munkákkal, és gyors szállítást ígért. Akkoriban a szerzők, szerkesztők nemigen voltak a kiadókhöz kötve, mint ahogy a kiadók sem a nyomdákhoz. De előfordultak kivételek: így Meriannál dolgozott Abelin, ezen kívül S. Latome és M. Meyer számára is kompiálta a *Mercurius Gallo-Belgicus*ban.⁴¹

A *Theatrum Europaeum* címe szerinti második, de elsőként megjelent kötete az 1629–1632 között történeteket dolgozza fel. Ennek a szerzője is Abelin volt, amely kiderül egy levélből, amelyet Merian írt Johann Zieglernak Zürichbe 1633. december 18-án. A levélben Merian azt kérte Zieglertől, hogy nézze át és javítsa ki a Svájcra szóló részeket, és bocsásson Abelin rendelkezésére olyan dokumentumokat a következő kötet számára, amelyek az 1633-as esztendőről szólnak, különös tekintettel Konstanz svéd ostromára 1633 szeptemberében és annak protestáns szövetségesek általi támogatásáról.⁴² Abelin a küldött anyagok segítségével a *Theatrum Europaeum* második kötetében részletesen írt ezekről az eseményekről.

Az 1633. évi böjti könyvvásárra megjelent második kötet egy kerekén 700 duplaszabás oldalból álló, fólió-formátumú kiadvány. Még nem *Theatrum Europaeum* volt a címe, hanem Gottfried *Krónikájának* a folytatásaként a következő címet viselte: *Historischer Chronicken Continuation*. Sőt a címloldalon egy tartalmi ismertető mellett ez állt: *Historische Chronick*. Ezt a kötetet Merian ifj. János Miksának ajánlotta 1633. április 8-ai keltezéssel. A szerző, Abelin ebben a kötetben egyértelműen protestáns párti, hiszen Gusztáv Adolf svéd király 1632. február 11-én bevonult Majna-Frankfurtba, a birodalmi város pedig kezdetben támogatta. Ennek fejében a svéd király védelmet biztosított a város számára, szabad áthaladást engedélyezett a kereskedőknek, és a könyvvásárt is pártfogásába vette. Majna-Frankfurtban a Gusztáv Adolf iránti lelkesedés ekkor nem ismert határt, a lützeni csatában bekövetkezett halála pedig hírnevét a végtelenségig fokozta. Azonban miután a Bernhard von Weimar vezette császári hadsereg 1634. szeptember 6-án Nördlingennél megverte a svédeket, Majna-Frankfurtban mérséklődött a svédek iránti lelkesedés. A szabad birodalmi város alkalmazkodott az új helyzethez, nyitottságot mutatott a császárral

40 Bingel, H.: i. m. 11. p.

41 Uő. 11–12. p.

42 Wüthrich, L. H.: i. m. 326. p.

szemben, belépett a prágai szövetségbe, a svédek pedig elűzte a városból. Meriannak is igazodnia kellett az új helyzethez — igaz mindezt nem szívesen tette.⁴³

A második kötet 1637-ben megjelent második kiadását Johann Flitner történelemmel újraíratta, aki ebből a kiadásból kihagyta Abelin svédeket pártoló és Habsburg-ellenes szakaszait.⁴⁴ Az olvasóhoz intézett előszavában Merian közzétette Abelin 1634. szeptember 12-én bekövetkezett halálhírét, majd rosszállóan a következőket írta korábbi szerzőjéről: „Abelin gyakran kevés szorgalmat fordított a munkára, és sajnos nem tartózkodott a pártosságtól”.⁴⁵

Flitnert Merian tovább foglalkoztatta a *Theatrum Europaeum* harmadik kötetének előkészületi munkálataival, azonban a harmadik kötet végül az assenheimi egyházi ember és tanár, Heinrich Oraeus műveként jelent meg. Flitnert ismeretlen okokból Merian még a munka befejezése előtt elbocsátotta. Az 1639-ben megjelent harmadik, (1633–1638 közötti évek eseményei) és az 1643-ban napvilágot látott negyedik kötet szerzője is Oraeus volt, aki Strassburgban és Majna-Frankfurtban teológiát tanult, majd utazásokat tett, amelyek során Angliába és Rómába is eljutott. Ezután Hessenben tanárként működött, majd 1639-ben Hanauban hivatalt vállalt. Ekkor kezdte Merian megbízásából szerkeszteni a *Theatrum Europaeum*-ot, amit igyekezett előítéletek nélkül írni. A nördlingeni csata utáni megváltozott politikai helyzet amúgy sem tette volna lehetővé a császárellenes beállítottságot a mű számára — mindenestre Merian ezt világosan a tudomására hozta. Oraeus különös érdeklődést mutatott Gusztáv Adolf személye iránt, és reménykedett egy, a svédek beavatkozásával létrejövő igazságos vallásbékében. Általában is gyűlölte a háborúkat, többször panaszkodott a „háborús örület” ellen, és békéért könyörgött.⁴⁶

43 Uő. 326–327. p.

44 A második kötet második kiadásának címlapján már nem az állt, hogy „Johannem Philippum Abelinus készítette”, hanem a következő megjegyzés: „A kötetet kezdetben I. P. A. Magister írta, azonban Johannem Flitnerum nagyrészt revidálta és kijavította.” Uő. 328. p.

45 Ugyanakkor dicséri Flitnert, „aki a kötetet ellenőrizte, a felesleges részeket belőle kivette, ahol hiány mutatkozott, és méltó volt a történelmi közlésre, azokat a részeket belevette, és összességében az egész kötetet feljavította”. Uő. 327–328. p. Hermann Bingel müncheni disszertációját 1909-ben a *Theatrum Europaeum* szerzőinek szentelte, akiknek munkásságát elsősorban a forráskritika és beosztási kritériumok alapján vizsgálta és minősítette. Abelin — a *Theatrum Europaeum* első két kötetének szerzője — Bingeltől „nagyon jó” minősítést kapott. Stílusát kiemelkedőnek minősítette koncentráltságában, folyamatosságában, gördülékenységében. Uő. 329. p.

46 Oraeus 1646-ban hunyt el. Bingel értékelése szerint Oraeus inkább a stilisztikában erősebb, semmint történelmi íróként. A részletekben kimutatható sok hanyagság, megbízhatatlan források felhasználása és a sok ismétlés az Oraeus által írt kötetekben a *Theatrum Europaeum* mi-

Feltételezhetően Oraeus hiányosságai miatt keresett Merian új szerzőt az ötödik kötet (1643–1647. június) számára, amelyet a költő és történész, Johann Peter Lotichius személyében talált meg.⁴⁷ Merian az ötödik kötet megírása mellett felkérte Lotichius, hogy írja meg az első négy kötet latin fordítását is. Merian Karl Gustav Wrangel svéd marsallnak írt egy levelet 1647. szeptember 18-án, amelyben tájékoztatta, hogy „mindaz, ami az első négy kötet német verziójában hiányos vagy pedig teljesen hiányzik, az az új latin kötetben ki van javítva, és ki van egészítve”.⁴⁸ 1646-ban Merian és Lotichius kiadták latinul az Abelin által írt első két kötetet,⁴⁹ több mint 1200 oldalon, fólió alakban. Az 1645. augusztus 1-én keltezett ajánlást III. Ferdinándnak címezte, egyúttal reagálva a megváltozott politikai helyzetre kihagyta a latin fordításból Abelin evangélikuspárti szemléletét. Ebben a kötetben található még egy ajánlás a nyolc választófejedelemnek. 1650-ben, néhány nappal Merian halála után látott napvilágot a második latin nyelvű kötet, amely Oraeus két művét tartalmazta,⁵⁰ ugyancsak III. Ferdinándnak és a nyolc választófejedelemnek szóló ajánlással. A két latin nyelvű kötet felépítése elviekben hasonló, eltekintve a címtől és a *Faciei*-be utólag beillesztett uralkodói képmásokkal. Arra vonatkozóan nincsenek információink, hogy vajon Merian tervezte-e a többi kötet latin nyelvű kiadását is, de ez teljességgel elképzelhető.⁵¹

A Lotichius által írt ötödik, német nyelvű kötet 1647 nyarán jelent meg, és az 1643–1647 közötti éveket ismertette. A Merian által aláírt ajánlás 1647. szeptember 6-án Karl Gustav Wrangelnek szólt. Úgy tűnik azonban Merian az ötödik kötetet túlságosan hamar kinyomtathatta, mivel csak szeptember 18-i levelében kérte Wrangel engedélyét, hogy a kötetet neki ajánlhassa. Az ajánlást Wrangel 100 dukáttal jutalmazta. A neki ekkor leszállított német és latin nyelvű kötetek még mindig megvannak Stockholmtól 50 kilométerre északra fekvő kastélyában. Ennek a kastélynak eredetiben fennmaradt könyvtárában egyébként Merian legtöbb nyomtatott műve megtalálható, gyakorlatilag „nyomdafriss” állapotban.⁵²

Lotichius rendszerező elvként Oracushoz hasonlóan ugyancsak a hónapokat használta, ami hasonlóképpen monotonitást kölcsönzött a műnek. Szövegét teljesen

nőségi hanyatlását vonták maguk után. A kötetek hónapok szerinti monoton rendezési elve pedig fásasztólag hat az olvasóra. Uo.

47 Korábban már dolgoztak együtt, amikor 1629-ben Merian kiadta Lotichius egy orvosi művét. Uő. 330. p.

48 Uo.

49 *Theatrum Europaeum I–II. Rerum Germanicarum Libri*. Uő. 330., 333. p.

50 *Theatrum Europaeum III–IV. Theatri Europaeo-Germanici Faciei*. Uo.

51 *Wüthrich, L. H.*: i. m. 329–330., 333. p.

52 Uő. 330. p.

az időközben Münsterben megkezdődött béketárgyalások sikeres lezárásához igazította. Bár semlegességre törekedett, és már nem tűnik hangsúlyozottan svédbarátnak, mégis megállapítja, hogy a svédekét Németországban tulajdonképpen idegen betolakodóknak tekintik.⁵³ Lotichiust orvosként érdekelték az orvosi, természettudományos vonatkozások. Az örökösökkel heves vitái voltak, különösen ifj. Matthäus Meriannal, mivel a kiadó úgy vélte, hogy Lotichius szándékosan beleírt a kötetbe tudományosan helytelen adatokat, amelyekért a kiadó nem vállalta a felelősséget, sőt az ötödik kötet további két kiadásából (1651, 1707) nevét is törölték.⁵⁴

53 Bingel megállapítja, hogy Lotichiust szerzőként alig lehet többre értékelni Oraeusnál. Azonban leszögezi, hogy a rossz forrásanyagot viszonylag jól használta fel. Uo.

54 Uő. 330–331. p. A *Theatrum Europaeum* különböző kötetekben gyakran előfordulnak ún. csodás elemek, amelyekben keverednek a természettudomány, babona, félelem elemei. Megfigyelhető, hogy a kötetek előrehaladtával ezek száma csökken, és a természettudományos leírások, ábrázolások (pl. üstökök ábrázolása, Vezúv kitörése) egyre pontosabbak lesznek, a „tudományos elem” egyre inkább előtérbe kerül. Egy 1653. évi leírásban a francia királyi udvar és XIV. Lajos is felbukkan, és amely arról szól, hogy a fontainebleau-i erdőben egy kegyetlen és csodás állatot fogtak el. „A fontainebleau-i erdőben egy ismeretlen, vad és kegyetlen állatot fogtak el, amelyet nőstény farkasnak tartottak, mivel a kölykeit is megtalálták az említett erdőben. Ez a kegyetlen állat egy év leforgása alatt több mint 140 embert ölt meg, részben a környező falvakból, részben más, az erdőn átutazó személyeket. Ezeket szörnyűséges módon szétépte és megette. Ezenkívül szétmancsolt rengeteg lovat, szarvasmarhát és egyéb állatot is, amelyeknek maradványait ugyancsak megtalálták az erdőben. Az állat hús mérgező körzetben hihetetlen retteget váltott ki az emberekből. Rengeteg vadász eredt a nyomába. Végül a 12 legjobb lövőnek sikerült leterítenie, akik hosszú csővű puskákkal voltak felszerelve. A vadászok cselhez folyamodtak. Elbújtak egy bozótban a réten, ahová a bárányokat egy női személy kihajtotta legelni. Mivel tudták, hogy az állat nőnemű, ezért úgy tartották, hogy a nőt nem fogja bántani, hanem csak férfiakra ront rá. Nemsokkal később a rettegett állat előjött az erdőből, nekitámadt a pásztornőnek, de ekkor a 12 lövész elkezdett egyszerre tüzet nyitni. Az állat halálos lövést kapott, a földre rogyott. Mindez éppen nagypénteken történt április 11-én (1-én). Az emberek az állatot kiszigerelték, és a gyomrában egy emberi ujjat találtak egy pompás gyűrűvel együtt. Öfelsége, a király is látni kívánta ezt a kegyetlen szörnyet. A tetemet egy kordén a palotába vitték, ahol megszemlélhette az udvar. Néhány nappal később az állatot megnyitták, és szénával és más anyagokkal kitöltték, hogy bárki megtekintesse. Ennek az állatnak a szokatlan kegyetlensége mellett azt is megfigyelték az emberek, hogy a hátsó lábai oroszlánéhoz vagy griffmadaréhoz voltak hasonlatosak, míg az elülső lábai medvére emlékeztettek. A feje pedig farkasra, míg a hasa és a farka egy agárra hasonlított.” TE VII. 393. p. A legenda azonban tovább élt, mivel egy 1655-ből származó beszámoló szerint „Fontainebleau-ban a királyt láz döntötte le a lábáról, ami miatt néhány napig ágyban kellett fektüdnie. Azonban nemsokára felépült, és majdnem egész nap vadászattal szórakoztatta magát. Különösen két-vagy három állatra vadászott szakadatlanul, amelyek a parasztok szerint néhány év leforgása alatt 600 embert felzabáltak.” Uo. 736. p.

A következő, hatodik kötet (1647 július–1650) csak öt év múlva jelent meg 1652-ben. Az id. Matthaeus Merian halálától kezdve az ifj. Matthaeus Merian foglalkozott elsősorban a kiadó ügyeinek, így a *Theatrum Europaeum* kiadásainak továbbvitelével. Ő gondozta 1687-ben bekövetkezett haláláig a VI–XII. köteteket, amelyeknek eseményei 1647-től kezdődnek — a vesztfáliai békekötés kezdetétől —, és utána különösen a svéd korona által folytatott háborúkra vonatkoznak. Ifj. Merian ezeknek a köteteknek az elkészítésénél is tevékenyen közreműködött mind a képanyag beszerzésénél, mind pedig a csaták, hadjáratok leírásánál. Ennek során felhasználta szerteágazó kapcsolatait, mint ahogy Wrangel tábornokhoz fűződő barátságát is. Három svéd erődítéstiszt — Conrad Mardefeld, Erik Jönsson Dahlberg és Carl Heinrich von der Osten — is sokat segített neki a hadiesemények leírásánál és a metszetek elkészítésénél.⁵⁵

Az örökösök egy újabb szerzőt is bevontak a sorba, a regensburgi Johann-Georg Schledert (1610 körül–1689), aki mind a hatodik, mind pedig a hetedik (1651–1657. március) kötetet írta. A hetedik kötet észrevehető késlekedéssel csak 1663-ban jelent meg. Schleder költő volt és majna-frankfurti gimnáziumi tanár. Mindig különös érdeklődést mutatott az őt formáló városok, Regensburg és Majna-Frankfurt iránt. Protestáns érzelmű volt, de igyekezett semlegességre törekedni, azonban elítélt minden nem keresztény vallást, különösen a keresztény szeparatizmus ellen lépett fel erőteljesen. Rendszerező elvként Abelinhez hasonlóan a hónap helyett az évet választotta, ehhez pedig az őt követő szerzők is tartották magukat. A leírt eseményektől való jelentős időbeli távolság Schleder számára jobb forráskritikát tett lehetővé.⁵⁶ A hetedik kötet címlapján először jelent meg az *Irenico-Polemographia* felirat, amely szó szerint azt jelenti, hogy „béke és háború leírása”. Ez a jelzés a tizedik kötetig fennmaradt, akkortól azonban eltűnt.⁵⁷

A VIII–IX. (1657. április–1665) és a X. kötet (1665–1671) egy részének a szerzője a sziléziai Martin Meyer volt (1640 körül–1672). Az általa írt kötetek az 1658-tól 1668-ig terjedő időszakot ölelik fel, azaz I. Lipót és XIV. Lajos uralkodásának első részét. Meyer Majna-Frankfurtban történeti publicistaként tevékenykedett anélkül, hogy bármiféle hivatali betöltött volna. A *Theatrum Europaeum*-nál

55 Wüthrich, L. H.: i. m. 331. p. 1652-től a kiadó megnevezése a következő: „Matthäi Merians Seel. Erben” — azonban mindennek az igazi hajtőereje ifj. Matthäus Merian volt. Uo.

56 Bingel szerint a Schleder által írt kötetek Abelin kötetei mellett az egész könyvsorozat legjobbjai közé tartoznak. Uo.

57 Uo. 331–332. p.

végzett munkája a forrásanyag gondos és alapos megválasztásáról és kiértékeléséről tanúskodik. Mindvégig objektivitásra törekedett.⁵⁸

A tizedik kötet második részét (1668–1671) Wolfgang Jakob Geiger fejezte be, aki eredeti foglalkozását tekintve jogász volt.⁵⁹

A XI–XV. köteteknél (1672–1700) nincs feltüntetve a szerző, ráadásul a XV. kötetet nem „Matthaeus Merian örökösei” adták ki, hanem „Carl Gustav Merian” örökösei. Karl Gustav Merian (1655–1707) ifj. Matthäus Merian első gyermeke volt, aki I. József császártól nemesi rangot kapott. Berlinben élt, és a porosz Titkos Kamaratanács tagja volt. Úgy tűnik, hogy élete vége felé a *Theatrum Europaeum* különböző köteteinek kiadásait aktívan szorgalmazta és elősegítette. Az ismeretlen szerzők által írt öt kötet hasonló stílusban van megírva, mint Meyer és Geiger kötetei.⁶⁰

A XV. kötetet — amely az 1696 és 1700 közötti éveket tekinti át, és amelyet az 1697. évi rijswijki békekötés kapcsán különösen sokat tanulmányoztam — részletebben mutatom be, hogy egy köteten keresztül teljesebb képet kapjunk a *Theatrum Europaeum* felépítéséről, szerkezetéről. Bár a XV. kötet szerzője ismeretlen, annyi azonban bizonyos, hogy Majna-Frankfurtban élt és írt. A munkamódszere alig különbözött a *Theatrum Europaeum* többi szerzőjének módszerétől. Figyelemreméltó, hogy rendkívül jó történelmi ismeretekkel rendelkezett, sőt gyakran visszautalt, illetve megtárgyalt korábbi kötetekben részletezett eseményeket. Feltűnő továbbá, hogy az égi és csodajeleket — elődeitől eltérően — bizonyos távolságtartással kezelte.⁶¹

Az anyagok elrendezésében a szerző legalábbis kezdetben az elődök nyomdokain haladt, később azonban módosításokat hajtott végre, bár a korábbi rovat szerű elrendezésen érdemben nem változtatott. A XIII. kötettől kezdődően határozta el a szerző, hogy a háborús eseményeket évről-évre és nem pedig országoként mutatja be. Ily módon beszámolt a császár, a lengyelek, a moszkvaiak és a velenceiek török elleni harcáról, majd részletesen tárgyalta a francia–német összecsapásokat. Az évről-évre való ismertetést azért választotta, mert ha a különböző háborús eseményeket a megfelelő országok rovatában ismerteti, akkor az egész leírás szakadozottá vált volna, ráadásul ugyanaz az esemény többször is szerepelt volna. Ezután

58 Uő. 332. p.

59 Uo. Noha Geiger a tizedik kötet címfoldalán egyedüli szerzőként van megjelölve, Bingel azt valószínűsíti, hogy csak a tizedik kötet második fele származik Geigertől. Uo.

60 Uo. Bingel úgy véli, hogy mind a XI. kötet — amely különösen a brandenburgi választófejedelemség ügyeivel foglalkozik — mind pedig a XII–XV. kötetek különböző szerzőktől származnak. Uo.

61 Viszont előszeretettel velt jeleket felfedezni a számokban, és feltűnt neki, hogy több királyi személy az évszázadváltás előtt halt meg, amiből arra következtetett, hogy Isten a küszöbönálló új évszázadot a történelem színpadán új szereplőkkel akarja megkezdeni. Bingel, H.: i. m. 95. p.

már újra a Schleder által jól ismert országokénti rovatok következnek. Azonban ezeknél is további felosztásokat hajtott végre. Például már szétválasztotta Hollandia történetét a spanyol-németalföldi részre és az Egyesült-Hollandia történelmére, vagy Itália államait is egyenként mutatta be. Különösen részletesen taglalta a Német-római Birodalmat, még hozzá rang szerint. Először következtek magára a császárságra vonatkozó események, majd a további sorrend: választófejedelemségek, hercegségek, grófságok, majd végül különböző világi és egyházi rendek történései. Ez a beosztás a kötetnek egészen sajátos jelleget kölcsönöz; a korábbi kötetekben ugyanis a Birodalom csak egy rovat volt a Németországon kívüli államok mellett.⁶²

A háborús cselekményeknek két nagy csoportjuk van. Egyik a német-francia, másik a keresztény-török háborúk csoportja. Mindkét esetben a szerző pártállása természetesen adott. Birodalmi németként és keresztényként a franciák és a törökök ellen ír. Franciaországot a Német-római Birodalom általános ellenségének tekint. A szerző szerint a francia követelések békétlenséget szülnek, és bár XIV. Lajos úgy tesz, mintha békére vágya, egyre-másra foglalja el a Birodalom erődjait, sőt megszállta Strassburgot is, amely pedig a Birodalom előretolt bástyája. A szerző különösen élesen írt a franciák által Pfalzban elkövetett hírhedt erőszakoskodásokról, gyújtogatásokról, hiszen mindezeket a cselekményeket a franciák látszólagos okokkal akarják igazolni, de a szövetségesek a franciákon tartják a szemüket, és a világ tudomására hozzák barbár cselekedeteiket, ráadásul mind fegyveresen, mind jogilag megteszik a szükséges ellenlépéseket. Különösen Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedeleme franciaellenes tetteinek szentelt nagy teret a szerző.⁶³

A háborús és politikai események mellett a szerző nagy figyelmet fordított a vallási kérdésekre is. Abból a módból, ahogyan az eseményeket megközelítette, egyértelműen kitűnik, hogy a szerző protestáns. Különösen kiviláglik ez abból, ahogyan például a hugenották elűzéséről beszélt. Az inkvizícióról is elítélően írt, idejét múlt és felesleges eljárásnak tartja. De vallási beállítottsága megnyilvánul abban is, ahogyan az angliai trónváltást említi.⁶⁴

A XV. kötet által feldolgozott esztendőik közül különösen jelentős volt az 1697-es év, amelynek során a szerző kiemelt terjedelemben foglalkozott a pfalzi háború befejező szakaszával, a rijswijki béke előzetes tárgyalásaival és magával a kongresszussal, továbbá a lengyel királyválasztással. A szerző magyar szempont-

62 Uő. 95–96. p.

63 Uő. 96–97. p.

64 Uő. 98. p.

ból jelentős eseményeket is feldolgozott, amelyek közül kiemelkedik az 1697. évi török elleni hadjárat és ennek csúcspontja, az 1697. szeptember 11-i zentai csata.⁶⁵ A „legnagyobb győzelemről” a *Theatrum Europaeum* egy kétoldalas metszetet is közölt, amelyen jól kivehető a császári csapatok elrendezése, a híd ágyúzása és a törökök fejvesztett menekülése.⁶⁶

A XV. kötet emellett a Tokaj-hegyaljai felkelésről is hírt ad, császárpárti szemszögből a felkelőket „rablóbandaként” jellemzi.⁶⁷ A felkelés kitörését a *Theatrum Europaeum* a következőképpen mutatja be: „A felkelés 1697 júniusában tört ki Tokajtól 17 mérföldre, Újhely nevű mezővárosban. Itt az éves vásáron rajtatűtöttek a katonák, és Tokaj Ferenc vezetésével zászlót bontottak Thököly Imre fejedelemre hivatkozva. A hazájukért, a jólétért és a szabadságért harcoltak. Kiáltványt is közlétettek Thököly Imre nevében. A felkelők jelentős gyalogos és lovas sereget alakítottak ki. Vezetőjük a húsz év körüli Tokaj Ferenc volt. Hozzájuk csatlakozott Szalontai György tehetős jobbág, Bajusz Gáspár pataki tisztt és egy Bakes nevű tokaji kapitány. Először Deák Pál ezrede aratott felettük jelentős győzelmet, majd több császári sereget is odavezényeltek. Vaudeamont Károly herceg és [Ottavio] Nigrelli vezetésével felégették Tokajt. Július 19–20-án Sárospataknál levertek a lázadást. A vezetőket kerékbe törték, a parasztoknak viszont megkegyelmeztek, mert őket a katonák tévesztették meg. A felkelés leverése után csend és nyugalom honolt Magyarországon.” A *Theatrum Europaeum* tehát kiemeli, miszerint a felkelők a hazáért és a boldogulásért fogtak fegyvert, és nem utalt arra, hogy a felkelés veszélyeztette volna a törökök elleni háborút.⁶⁸

Karl Gustav Merian 1707-ben bekövetkezett halála után örökösei egy új szerzőt választottak, azonban nem engedték meg neki, hogy név szerint feltüntesse magát.⁶⁹ Az 1802-ben megjelent *Bibliotheca Historica* c. munkából mindenesetre kiderül, hogy a XVI–XIX. kötetek (1701–1712) szerzője Daniel Schneider volt, aki 1667-ben született Breslauban, papként és udvari prédikátorként tevékenykedett a

65 A zentai csata leírását ld. TE XV. 115–127. p.

66 Uo. 118–119. p.

67 „Rablóbandák garázdálkodtak az utakon és vizeken egyaránt, és rendre elrejtőztek a Buda és Eszék közötti mocsaras területeken. Azonban a császári katonaság [Dietrich Heinrich Freiherr von] Nehem tábornok vezetésével leverte őket, és az elfogottakat ki is végezték. Ezenkívül előkészületek történtek a császári katonaság minél kevesebb költséggel járó magyarországi elszállásolása ügyében is.” Uo. 236. p.

68 G. Etényi Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. In: Hadtörténelmi Közlemények. 116. (2003) 3–4. sz. 684–685. p.

69 Wüthrich, L. H.: i. m. 332. p.

Solms-Laubach-i grófságban, majd jogászként működött Michelstadtban. A drezdai Miasszonyunk templomának is volt a prédikátora.⁷⁰

Az 1734-ben megjelent XX. kötet (1713–1715) még mindig a „Carl Gustav Merian” örökösei kiadói megjelölést viselte, noha ő már 1707-ben meghalt. Id. Matthaeus Merian utolsó leszármazottai, akik akkoriban még Majna-Frankfurtban éltek, unokája, Daniel (1672–1743), aki hadmérnök, és ennek fia, Karl Matthäus (1705–1770) egy nemesi rangot kapott festő voltak. Kiadóként egyikőjük sem jöhetett számításba.⁷¹

A XXI. zárókötet (1716–1718) nélkülözi a kiadói megjelölést. Az 1718-as évvel fejeződik be, amellyel a *Theatrum Europaeum* éppen százéves évfordulóját ünnepelte — mint ahogyan a címdalalon is feltüntették („Iubilaeum Theatri Europaei”). A zárókötet bevezető része az összes eddigi kötet lényeges részeinek összefoglalását tartalmazta, így mintegy regiszterként is lehet használni.⁷²

Az ajánlások

A legtöbb kötet ajánlást is tartalmaz egy rangos pártfogó felé. A kiadó mindvégig igyekezett a köteteknek magas rangú támogatót keresni, aki nyilvánvalóan anyagiilag is segítette a megjelenést, és növelte a kiadvány presztízsét. A pártfogó kiválasztása egyes köteteknél összefügghetett az illető személy vizsgált időszakban játszott szerepével, mindenesetre az ajánlás szövegében a kiadó a patrónus érdemeit nem magasztalta, csak a neki kijáró tiszteletet adta meg, például a címek tekintetében.

Az I. kötetet a kiadó Majna-Frankfurt polgármestere és Majna-Frankfurt birodalmi város városi tanácsának, a II. kötetet ifj. János Miksa Majna-Frankfurt birodalmi, választói és kereskedőváros tanácsosának ajánlotta.

A XVII. századi újságkiadás legfontosabb centrumai Augsburg, Regensburg, Köln, Majna-Frankfurt, Nürnberg és Hamburg voltak. Ezek egyszerre voltak nagy forgalmi hírközpontok és a nyomdászat fellegvárai. Majna-Frankfurt Lipcse mel-

70 Bingel úgy véli, hogy a XX–XXI. (1713–1718) kötetet is Schneider írta, amelyek 1734-ben és 1738-ban jelentek meg a Merian kiadó 1727-ben bekövetkezett hanyatlása után. Ennek alapján Schneider majdnem negyven éven át hűséges maradt a Merian kiadóhoz. Bingel Abelin mellett Schneidert tartja a sorozat legfigyelemreméltóbb szerzőjének. Schneider munkája a történelmileg lényegesen koncentrálódik, szövegét tárgyilagosan formálja meg a rendelkezésre álló források alapos kiértékelésével. Uo.

71 Uő. 332. p.

72 Uő. 332–333. p.

lett már ekkor is híres volt félévenkénti könyvvásáraitól. Majna-Frankfurt a postai útvonalak metszéspontjában feküdt, ezenkívül ott működött a birodalmi cenzúra. A mainzi érsek közelsége is befolyásolta a megjelenő lapok tartalmát.⁷³ A fenti okok is közrejátszhattak abban, hogy Merian az első két kötetet magas rangú majna-frankfurti városi tisztségviselőknek ajánlotta, lévén a *Theatrum Europaeum* majna-frankfurti újság. A későbbi kötetekben is megfigyelhető egyfajta tiszteletadás a város potentátjai felé. A VIII. kötet (1667) az akkori polgármester érdemeit emelte ki a Lipót 1658. évi császárrá választását követő zavargások megszüntetésében: „Azonban ezt a régóta várt és ünnepi napot súlyos incidens zavarta meg. Estefelé néhány fickó a köznépből hatalmas csődületet okozott, mivel elkezdtek lebontani a fahidat, a deszkákat pedig elhordták. Már nekiestek az ökörsütéshez épített konyhának is, a katonák egyre nehezebben tudták fenntartani a rendet. Ekkor azonban a frankfurti polgármester, Christoph Bender úr — aki rendkívül értelmes férfi volt, Ófelsége is tanácsosai közé emelte, és arany láncot és azon függő nemesi címet adományozott neki, titulussal és névvel, amely a Biententhal volt — rendkívül határozott és bátor fellépésével megakadályozta a még nagyobb bajt. Személyesen ment a tömeg közé, akik látva bátorságát és bölcs érvelését, szépen hazamentek. Így ért véget a nagyon régóta várt császári koronázás napja.”⁷⁴

A III. kötetet György hesseni tartománygrófnak, az V. kötetet Karl Gustav Wrangel királyi svéd tábornoknak ajánlották, miközben a IV. kötetben nem szerepelt ajánlás.

Az 1647-ben megjelent ötödik kötet nagy terjedelemben foglalkozott a harmincéves háború utolsó szakaszával, ezen belül is Svédország szerepével, amelyben kiemelkedő szerepe volt a livóniai származású Wrangel tábornoknak. A kötet megjelenésekor pedig már zajlottak a münsteri és osnabrücker béketárgyalások, így valószínűleg a kortársak már higgadtabban értékelték a háború eseményeit, így magyarázható a svéd tábornoknak szóló ajánlás egy, a Német-római Birodalom területén megjelenő kiadványban.

A VI. kötetet Károly Gusztáv rajnai palotagrófnak, a VII. kötetet Heinrich Wilhelm Starhemberg grófja, császár titkos tanácsos és udvari marsallnak, a VIII. kötetet III. Frigyes Dánia királyának ajánlották. Utóbbi kötet egyébként nagy teret

73 G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp., 2003. 44. p.

74 TE VIII. 492–494. p.

szentelt az északi háború eseményeinek, amelyet az 1660. évi oliwai béke zárt le, így kézenfekvőnek tűnik a dán királynak tett ajánlás.⁷⁵

A IX. kötetet V. Lajos hesseni tartománygrófnak, a XI. kötetet Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem számára ajánlották, míg a X. kötetben ismét nem szerepeltek ajánló mondatok. A XI. kötet az 1672–1678/79 közötti időszakot öleli fel, amely időben pontosan egybeesett az úgynevezett holland háborúval. Miután 1672 elején XIV. Lajos megindította a háborút Hollandia ellen a brandenburgi választófejedelem Hollandia, ill. annak szövetségese, a császár pártjára állt, később azonban Franciaországhoz közeledett (vossemi béke).⁷⁶ Jól megfigyelhető tendencia, hogy a kiadó igyekezett olyan pártfogókat találni a kötetek számára, akik az adott kötetben tárgyalt időszak eseményei során sokszor szerepeltek, vagy jelentős szerepet töltöttek be. Mivel pedig az események és a kiadások között sokszor évek teltek el (a XI. kötet esetében például ez négy év), így az esetleges sebek behegedésére is maradhatott elég idő, ráadásul az olvasók figyelmét már újabb történések kötötték le. Azonban a *Theatrum Europaeum* megelőző kötetének ismeretében az újabb eseményeket már könnyebben tudták értelmezni.

A XIII. kötetet az új brandenburgi választófejedelemnek III. Frigyesnek ajánlotta a szerző. A XIII. kötet az 1687–1690 közötti időszak történéseit beszéli el. Erre az időszakra esett az úgynevezett pfalzi háború kezdete, amelyben III. Frigyes brandenburgi választófejedelem is harcolt a franciák ellen, többek között Miksa Emánuel bajor választófejedelemmel együtt részt vett az 1689. évi hadjáratban.⁷⁷

A XIV. kötet az 1691–1695 közötti időszakot tárgyalja, és I. József, választott római király személyében a legmagasabb rangú pártfogó található benne. Ez valószínűleg összefüggésben állt azzal, hogy Józsefet egy esztendővel korábban vá-

75 Az ún. első északi háború 1656-ban kezdődött egy Lengyelország elleni svéd támadással. A varsói csatában a svéd-brandenburgi csapatok győzelmet arattak a lengyelek felett. Miután a császári diplomata, Franz Paul von Lisola Brandenburgot 1657-ben bevonta a Svédország elleni koalícióba, a háborút a császár a továbbiakban közösen folytatta Brandenburggal, Oroszországgal, Hollandiával és Dániával együtt Svédország ellen. Az 1660. évi oliwai béke francia közvetítéssel jött létre, és megnövelte Franciaország befolyását a Keleti-tenger térségében. A vesztfáliai békét azonban nem Lipót törte meg, hanem Svédország, amely egyike volt a vesztfáliai béke két garantáló hatalmának. *Harm Klüeting: Das Reich und Österreich 1648–1740.* In: *Sacrum Imperium. Das Reich und Österreich 996–1806.* Hrsg. von Wilhelm Brauner – Lothar Höbelt. Wien–München–Berlin, 1996. 200. p.

76 *Oswald Redlich: Weltmacht des Barock. Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I.* Wien, 1961. 106–115. p.

77 Uő. 334–335. p.

lasztották meg római királynak. A XIV. kötet 1707-ben jelent meg, ekkor pedig már ő volt a német-római császár.

A XX. kötetben három ajánlás is van. Franz Adolf Dieterich Ingelheim bárója, a római császár titkos tanácsosa, a Szent-római Birodalom kamarabírája, Károly, Miedt grófja, a római császár titkos tanácsosa, a Szent-római Birodalom kamarabíróságának elnöke és Ambros Franz Friedrich Christian Adelbert Birmont és Brezenheim grófja, a római császár titkos tanácsosa, a Szent-római Birodalom kamarabíróságának elnöke. A XXI., egyben utolsó kötetet pedig Christian Ludwig mecklenburgi hercegnek ajánlották a kiadók.

Az ajánlásokból látható, hogy a *Theatrum Europaeum* kezdettől fogva igen elismert volt. A csúcspontot a József, római királynak tett ajánlás jelentette (XIV. kötet), de nagyon magas rangot biztosított az újságnak a dán királynak (VIII. kötet), a porosz választófejedelemnek (XI. és XIII. kötet) és a rajnai palotagrófnak tett ajánlás is (VI. kötet). A XV. kötettől kezdve ugyanakkor fokozatos rangcsökkenés vehető észre, vagy nem akadt pártfogó, vagy pedig az előzőkéhez képest csak alacsonyabb társadalmi rendű. A magas rangú pártfogók ellenére a szerzők végig tárgyilagosságra törekedtek, ezzel is növelve és biztosítva a kötetek magas presztízsét.

A kötetek szerkezete

Minden kötet több év eseményeit ismerteti. A kötetek külalakja és nagysága azonos. A kötetek legelején található metszetet a címlap követi, amelyen a címen kívül a kötet rövid tartalma, szerkesztője, a kiadó, a kiadás éve, valamint a nyomda⁷⁸ is szerepel.

Az újság történelmi hitelességgel ismerteti egy adott év fő eseményeit országokra lebontva. Általában az adott évszámot részletező újságok elején vannak a jelentősebb események (pl. háborúk, békekötések), majd valamivel „könnyedebb” témák jönnek, (pl. udvari, protokolláris, diplomáciai történetek), végül következnek egyéb olyan érdekességek, mint időjárási szélsőségek, tüzesetek, bűncselekmények, születések, házasságkötések, halálozások.⁷⁹

78 A *Theatrum Europaeum* példányai kivétel nélkül majna-frankfurti nyomdákban készültek.

79 Az oldalak számozása a legtöbb esetben folyamatos, tehát egy új esztendő eseményeire rátérve nem kezdődik újból a számozás. Ez alól kivételt képez a X. kötet, ahol az 1669. évnél újra kezdődik a számozás. Az első fő rész 1665-től 1668-ig terjed, és az oldalak számozása 1008-nál ér véget. A második fő rész 1669-től 1671-ig terjed, és az oldalak számozása 643-ig tart. A XVI–XXI. kötetek esetében minden egyes esztendő külön oldalszámozást kapott. Az egyes

A *Theatrum Europaeum* részletesen tudósított a különböző eseményekről, azonban azok elemzése, értékelése nem szerepelt benne. Annak ellenére, hogy a Német-római Birodalom területén keletkezett, mindvégig elfogultságtól mentesen, ténszerűen számolt be az adott történésekről.

A *Theatrum Europaeum* forrásai

A *Theatrum Europaeum*ban felhasznált anyagoknak a legjelentősebb részét a Majna-Frankfurtban és környékén megjelent publicisztikai anyagokból merítették, amelyek lehettek rölapok,⁸⁰ illusztrált egylapos nyomtatványok,⁸¹

kötetek végén regiszter található. A VI. kötetet leszámítva a regiszterekben az „ABC” betűinek megfelelő rendszerezés van, míg a VI. kötet regisztere követi a kötetben levő fő események illetve azok alpontjainak megfelelő csoportosítás elvét. Számomra ez a fajta regiszter sokkal könnyebben volt használható, gyorsabban rá lehetett lelni a keresett eseményre, mint a betű szerinti beosztás esetén, amely sokkal kevésbé tűnik áttekinthetőnek. Kár, hogy a szerkesztők valamért úgy gondolták, hogy ezt a fajta beosztást csak a VI. kötet esetében alkalmazzák.

⁸⁰ A rölapok a Német-római Birodalomban a XVII. század közepére 1000 fölötti példányban készülhettek, és az áruk egy kőműves-vagy ácsmester egy napi bére lehetett. A rölapokat metszetekkel illusztrálták, aminek az volt a nagy előnye, hogy így az olvasni, ímí nem tudókhoz is eljutottak a képi információk. A rölapoknak gyakran szimbolikus vagy szatirikus volt az ábrázolásmódjuk, de ezek a korabeli emberek számára könnyen értelmezhetőek voltak. A metszetkészítés technikája is fejlődött. A fametszeteket fokozatosan felváltották a rézmetszetek és a rézkarcok, amelyek jóval igényesebbek voltak. A jól képzett rézmetszők metszeteiken gyakran a nevüket is feltüntették. A rölapok tartalma igen változatos volt. Kezdetben természeti vagy csodás eseményeket dolgoztak fel. Gyakoriak voltak a vallási, erkölcsnemesítő, tanító célzatú kiadványok is. De moralizáló rölapok is nagy számban jelentek meg, amelyek pl. a helyes életvitelt mutatták meg az embereknek. Később egyre gyakrabban foglalkoztak politikai vagy hadieseményekkel, és az ábrázolásuk is egyre pontosabb vagy hitelesebb lett. A rölapoknak megvolt még az az előnyük is, hogy könnyen ki lehetett őket függeszteni a városok legforgalmasabb pontjain (piactér, templom, városkapu), így még nagyobb számú közönséghez juthatott el a mondanivalójuk. *G. Etényi N.*: i. m. 47–52. p. A rölapok nem elsősorban a kevésbé képzett közönséghez szóltak. Gyakran előfordult, hogy latin szövegeket vagy népnyelven megfogalmazott bonyolult versformákat is tartalmaztak, amelyeknek megértéséhez nagyobb műveltségre volt szükség. A rölapok közönsége nem volt egységes, ami tükröződik az általuk tárgyalt témák sokoldalúságában is. *Wolfgang Harms*: Die kommentierende Erschliessung des illustrierten Flugblatts der frühen Neuzeit und dessen Zusammenhang mit der weiteren Publizistik im 17. Jahrhundert. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. München–London–New York–Oxford–Paris, 1987. 83. p.

⁸¹ Nagyobb formátumú egylapos nyomtatványok, amelyek nagyjából kiegyenlített arányban mind képi, mind pedig szöveges információkat is közölnek. A rölapok egy részével ellentétben nem

röpiratok,⁸² hetilapok,⁸³ vásári

mondanak le a grafikai ábrázolásokról. *Jutta Schumann*: Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I. Berlin, 2003. 47. p.

- 82 A röpirat összefoglaló elnevezés egészen különböző műfajokat takar. Johannes Haller 1892-ben a röpiratokat tekintve négy alcsoportot állított fel: hivatalos röpiratok és manifestumok, tudósítások (*relatiók*), vitairatok és traktátusok, illetve teológiai, filozófiai, államelméleti, alkotmányjogi íráások. A hivatalos röpiratokat és manifestumokat felsőbb hatóságok adták ki, hogy ezeket az iratokat saját pozícióik erősítésére használják fel, vagy pedig az ellenséget gyengítsék. A *Relatiók* többnyire tárgyilagos jelentéseket közöltek csatákról vagy más releváns aktuális eseményről. A vitairatok és traktátusok ezzel ellentétben nem napi eseményekről számoltak be, hanem gyakran szatirikus formában aktuális politikai álláspontokat vitattak meg. *Johannes Haller*: Die deutsche Publizistik in den Jahren 1668–1674. Ein Beitrag zur Geschichte der Raubkrieg Ludwig XIV. Phil. Diss. Heidelberg, 1892. 8–14. p. In: *Schumann, J.*: i. m. 42–43. p. A röpiratok nagy számban szóltak háborús cselekményekről, békekötésekről, koronázásokról (pl. I. Lipót 1658. évi császárrá választása). Csak kevés röpirat szerzője ismert név szerint. A röpiratszerzők legnagyobb részt diplomaták, követek, miniszterek voltak — közülük kiemelkedik Franz Paul Freiherr von Lisola, aki a bécsi udvar számára teljesített diplomáciai szolgálatokat, és XIV. Lajos kíméletlen ellenfele volt —, de gyakran tudósokat bíztak meg, hogy az adott kormány véleményét és álláspontját vessék papírra (pl. Leibniz, Boeckler). *Schumann, J.*: i. m. 61. p.

- 83 A hetilapok rendszerességüknél fogva egyszerre voltak periodikusak, aktuálisak és univerzálisak. Természetesen elsősorban a császári udvar, a fejedelemségek és a városok életéről valamint hadi eseményekről tudósítottak, de 30-40%-ban egyéb európai híreket is közöltek. A lapok „élettartama” változó volt. Lehetek 1-2 év után megszűnők, de fennmaradhattak több mint száz évig is. Alapításukhoz császári engedély, az adott fejedelmi központ vagy város engedélye is kellett. A század közepétől hetente többször is megjelenhettek, és egyre inkább elfogadottakká lettek, politikai, társadalmi és gazdasági súlyuk egyre nőtt, sőt híreik még az egyetemi oktatásba is bekerültek. 1605 és 1700 között német nyelvterületen közel 200 hetilap működött, mintegy 80 kiadási helyen. A XVII. század közepére a hetilapok az első helyet foglalták el a korabeli nyomtatványok között. Ez mintegy 200.000-250.000 rendszeres olvasót jelentett, ami 20-25%-a az akkori olvasni tudóknak a Német-római Birodalom területén. Az 1660-as évektől már elkezdtek specializálódni a hetilapok. Voltak olyanok, amelyek kifejezetten a gazdasággal foglalkoztak, mások a hajózással, hajórakományokkal, tengeren túli területekkel kapcsolatos információkat adtak közre, de voltak az adott régióra szakosodott lapok is. Azonban ezeket egyre gyakrabban kiegészítették bel- és külpolitikai hírek is, sőt bizonyos fajta „háttérelmezést” is adtak a lapok, pl. egy-egy konfliktus várható kihatásairól. A század második felében pedig egyre gyakrabban megjelent a nyomtatott sajtóban a korabeli államelméleti művek szemlélete, érvrendszere, szóhasználat. Ennek következtében mind nagyobb számban jelentek meg az udvari életre vonatkozó politikai hírek. Ezekből meg lehetett tudni, hogy egy-egy udvarban kik a meghatározó miniszterek, személyiségek, ezeknek milyen a koncepciójuk, döntéseiknek milyenek lehetnek a várható következményei. *G. Etényi N.*: i. m. 54–57. p. A szakirodalomban még tart a vita, hogy az 1609-ben megjelenő strassburgi *Relation* vagy a

kiadványok⁸⁴ vagy periodikák.⁸⁵ A *Theatrum Europaeum* különböző köteteinek előszavaiban ismételten ott voltak a szerzői kérések, amelyben arra kérték az olvasókat, hogy amennyiben érdekességre számot tartó anyagok vannak a birtokukban, vagy jelentős eseményeket maguk is átéltek, azt osszák meg velük. Gyakori, hogy a különböző hadieseményeknél részt vevő katonatiszteket vagy mérnököket kértek fel, hogy kellő díjazás fejében tudósításokat küldjenek. Az említett tisztek, mérnökök gyakran metszeteket is készítettek ezekről az eseményekről. A *Theatrum Europaeum*ban előforduló metszeteken a legtöbbször jól ki lehet olvasni a neveiket. A források közül meg kell említenünk az ún. katonaleveleket is. A csata helyszínén levő tiszt vagy közlegény esetleg egy megostromlott városban lakó polgár írta ezeket a leveleket a rokonainak vagy ismerőseinek — nagyon élményszerű leírásokat lehetett ezeken keresztül beszerezni. Hasonlóan értékes for-

wolfenbütteli *Aviso* a legrégebbi hetilap. Elger Blühm: Fragen zum Thema Zeitung und Gesellschaft im 17. Jahrhundert. In: Presse und Geschichte I. Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. München, 1977. 64–65. p. A korszak újságjainak átlagos oldal-száma 4–8 között változott, hetente egyszer vagy kétszer jelentek meg. A legolcsóbbak ára 3,75 pfennig (pl. a hamburgi *Rel.-Courier*), a legdrágábbaké pedig 9 Pf. (pl. *Extract Schreiben und Europa Zeitung*). A salzburgi *Ordinarii Zeitung* 3600 példányban jelent meg, ugyanakkor a *Rel.-Courier* 19000 példányban. 3–19 nap volt az átfutási idő, amíg egy hír megjelent az újságban. Heinz-Georg Neumann: Der Zeitungsjahrgang 1694. Nachrichten und Nachrichtenbeschaffung im Vergleich. In: Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. München-London-New York-Oxford-Paris, 1987. 145–146. p.

⁸⁴ A Majna-Frankfurtban és Lipcsében lezajló könyvvásároknak megfelelően évente kétszer ill. háromszor jelentek meg. A vásári kiadványokban is Európa fontos politikai eseményeit foglalták össze, és sűrített formában kínálták az olvasók számára. Schumann, J.: i. m. 64. p.

⁸⁵ A periodikák egy hosszabb időszak híreivel jelentek meg, és alapvetően e műfajok őrizték meg összegzéseikben a kevésbé igényes kivitelben megjelentetett olcsóbb kiadványokat is. Ilyen volt pl. a *Diarium Europaeum* is, amely félévente jelent meg, és a világ minden tájáról összeggyűjtötte az információkat és az eredeti dokumentumokat. A *Diarium Europaeum* 1658-tól 38 kötetben jelent meg Majna-Frankfurtban, és egy-egy kötet kb. 600 oldal terjedelmű volt. A frankfurti vásárra és a regensburgi birodalmi gyűlésre igyekvők révén igen sok emberhez eljuthatott. Tudatosan összegezte az olcsóbb kivitelű újságokból származó híreket. Kiadója Wilhelm Serlin volt. Mivel az események és a megjelenés között jelentős idő telt el, ezért a *Diarium Europaeum* hosszabb távra is kihatott. Hasonló periodikus kiadvány volt még pl. Martin Zeiler 1646-ban és 1661-ben kiadott munkája, melynek címe: *A magyar királyság leírása*. (1664-ben újból megjelentették Nürnbergben) Később több összefoglalásnak lett az alapja az *Ortelius Redivivus et Continuatus* új kiadása, mely a Magyarország 1395–1607 közötti történetét bemutató résznek a folytatása. G. Etényi N.: i. m. 151–153. p. A fentiek tükrében a *Theatrum Europaeum* egyértelműen a periodikák közé tartozik, hiszen megjelenése teljesen rendszertelen volt, semmiféle szabályszerűséget nem lehet felfedezni a különböző kiadások évszámai között.

rástípusok a hadvezéri jelentések, amelyeket a kormányaiknak küldtek haza a hadieseményekről. Ezeket később a nyilvánosság számára is kiadták. Ezek alapján szerepelnek a *Theatrum Europaeum*ban gyakran anyagi, csapat- és veszteséglistán. A kéziratok források közé tartoznak még az üzleti levelek is, amelyek mellesleg helyi eseményekről is tudósítottak. Ugyanebbe a sorba illeszkednek a legjelentősebb kereskedőházak beszámolóí is, amelyből a *Theatrum Europaeum* hajózástudósításai jó részét merítette. Ezekben a hajózási hírekben részletes beszámolókat találhatunk a rakományokról is.⁸⁶

Az újságírók rendszeresen leveleztek ismerősökkel vagy megbízottakkal vagy postamesterekkel.⁸⁷ Ezeknél a híreknél a minél gyorsabban történő információszerezés volt a lényeg, ezért gyakran meglehetősen pontatlanok és homályosak voltak.

Jelentős számban fordultak elő olyan írások is, melyeket az államok és fejedelemségek egymással folytattak, vagy kiadtak az alattvalók számára. Ezek a *Theatrum Europaeum*ban deklarációk, előterjesztések, határozatok, ediktumok, manifesztumok stb. néven szerepelnek.⁸⁸

A forrásokat tekintve az 1693–1694. évi *Relationes Historicae* is adaléku szolgált a *Theatrum Europaeum* szerzőinek. Ez korábban egy meglehetősen egyszerű szövegű forrásgyűjtemény volt, de elsősorban Schleder közreműködésével

⁸⁶ Bingel, H.: i. m. 113–115. p.

⁸⁷ A birodalmi postai újságterjesztés kezdetei bizonyíthatóan a XVII. század elejére nyúlnak vissza. Eleinte a császári birodalmi postahivatalokkal szomszédos hercegi udvarokat látták el heti hírekkel, újságokkal, majd később magánszemélyek is érdeklődtek iránta. Ily módon Nassau grófjai, a mainzi és a kölni választófejedelmek, valamint Speyer püspöke a frankfurti postamestertől, Johann von der Birghdentől térítés ellenében kapták az Avisót. Az erfurti postamester, Breitenbach, aki 1646-ban a szász-weimari Vilmos hercegnek eljuttatta saját hetente megjelenő *Ordinari Avisó*jának három példányát, nem sokkal később más császári postamesterekkel összefogva növelte saját újságjainak magánterjesztését. Breitenbach tudatta Mühlhauseni kollégájával, Bergmannal, hogy saját hetente megjelenő Avisóit elvitette Mühlhausenbe, hogy ott két tallérért árusítsa. Egy ingyenes példány kíséretében hasonlóképpen tájékoztatta az eisenachi postamestert is, felajánlva neki, hogy két tallérért további példányokat küld neki Avisójából, amit az tetszése szerint és saját hasznára három-négy tallérért árusíthat. Az angol és a francia postával ellentétben a császári birodalmi posta és a XVII. században létesített uralkodói postahivatalok, mint pl. Poroszországban, a szász választófejedelemségben, a Habsburg Örökös Tartományokban vagy a birodalom északi részén az idegen sajtótermékek folyamatos terjesztésére törekedtek, amit a birodalom jogi struktúrái elősegítettek. Martin Dallmeier: Die kaiserliche Reichspost zwischen Zeitungsvertrieb und Zensur im 18. Jahrhundert. In: Presse und Geschichte II. 233–234. p.

⁸⁸ Bingel, H.: i. m. 115. p.

— aki hosszú éveken át gondozta a kiadásokat — a mű színvonala nagymértékben feljavult.⁸⁹

A hesseni tartománygróf, III. György jelentős mennyiségű anyagot hagyott a kiadóra. Schneider pedig a patrónusa, Friedrich von Solms gróf közreműködésével, értékes forrásokat tárt fel. Továbbá jól hasznosítható forrásanyag maradt fenn a mainzi választófejedelemség archívumában is.⁹⁰

Az információk elrendezésének a módszerei

Ennek a hatalmas anyagnak a feldolgozására a szerzők alapvetően kétféle módszert alkalmazhattak. Vagy szigorúan betartották az események időbeli sorrendjét, ezáltal gyakorlatilag egy napról-napra történő kronologikus áttekintést hoztak létre, vagy pedig figyelembe vették a források tartalmát, és az ugyanazon földrajzi területen játszódó eseményeket együttesen kezelték. Tisztán kronológiai eljárással a *Theatrum Europaeum*ban nem találkozunk, noha Oraeus a harmadik kötetben bizonyos helyeken közelített ehhez.

Már Abelin bevezette a rovatszerű elrendezést, Schleder pedig megalkotott egy meghatározott címekkel ellátott osztályokra való csoportosítást, amely a *Theatrum Europaeum*ban mindvégig alapvető rendezési elv maradt. A szigorúan időbeli módszer az eseményeket napról-napra ismertette, és nem ügyelt a belső tartalmi összefüggésekre. Egy ilyenfajta ábrázolásmód ezért belső szakadozottság képét tárta elénk. Ezt a hátrányt el lehet kerülni a rovatszerű elrendezéssel, ahol az összetartozó anyagok vannak csoportosítva. Ámde még ezen belül is nagyon szét-szakadozott benyomást kelthet az események időbeli sorrendjének a követése. Előnytelenné akkor válhat a rovat elrendezés, ha csak mereven egy meghatározott sorrendet tartalmaz, és az egyenkénti osztályok egymástól elválnak.

A *Theatrum Europaeum* szerzői először feldolgozták a rendelkezésükre álló elsődleges forrásanyagokat, majd kiegészítették a fentebb említett könyvek hasonló leírásaival, végül így alakították ki saját ábrázolásmódjukat. Ez a két mértékadó mű segített a *Theatrum Europaeum* szerzőinek abban is, hogy az első kézből származó, nem mindig hitelesnek tekinthető leírások igazságtartalmáról meggyőződ-

89 Uő. 98–99. p.

90 Uő. 114. p.

jenek, és így mintegy kettős szűrőn keresztül átmenve csak valóban megbízható információk kerüljenek be a *Theatrum Europaeum*ba.⁹¹

A *Theatrum Europaeum* metszetanyaga

A *Theatrum Europaeum*ban nagyon bőséges metszetanyag található a korszak uralkodóiról, fejedelmeiről, államférfiairól, hadvezéreiről, továbbá bemutatnak a szerzők csatákról, erődökről, városokról készült illusztrációkat, alaprajzokat, nagyon részletes térképeket, de ceremonális eseményekről is nagy számban készültek metszetek: például ünnepélyes bevonulásokról, esküvőkről, koronázásokról, tűzijátékokról, egyéb ünnepi eseményekről vagy éppen lovasjátékokról. A kor emberét nagymértékben foglalkoztató csodajelek is felbukkannak a képanyag között, például üstökös ábrázolása.⁹²

A gazdag illusztrációs anyag a *Theatrum Europaeum*ot az egyik legfontosabb képi információforrássá tette a XVII. században. 743 különböző történelmi és topográfiai ábrázolás található a 21 kötetben, többnyire dupla oldalon. Ebből 27 ismételt előfordul, 20 táblán található két ábrázolás, az egyiken pedig három. Minden egyes metszet megfelelő feliratozással van ellátva, és a készítőket jól lehet azonosítani. A történelmi és topográfiai ábrázolások mellett 693 portré található a 21 kötetben, a legtöbb ezek közül egész oldalas. 19 kisebb szövegillusztrációt is fellelhetünk, amelyek Gottfried *Krónikájának* képanyagához hasonlíthatnak. Összesen tehát 1427 képi illusztráció van a kötetekben.⁹³

91 Uő. 118–120. p.

92 Például a XII. kötet (1679–1686) metszetei között megtalálható Európa, Németország, Elzász, Magyarország, Erdély, Morea térképe, Bécs, Buda, Esztergom, Luxemburg ostroma, Straßburg, Hamburg, Tripoli látképe és erődítései, de rábukkanhatunk egy üstökös feltűnésére, török zászló ábrázolására vagy éppen diadalív állítására Franciaországban XIV. Lajos tiszteletére. Az uralkodói, államférfiúi arcképek között szerepel I. Lipót német-római császár, XIV. Lajos francia király, II. János György szász választófejedelem, II. Károly angol király, II. Károly spanyol király, Louvois márkí, Thököly Imre, Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem, III. János György szász választófejedelem, IV. Mehmed török szultán, Ernst Rüdiger Starhemberg gróf, III. János lengyel király, Kara Mustafa nagy vezír, XI. Károly svéd király, XI. Ince pápa, Miksa Henrik kölni választófejedelem, V. Károly lotaringiai herceg, Miksa Emanuel bajor választófejedelem, II. Jakab angol király, Jakab Montmouth hercege, V. Keresztély dán király. Természetesen az adott városképek illetve portrék mindig egy-egy adott eseményhez kapcsolódóan szerepelnek a kötet lapjain.

93 *Wüthrich, L. H.*: i. m. 333. p.

A metszetek egy része Merian családjához köthető. A kötetek első felének metszeit maga Matthaeus Merian, két fia Matthäus (ő tíz metszetet készített) és Caspar, vagy pedig veje, Melchior Küssel készítette. Ikonográfusként Peter Aubry segítette munkájukat.⁹⁴ A későbbi kötetek metszetein sok művész osztozott, különösen az arcképeken. Beleszámítva a 21 kötet címlapjain található metszeteket is, összesen 87 metsző és rajzoló nevét lehet összeszámolni. Különösen sok volt közöttük a katonatiszt, főleg erődépítéssel foglalkozók.⁹⁵

A *Theatrum Europaeum* hanyatlása, utolsó évei

Időközben a *Theatrum Europaeum*ot heves támadások kezdték érni, miszerint már egy túlhaladott korszak terméke. A történetírás a fanyalgók szerint nemcsak abból áll, hogy önállótlanul és kritikátlanul különböző forrásanyagokat rakunk össze. A XVI. kötet előszavából kiérezhető az ezekkel a vádakkal szembeni mentegetőzés. Véleményem szerint a *Theatrum Europaeum* a XVII. századi történetírás kiemelkedő és pótolhatatlan terméke, amely nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a művet oly hevesen kritizálók is eljussanak egy magasabb történelemtudás-szintre. Mindenképpen több krónikánál, mivel a szerzők óriási mennyiségű forrásanyagot dolgoztak fel, hatalmas tudósítói hálózattal rendelkeztek. A szövegek elrendezése sem krónikaszerű, hanem belső összefüggésekre épít, amely az ismétlődéseket kizárja. A kötetek szerkezete jól áttekinthető, és az aktuális eseményeket helyezi fókuszba. Sajnos azonban a könyvet ért kemény kritikák kétségtelenül megtépázták a tekintélyét.⁹⁶

Továbbá a könyvsorozat hanyatlásához nagymértékben hozzájárult Merian utódainak egyre nagyobb mértékű nemtörődömsége is. Ameddig Matthaeus Merian állt a kiadó élén, a kötetek többnyire azonnal megjelentek a tárgyalt események után. Azonban már fiai alatt elkezdődtek az első „akadozások”. A későbbi generációk alatt pedig a helyzet egyre csak romlott. Végül Merian egyik lányleszármazottja hozzáment a brandenburgi választófejedelem udvari építészéhez, Eosander von Göthe-hez, aki az egész Merian-örökséget egyszerűen eltékozolta.⁹⁷ Így a *Theatrum Europaeum* rendszeres megjelenésének éppen 100 éves évfordulóján szakadt vége. Ezt követően Heinrich Sutter frankfurti könyvkereske-

⁹⁴ Bingel, H.: i. m. 121. p.

⁹⁵ Wüthrich, L. H.: i. m. 333. p.

⁹⁶ Bingel, H.: i. m. 122–123. p. Úgy érzem, más okok is állhattak a támadások hátterében, talán szakmai féltékenység vagy esetleg pénzügyi viták, kiadók közötti rivalizálás.

⁹⁷ Uő. 7. p.

dő örökölte meg a Merian Kiadó rézlemezait. Ő 1754 és 1759 között három kötetben kiadott egy J. L. Gottfried neve alatt futó krónikát. Ennek az első része Gottfried krónikájának utánnomása volt, míg a második és a harmadik rész egy kivonatot tartalmazott a *Theatrum Europaeum* 21 kötetéből. Sajnos ennek a vállalkozásnak is anyagi okok miatt lett vége. De legalább valamilyen formában a *Theatrum Europaeum* még egy fél évszázadig tovább élt.⁹⁸

A *Theatrum Europaeum* forrásként való használhatósága

A kutatók számára a *Theatrum Europaeum* páratlan információkat kínál a különböző országok történeti eseményeinek vizsgálatára. A legapróbb részletekig beszámol háborúkról, csatákról, békekötésekről, azok kulisszáiról, udvari eseményekről, ünnepségekről és az adott esztendő egyéb érdekességeiről. Az évszámok és országok szerinti csoportosítás pedig nagymértékben megkönnyíti a tájékozódást ebben a hatalmas anyagban, amelyet a metszetek még látványosabbakká tesznek.⁹⁹ Már a XVII. század során is gyakran tekintették hivatkozási alapnak a *Theatrum Europaeum*-ot, például Mencke is gyakran hivatkozik rá I. Lipótról írt életrajzában.¹⁰⁰ A *Theatrum Europaeum* különböző köteteinek elkészítése során a szerzők óriási mennyiségű röplapot, illusztrált egylapos nyomtatványt, röpiratot, hetilapot, vásári kiadványt vagy egyéb periodikát használtak fel. Azonban ezek eredete és pontos címe sajnos felderíthetetlen, mivel a szerzők az események ismertetése során nem jelölik, hogy honnan szerezték be az információikat. Éppen ezért szükséges a *Theatrum Europaeum* mellett minél több kontrollforrást és szakirodalmat alkalmazni, hogy ezáltal kiküszöbölhetőek legyenek az esetenként előforduló tárgyi tévedések. A *Theatrum Europaeum*-ban a békeszerződések, törvények, rendeletek és egyéb hivatalos iratok teljes szövege megtalálható, nemcsak azok kivonatolt tartalmi leírása, így a forrást dokumentumgyűjteményként is lehet használni. A magyar vonatkozásokat tekintve részletes beszámolókat találhatunk magyar és erdélyi országgyűlésekről, magyar rendek császárhoz menő küldöttségeiről¹⁰¹ és a magyar területeken zajló hadi eseményekről.

98 Uő. 123. p.

99 A további tájékozódást segítik a lapszéleken található rövid címek az ott tárgyalt eseményekről.

100 Johann Burchard Mencke: Leben und Thaten Seiner Majestät, des Römischen Kayser Leopold des Ersten. Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch, 1707. HTM Kvgy. C5567.

101 I. Lipót 1666. évi esküvője alkalmából magyar küldöttség vonult a császár és Margit Terézia császárné elé: „Csütörtökön, november 29-én (december 9-én) a Bécsben jelenlevő magyar ren-

FÜGGELÉK

Összefoglaló táblázat a *Theatrum Europaeum* legfontosabb adatairól:

Kötet	Feldolgozott időszak	Kiadások	Szerző	Nyomdász	Ajánlások
I. köt.	1618–1628	1635, 1643, 1662	Abelin	Daniel Fievet	Majna-Frankfurt polgármestere és Majna-Frankfurt birodalmi város városi tanácsa
II. köt.	1629–1632	1633, 1637, 1646, 1679	Abelin	nincs feltüntetve	íjf. János Miksa Majna-Frankfurt birodalmi, választói és kereskedőváros tanácsosa.
III. köt.	1633–1638	1639, 1644, 1670	Oracus	Balthasar Christoph Wusten	György hesseni tartománygróf
IV. köt.	1639–1642	1643, 1648, 1692	Oracus	Johann Goerlin	nincs ajánlás
V. köt.	1643–1647. június	1647, 1651, 1707	Lotichius	Wolfgang Höffmann	Károly Gusztáv Wrangel királyi svéd birodalmi tábornok
VI. köt.	1647. július–1650	1652, 1663	Schleder	Daniel Fievet	Károly Gusztáv rajnai palotagróf
VII. köt.	1651–1657. március	1663, 1685	Schleder	Johann Goerlin	Starenberg gróf, a római császár titkos tanácsosa és udvari marsallja

dek képviselői Őfelségénél, a császárnál és a császárnénál audiencián vettek részt. A következő pompás küldöttség járult a császári pár elé: elől haladt az esztergomi érsek hintója, amelyben az érsek mellett benne ült az új magyar kancellár. Utána jött a nádor pompás aranyveretes hintóval, amelyet ugyancsak arannyal, ezüsttel és drágakövekkel felszerszámozott hat török ló húzott. A nádor ragyogó díszhintójában ült gróf Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán és Forgács Ádám úr. A harmadik hintóban — amely Nádasdy gróf tulajdona volt, és kék bársonnyal volt bélelve, kívülről pedig ugyancsak aranyveretes volt — benne ült a veszprémi püspök, Esterházy gróf, Draskovics Miklós és Draskovics János. A három hintó után nagyszámú magyar mágán következett pompás ruhákban és ragyogóan feldíszített lovakon. A menetet végül egy sereg nemes zárta le. Az audiencia során az esztergomi érsek a császári pár előtt egy tetesztős latin nyelvű szónoklatot tartott, amelyben a magyar rendek nevében tolmácsolta szerencsekívánságait a császárnak és a császárnénak, továbbá kifejezte a rendek felajánlását és kötelességtudattól vezérelt szolgálatkészségét a császár felé. A szónoklatra a császár saját maga válaszolt, a császárné pedig legfőbb udvarmestere útján.” TE X. 196.

Kötet	Feldolgozott időszak	Kiadások	Szerző	Nyomdász	Ajánlások
VIII. köt.	1657. április –1660. május	1667, 1693	Meyer	Johann Goerlin	III. Frigyes Dánia királya
IX. köt.	1660. június –1665	1672, 1699	Meyer	nincs feltüntetve	V. Lajos hesseni tartománygróf
X. köt.	1665–1671	1677, 1703	Geiger	Balthasar Christoph Wusten és Johann Goerlin	nincs ajánlás
XI. köt.	1672 –1678/79	1682	Ismeretlen	Johann Philipp Andrea	Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem
XII. köt.	1679–1686	1691	Ismeretlen	Johann Goerlin	nincs ajánlás
XIII. köt.	1687–1690	1698	Ismeretlen	Johann Goerlin	III. Frigyes brandenburgi választófejedelem
XIV. köt.	1691–1695	1702	Ismeretlen	Johann Goerlin	József, választott római király
XV. köt.	1696–1700	1707	Ismeretlen	Johann Philipp Andrea	nincs ajánlás
XVI. köt.	1701–1703	1717	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XVII. köt.	1704–1706	1718	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XVIII. köt.	1707–1709	1720	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XIX. köt.	1710–1712	1723	Schneider	Anton Heinscheidt	nincs ajánlás
XX. köt.	1713–1715	1734	Schneider	Johann Benjamin Andrea	Franz Adolf Dieterich Ingelheim bárója, Károly, Miedt grófja, és Ambros Franz Friedrich Christian Adelbert Birmont grófja. Mindhárom titkos tanácsos
XXI. köt.	1716–1718	1738	Schneider	nincs feltüntetve	Christian Ludwig mecklenburgi herceg

Tanulmányok

Oross András:

- A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás
és katonai kiadások a XVII. század második felében 97

Közlemények

Mihalik Béla Vilmos:

- „Csak magam mulatságából”
Egy XVIII. századi okirat- és pecséthamisító,
Losonczi József élete 171

Kovács Zsolt:

- Krónika vagy történetírói mű?
A Theatrum Europaeum bemutatása (1633–1738) 201

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen elkészítve, lemezen vagy e-mailen keresztül kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, a lap aljára legyenek tördelve.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnk (jegyzetapparátussal együtt) az 1–2 íves kéziratokat tekintjük (1 ív = kb. 40 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vő., uő., uo., i. m., l. vagy ld. [= lásd], jz. vagy jegyz.